

AUDİT

Təsisçi:

BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİ JURNAL 1999-CU İLDƏN CIXIR

2016 № 1

BU SAYIMIZDA

AUDİT, UÇOT VƏ STATİSTİKA

Hacıyev F.Ş. i.e.d.

Müasir şəraitdə auditin inkişafının konseptual əsasları.....3

Quliyev Z.Q. müəl.

Köməkçi istehsalatlarda məsrəflərin uçotu, məhsulların iş və xidmətlərinin istehlakçılar üzrə bölüşdürülməsi.....9

Ağayeva N.A.

Vergi auditinin qiymətləndirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi.....15

BÜDCƏ, MALİYYƏ VƏ KREDİT

Rüstəmov P.H. i.f.d., Ağayev S.S.

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində islam maliyyəsinin əsas səciyyəvi cəhətləri.....19

Əliyev R.M. i.ü.f.d., Əliyev A.M.

Müasir iqtisadi şəraitdə müəssisənin maliyyə resurslarından səmərəli istifadə istiqamətləri və nəzəri məsələləri.....27

Mustafayeva G.M. i.ü.f.d.

Maliyyə sektoru üzrə dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri.....32

Əliyev E.A. doktorant

İpoteka kreditinin xüsusiyyətlərinin nəzəri və təcrübi aspektləri.....38

BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

İbrahimov İ.H. i.e.d., prof.

Regionların inkişafında investisiyanın əsas istiqamətləri.....45

Qafarov K.S. dos.

Müasir mərhələdə kadr hazırlığının tənzimlənməsi prinsipləri (makroiqtisadi aspektdə).....52

Məmmədova Z.M. dos., Axundov P.E.

Bank xidmətləri bazarında marketinqin zəruriliyi.....60

Mirheydərova A.İ. dos.

Neftqazçıxarmada geoloji-texniki tədbirlərin tətbiqinin iqtisadi əsaslandırılması.....64

Yəhya S.H. doktorant

Marketinq bazar münasibətləri şəraitində idxal və ixracı tənzimləyən iqtisadi mexanizm kimi....70

Hacıyev R.A. doktorant

Azərbaycan banklarının investisiya potensialının artırılması prinsipləri.....74

Мусаев Ш.Т. д-р.

Роль великого шёлкового пути в развитии межправительственных экономических отношений.....78

Zeynalova A.T. müəl.

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri.....82

Bəkirova V.H. dis.

Azərbaycanda yanacaq-enerji kompleksinin investisiya təminatı.....86

HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ

Sadıqov R.F. dos.

Marketinq strategiyası ümumfirma strategiyasının tərkib hissəsi kimi.....92

Aslanov E.Ş. doktorant

Bank risklərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları.....97

Гурбанов Э.И. д-р.

Проблемы социально-экономического мышления, администрирования и законодательной системы.....104

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 21/I-1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir (**Qeydiyyat № B 80**).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na salınmışdır.

Baş redaktor: i.e.d., prof. İ.M.ABBASOV

Məsul katib: i.f.d. A.V.İSGƏNDƏROVA

R e d a k s i y a h e y ə t i:

Z.Ə.SƏMƏDZADƏ i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü, **A.F.MUSAYEV** i.e.d., prof., AMEA-nın müxbir üzvü, **İ.H.ALIYEV** i.e.d., prof., **Ə.P.BABAYEV** i.e.d., prof., **S.M.YAQUBOV** i.e.d., prof., **S.Y.MÜSLÜMOV** i.e.d., prof., **S.M.SƏBZƏLİYEV** i.e.d., prof., **S.M.QASIMOV** i.e.d., **İ.A.MƏMMƏDOV** i.e.n., prof., **Z.M.MƏMMƏDOVA** i.e.n., dos., **M.M.RƏSULOV** i.e.n.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: relation@bbu.edu.az

«Biznes Universiteti» nəşriyyatı
© Biznes Universiteti, 2016

UOT - 657.1:006.011 (479.24)

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AUDITİN İNKİŞAFININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

Milli iqtisadiyyatın rəqabətin güclənməsinə, texnoloji dəyişikliklərə, iqtisadi informasiyanın avtomatlaşmasına, vergi qanunvericilikdə edilən yeniliklərə, gündən günə formalaşan qiymətli kağızlar bazarına, dəyişən faiz dərəcələrinə və üzən məzənnəyə uyğun inkişaf etməsi və müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfat subyektlərin yaranması, yeni təsərrüfatçılıq və idarəetmə sisteminin formalaşması ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasını zəruriləşdirmişdir. Bu baxımdan audit ölkənin iqtisadi həyatının kifayət qədər yeni bir sahəsi olduğu üçün yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkili və aparılmasında yeni metodologiyalardan istifadəni səciyələndirir. Bunun üçün auditin inkişafının konseptual və metodoloji bazasını bilmək vacibdir.

Auditin müasir şəraitdə inkişafı üçün həlledici olan tələbi onun ciddi maliyyə əsaslandırılmaları zamanı cəlb olunmasına lazım olan məlumatın mühasibat (maliyyə) hesabatının istifadəçilərinə yönəldilməsidir. Audit fəaliyyətinə bu cür yanaşma, audit fəaliyyətinin mahiyyəti, istiqaməti və əsas məsələləri daha dəqiq müəyyən edilməsi probleminin həll olunması zərurətinə gətirib çıxarır. Bu prinsipial məsələ “audit xidməti”, “audit”, “audit fəaliyyəti” və “audit yoxlaması” kimi anlayışların daha dəqiq istifadəsidir.

Auditin inkişafına ən çox təsərrüfat subyektləri üçün audit yoxlamalarının məcburi aparılması barəsində qərarların qəbul edilməsi kömək edir. Bu isə ona gətirib çıxardır ki, audit əksər hallarda hesabatın düzgünlüyü barəsində fikirlərin ifadə olunmasına yönəlmiş audit yoxlaması ilə nəticələnir. Bununla birgə audit fəaliyyətinin inkişafı prosesində auditlə yanaşı olan xidmətlərində böyük rol vardır. Bəzən uyğun olmayan müəyyən edilmiş ifadələrə fikir vermək vacibdir: məsələn auditlə yox, audit yoxlaması ilə yanaşı olmayan xidmətlər, çünki “audit” anlayışı daha geniş anlayışdır. Daha dəqiq desək “audit” yox, “audit fəaliyyəti” – yəni hesabatların düzgünlüyünün qiymətləndirilməsinə, mühasibat uçotunun aparılmasına, təsərrüfat subyektlərinin işlətdiyi bütün sənədlərdə aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilməsinə istiqamətlənən işlər ilə bağlı müstəqil auditin fəaliyyətidir. Bütün bunlar – mühasibat uçotunun quruluşu, maliyyə hesabatı, amortizasiya siyasəti və s. geniş mənada olan sözlər kimi, düzgün iqtisadi siyasətin seçimi ilə bağlı əlavə müəyyən xidmətlərin göstərilməsi üzrə audit fəaliyyətinin işidir. Beləliklə, birinci halda – bizə çox vacib bilinən – “audit”, “audit fəaliyyəti”, “audit yoxlama”, “audit xidməti” anlayışlı kimi sözlərin *dəqiq terminologiyasının* aparılmasıdır. Bununla da audit yoxlamalarına qarşı münasibəti üzrə xidmətlərin yanaşı xarakterini qeyd etmək lazım deyil, çünki o, xidmətin göstərilməsindən asılı olaraq qismən audit yoxlamasına, ola bilər ki, ondan əvvəl və ya ondan sonra daxil olunsun. Məsələn, təsərrüfat subyektlərinin qiymət göstəricilərini hesablamaq və inkişaf proqnozunu hazırlamaq lazımdırsa, onda bu halda artıq aparılmış audit yoxlamalarının məlumatları hesab oluna bilər. Buna görə də, “audit fəaliyyətinə kömək edən xidmətlər” düzgün ifadə olunmazdır. Söhbət ancaq audit xidmətlərindən gedir, amma audit yoxlamasının aparılması audit xidmətlərin əsas formasından biridir. Bu sahədə uyğunlaşdırma vacib işdir, yəni uyğunlaşan və uyğunlaşmayan audit xidmətlərinə ayrılmasıdır. Bu problem geniş şərh olunmalıdır, çünki uyğunlaşmayan audit xidmətləri məhz birbaşa mühasibat uçotunun quruluşu, aparılması və audit yoxlamasının aparılması xidmətləri uyğunlaşmayan audit xidmətləri ola bilməz. Məsələn, vacibdir ki, auditin aparılması üçün audit xidməti və auditin qiymətləndirməsi nisbətini daha dəqiq müzakirə et-

mək lazımdır; yəni, vergi məsləhətləri ilə bağlı xidmətlər, xüsusilə də, təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun quruluşu və vergi bəyannamələrinin yoxlanılması. Hər halda xidmətlərin uyğunlaşması və uyğunlaşmaması probleminə şərti nöqtəyi-nəzərdən daha dəqiq baxılmalıdır, yəni nə vaxt ona icazə verilir, və nə vaxt verilmir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, müasir şəraitdə auditlə yanaşı istifadə olunan müasir məlumat texnologiyaları xidmətləri daha geniş şəkildə aparılır, bununla da kompleks şəkildə audit yoxlamaları həmişə həyata keçirilmir və ona görə də “audit yoxlama”, “audit fəaliyyəti” və “audit xidmətləri” ifadəsi obyektiv olaraq daha dəqiq təyin edilməlidir.

İkinci halda daxili və xarici audit, xarici və daxili nəzarət, maliyyə nəzarəti və ya auditin qarşılıqlı münasibətinin müəyyən edilməsi lazımdır. Bu problem auditin nəzəri-metodoloji konsepsiyasının araşdırılmasından da genişdir və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki hazırda maliyyə nəzarəti məsələləri və maliyyə nəzarəti mövqeyinin işlənməsi ilə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatasının nümayəndələri tez-tez auditor fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik və normativ aktlarda ifadə olunmuş vəziyyətdən fərqli olan vəziyyətləri söyləyirlər. Belə ki, audit maliyyə nəzarətinin tərkib hissəsidir. Bu zaman, əgər maliyyə bazarı nəzarət palatası dövlət maliyyə nəzarəti məsələləri ilə məşğul olursa audit konsepsiyasının əsaslandırılması zamanı göstərmək lazımdır ki, prinsipcə kommersiya təşkilatlarına məxsus olan nəzarət fəaliyyətinin bu növü öz təbiətinə görə iki vəziyyətdən ibarət müstəqil xarakterə malikdir: heç bir dövlət orqanına tabe olmayan auditorun mövqeyi; auditor yoxlamasını həyata keçirən və kommersiya təşkilatına digər auditor xidmətləri göstərən auditorun mövqeyi. Bu əhəmiyyətlidir, çünki dövlət təşkilatlarında auditin keçirilməsinin müəyyən edilməsi, xüsusən də, dövlət təsərrüfat subyektlərində yəni dövlət maliyyə nəzarəti obyektləri olan təsərrüfat subyektlərində audit keçirilməsinə görə müsabiqə-tender təşkilatları haqqında söhbət gedirsə, dövlət auditini dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının tapşırığı üzrə həyata keçirilir. Bu zaman belə auditor yoxlaması aparılan subyektin seçilməsi üzrə məhdudiyyət qoyulduqda müəyyən ziddiyyətlər yaranır. Buna görə də bu prosesin dəqiq anlaşılması müsabiqə üçün tender təşkilatlarının istiqaməti müəyyən edilməli, onda bu təşkilatlara tələblər, belə təşkilatların seçilməsinə meyarlar bildirilməlidir, amma bu zaman belə təşkilatların seçilməsində yoxlanılan obyektin özünün də iştirak etmə mümkünlüyü göstərilməlidir. Bu proses çox vacibdir, ona görə ki, o dəqiq konseptual-metodoloji əsasə malik olmalıdır.

Beləliklə, auditor fəaliyyətinin məqsədli istiqamətləndirilməsi inkişafı məsələsi qoyulduqda, biz yenidən “auditor fəaliyyəti” “audit yoxlamaları” “audit xidmətləri” anlayışlarının daha dəqiq terminologiyasının irəli sürülməsi vacibliyi və onların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərinə aydınlıq gətirilməsi məsələsinə qayıdırıq. Eyni zamanda aydınlaşdırmaq lazımdır ki, terminologiya dəqiq olmalıdır, o, yalnız auditə aid deyil, həmçinin, nəzarət-müfəttiş işləri, maliyyə nəzarəti, dövlət maliyyə nəzarəti, müstəqil nəzarət, məsələn nəzarət palatası tərəfindən həyata keçirilən ümumi nəzarət də daxil olmaqla bütün yoxlama sistemlərinə aid edilir. İstənilən növ nəzarətin mövqeyinin işlənməsi zamanı maliyyə nəzarətinin ümumi konsepsiyası ilkin olmalıdır. Auditin konsepsiyası audit fəaliyyəti kimi xüsusi nəzarət seqmenti olan və eyni zamanda maliyyə nəzarəti ilə məşğul olan digər subyektləri və onların audit firmaları ilə qarşılıqlı münasibətlərini özündə cəmləşdirən bütün digər nəzarət orqanlarının qarşılıqlı əlaqəsi göstərilən maliyyə nəzarətinin ümumi sisteminə daxil edilməlidir.

Audit konsepsiyasının növbəti mövqeyi audit fəaliyyətinin qarşılıqlı münasibətlərinin və tənzimlənməsinin müxtəlif formalarına toxunur. Hal-hazırda demək olar ki, bütün ölkələrdə auditin baza mövqeyi dövlət tərəfindən müəyyən olunur, lakin bununla belə biz aydın şəkildə başa düşürük ki, audit fəaliyyətinin təşkil olunmasında başlıca rol, milli standartların və firmadaxili standartlar bazası kimi istifadə edilməsi, tövsiyə olunan audit fəaliyyətinin beynəlxalq standartlarını formalaşdıran beynəlxalq təşkilatlara məxsusdur. Qeyd etmək lazımdır

ki, bu sahədə respublikada ciddi addımlar atılmışdır. Dövlət auditı artıq audit fəaliyyətinin beynəlxalq standartlarının formalaşmasında fəal iştirak edir. Bu gün respublikada audit standartlaşmasının mərhələsi başlıca olaraq, mahiyyət etibarı ilə beynəlxalq standartlara çox yaxın olması, bəzi hallarda isə bu standartları tam uyğun olması ilə bağlı olan audit fəaliyyətinin dövlət standartlarının işlənməsi və daxil edilməsi ilə əlaqədardır. İstərdik ki, onlar daha çox ölkə iqtisadiyyatının auditin beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun mənimsəmənin hazırlığı və ənənələri nəzərə alınsın. Bu onların bəyannamədən audit formalarının fəaliyyətinin real reqlamentinə çevrilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Lakin göründüyü kimi, audit islahatlarının müəssir mərhələsinin başlıca vəziyyəti və əsas xidmətləri ondan ibarətdir ki, standartların dəqiqləşdirilməsi və inkişafı üzrə işlər birgə audit təşkilatlarının, xüsusən də bugünkü gündə formalaşan, özünü tənzimləyən audit təşkilatlarının üzərinə qoyulur. Bu təşkilatın nə qədər olmasının, hansı prinsiplər əsasında qurulması yönündə aparılan uzunmüddətli müzakirələrə baxmayaraq, onların audit firmalarının fəaliyyətinə təsiri daha çox hiss olunmağa başlayır. Bu təsirin istiqamətlərindən biri – standartların və digər nizamlayıcı sənədlərinin növbəli işlənməsidir. Xüsusən, bizim nöqteyi-nəzərimizdən, başlıca olaraq onu qeyd etməliyik ki, aidiyyəti təşkilatlar, ilk növbədə metodiki sənədlərin işlənməsi məsələsi, yəni audit fəaliyyətinin təcrübəsini genişləndirməklə məşğul olmalıdırlar.

Bununla belə, firmadaxili standartların yaradılması problemi prinsipial məsələsi əvvəlki kimi qalmaqdadır. Lakin məhz firma daxili vəziyyətdə standartların formalaşmasını yox, onların həyata keçirilməsi və tam icra olunmasına şərait yaradılmasını izləmək daha çox əhəmiyyətlidir. Xüsusən, indiki halda iddia etmək olar ki, bir çox audit firmaları dövlət səviyyəsinin və ya birgə təşkilatlar səviyyəsində tövsiyə olunan, yəni praktiki olaraq kiçik qeydlərlə həmin standartlardan istifadə edərək öz standartlarını yaradır, belə yanaşma baxımından qiymətləndirildikdə aşağıdakıları qeyd etmək müvafiqdir. Firmadaxili standartlarda audit qruplarının formalaşmasına müxtəlif yanaşma baxımından standartların tətbiq olunması xüsusiyyətləri dəqiq şəkildə əks olunmalıdır. Bu variant, özündə müxtəlif səviyyəli ixtisaslaşmaya malik olan mütəxəssislərdən ibarət və təcrübəli audit komissiyaları işlədikdə, onda müəyyən istiqamət üzrə və bilavasitə iştirakçıların yoxlama aparılmasına təhkim olunmuş komissiyaların, bu işin təşkilinin standartı mövcud olmalıdır. Digər variant, əgər audit müstəqil şəkildə öz metodologiyası və texniki işini aparan yüksək ixtisaslaşmış mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilsə, məsələn, auditorun assistentləri komissiyaların tərkibinə daxil deyil, auditorlar özləri isə böyük təcrübəyə malikdirlər və bu halda audit yoxlaması təşkilatı tamamilə başqa ola bilər. Bu mövqe mütləq şəkildə standartların materiallarında əks olunmalıdır. Təəssüflər olsun ki, bu çox az firmadaxili standartlarda öz əksini tapır. Qeyd etmək olar ki, bu audit firması səviyyəsində standartların yığılması deyil, bu firmanın və auditlə müştəri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrinin ilk öncə audit palatası daxilində münasibətlərini göstərən birbaşa standartları daha çox əhəmiyyətə malikdir, yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müştəri və audit firması arasında münasibət problemləri həmçinin daha həcmli şəkildə audit konsepsiyasında əks olunmalıdır. Bu gün Qərbdə qəbul edilmiş bütün mövqeləri və ya inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə artıq ənənəvi olan mövqeləri qəbul etsək, biz onları mahiyyət etibarı ilə həyata keçirə bilmərik. Məsələn, buna öhdəlik məktubu, həmçinin firma rəhbərindən ərizənin alınması vacibliyi, idarəetmə aparatları və menecerlərlə audit yoxlaması zamanı qarşılıqlı münasibətlər aid edilir. Bu problem firmadaxili standartların formalaşmasında da çox əhəmiyyətlidir.

Bununla belə, audit standartları haqqında danışıldıqda, bu standartların icra olunmasına nəzarət və bunun nəticəsi olaraq aparılmış auditor yoxlamasının keyfiyyətinə nəzarət prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Bu halda, söhbət aparılmış audit yoxlamasının keyfiyyətinə nəzarətdən getdikdə cari, faktiki və perspektiv yoxlamaların nəticələrini qeyd etmək vacibdir. Cari yoxlama audit yoxlaması aparılmasının tam metodiki təminatı ilə, yəni işlərin sənədləşdi-

rilməsi və standartları ilə bağlıdır. Bu audit müqaviləsinin ayrılmaz hissəsi olan audit firması tərəfindən audit planının və proqramının müzakirə olunması əhəmiyyətindən bəhs edir. Komissiya iştirakçıları ilə plan və proqramla razılaşdırdıqda, obyekt üzrə yoxlamaya başlayır, firma rəhbərliyin plan və proqramın tam tərtib olunmasını və düzgünlüyünün qiymətləndirilməsini əvvəlcədən müzakirə etməsi, baxması olduqca əhəmiyyətlidir.

Audit yoxlamasının aparılması zamanı nəzarətin əsas problemlərindən birini bilavasitə iştirakçıların və audit nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqələri təşkil edir. Audit zamanı auditor rəsmiləşdirilmiş cari sənədləşməyə məcburi şəkildə nəzarət etməli və onu yalnız tamlığı ilə qiymətləndirməməli, həm də audit yoxlaması gedişində onların dəqiq aşkarlanması və korrektə olunması üçün ziddiyyətlərin, qeyri-şəffaflığın yarandığı yerlərdə audit yoxlamasının müəyyən istiqamətlərin necə əlaqələndirildiyi haqqında düşünməli, mənfi rəyi hazırlamamalıdır. Bu halda ayrı-ayrı vəziyyətlərin kollektiv müzakirəsi olduqca əhəmiyyətlidir və bununla belə yenə də bir sıra prinsiplə suallar ortaya çıxır: yoxlama zamanı aparılan müzakirələrdə auditorun riayət etməli olduğu məxfiliklə necə razılaşdırılmalı? Müzakirələr nə zaman aparılmalıdır? Onlar hansı şəkildə təşkil olunmalıdır? Qoyulmuş suallar bilavasitə audit firması tərəfindən həll olunmalıdır. Bu da audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi imkanlarını müəyyən edən metodoloji yollardan biridir.

Audit yoxlamalarının sonradan nəzarəti olduqca əhəmiyyətlidir. Əvvəlcədən nəzərə çatdırmaq istərdim ki, burada söhbət ümumilikdə keyfiyyətin qiymətləndirilməsindən yox, kimin yaxşı, kimin pis yoxlama aparmasından yox, kimə mükafat və ya əksinə – mükafat verilməsindən getmir. Söhbət audit yoxlamalarının, audit rəylərinin təhlilin əsasında yaranan tipik pozuntuları, müəyyən profil obyektlərində aşkar olunması mümkün olan xüsusi mövqeləri seçmək və ayırmaq, bununla da aşkar olunmuş pozuntuların onların yaranması səbəblərinə görə təsnifləşmədən gedir. Xüsusən də, qeyri-dəqiqlik və normativ aktların olmaması ilə əlaqədar mühasibat uçotunda pozuntuları yaranır. Bu problem loyallaşdırma və ayrıca normativ sənədlərin qeyri-dəqiqliyi, uyğunsuzluğu ilə əlaqədardır. Lakin, fırıldaqçılıq və sui-istifadə hallarının qanunverici aktların tələbləri sərhədlərində, mühasibat uçotu normativ sənədlərində baxılması vacibdir. Normativ sənədlərin olmadığı mühasibat uçotunun tənzimlənməsi üçün materialların formalaşmasının vacibliyi tələb olunduqda, bu bir daha mühasibat uçotu və auditin konsepsiya vahidliyini təsdiq edir, onda bu halda – bu mühasibat uçotu inkişafı çərçivəsində auditin qarşılıqlı aşkarlanmasıdır. Əgər mühasibat uçotunda dəyişikliklər auditin yeni istiqamətlərinin yaradılmasını tələb edirsə, onda mühasibat uçotunun normativ təminatına tam nəzarəti auditin müvafiq normativ bazasının inkişafını tələb edir.

Audit firmaları və audit obyektləri arasında qarşılıqlı münasibət sistemində audit yoxlamasının ilkin mərhələsi və məqsədli yoxlama arasında münasibətlərin müəyyən olunması böyük əhəmiyyətə malikdir. Audit yoxlamasının ilkin mərhələsi, bir qayda olaraq müqavilənin bağlanması ilə müşayiət olunur və bu mərhələdə məhz audit firmaları, təqdim olunmuş məlumatın tam olmamağı və mühasibat uçotunun düzgün qoyulmaması, və ya audit olunan obyektin qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olmaması kimi arqumentlər gətirməklə audit yoxlamasının aparılmasından imtina edə bilərlər. Fərz edək ki, təşkilatlarda elə təsərrüfat əməliyyatları aparılır ki, bu həmin müqavilələrdə yoxdur. Bütün hallarda belə nəticəyə gəlmək üçün auditor obyektin biznesinin spesifik xüsusiyyətlərini araşdırmalıdır. Məsələn bundadır ki, bu prinsiplə mövqedir, məhz metodoloji xarakterli məsələdir. Onda biz auditorun auditor obyektin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini, təsərrüfat subyektlərində yaranan istehsalat prosesinin spesifikasiyasını nə dərəcədə dəqiq təqdim etməliyik. Bu planda daha bir vacib məsələ ortaya çıxır: auditorun auditor obyektə bir neçə il müddətində işləməsi baxımından, audit yoxlamasının ilkin mərhələsi problemi öz əhəmiyyətini itirir. İlkin auditor yoxlaması zamanı audit firması buna olduqca çox vaxt sərf edir və audit obyektinin biznesinin audit xüsusiyyətlərinin yanlış

qiymətləndirilməsi kimi mühüm riskə malik olur, sonrakı yoxlamalarda isə bu risk olduqca azalır, lakin bununla belə başqa problem yaranır – obyektin fəaliyyətinə öyrəşən auditor onun bir sıra problemlərini görməyə bilər. Bu audit obyektinin hesabatlarına tətbiq olunan ənənələrə öyrəşmə auditor üçün olduqca adi hala çevrilir. Auditoru nə tezlikdə dəyişmək lazımdır və ya onları bu iki mövqeni tətbiq etmək üçün necə formalaşdırmaq lazımdır ki, bir tərəfdən obyektin xüsusiyyətlərinin ardıcılığı və anlayışlılığı olsun, digər tərəfdən isə həddindən artıq öyrəşmə olmasın və bir sıra mövqelərin ağırlıq dərəcəsinə baxılmaması halları baş verməsin. Bu öz təzahürünü, ilk növbədə, audit fəaliyyətinin reqlamentlərində və normativ sənədlərində öz əksini tapır.

Bundan başqa, audit yoxlamasının ilkin mərhələsinin aparılması zamanı audit firması obyektin rəhbərliyi ilə yoxlamanın istiqamətlərini müəyyən edir, auditor özü üçün audit yoxlamasının proqramını formalaşdırır, onun keçirilməsi müddətini müəyyən edir, bu da audit yoxlamasının dəyərində öz təsirini göstərir. Audit proqramında audit olunan obyektin və onun biznesinin xüsusiyyətlərinin anlaşılmasına aid olan problemlər göstərilir.

Göründüyü kimi, auditor fəaliyyətinin istiqaməti daim dəyişir, audit obyektləri genişlənir, bu isə öz növbəsində aktivlərin, müxtəlif elementlərin və təsərrüfat subyektlərində öhdəçilik üzrə qarşılıqlı münasibətlərin dəyişməsinə şərait yaratmaqla auditin inkişafını təmin edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, Qanun, 1994.
2. Abbasov İ.M. Audit. Dərslik. Bakı, "Elm" 2009.
3. Audit i.e.d., prof. V.T. Novruzovun elmi redaktəsi ilə. Dərs vəsaiti. Bakı, 2001.
4. Kazımov R.N., Namazova C.B. Praktiki audit. Dərslik. Bakı, "Elm və təhsil", 2012. – 246 s.
5. Namazova C.B. Audit. Dərslik. "CBS". Bakı, 2012. 292 s.
6. Hacıyev F.Ş., Əliyev Ş.H. Audit Dərs vəsaiti. Bakı, "İndiqo", 2012. – 346 s.
7. Суйц В.П. Аудит. Учебник. М.: Высшее образование, 2007.
8. Адаев Ю.В. Анализ эффективности хозяйственной деятельности предприятий в условиях рынка и аудит: Учебное пособие.-Пениза, 2008.
9. Баригольц С.Б., Мельник М.Б. Методология экономического анализа деятельности хозяйствующего субъекта: Учеб. Пособие.-М.: Финансы и статистика, 2003-240 с.

*Hacıyev F.Ş. i.e.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AUDİTİN İNKİŞAFININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin müasir inkişaf mərhələsində digər iqtisadi kateqoriyalarla yanaşı audit fəaliyyəti və onun tətbiqi formaları nəzəri metodoloji cəhətdən əsaslandırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki respublikamız dünya iqtisadiyyatı sisteminə integrasiya olunan zaman ölkəmizin maliyyə institutlarında istifadə olunana mühasibat uçotu və maliyyə hesabatları, vergi bəyannamələri beynəlxalq standartlara uyğunluğu vacib əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi auditor xidmətində də göstərilən xidmətlər və onların adları xidmətlərin adlara uyğun olması dəqiq, dürüst və beynəlxalq dildə işlənən terminologiyaların düzgün olması və yerində xidmətə uyğun işlədilməsi zəruridir. Bu baxımdan təqdim olunan məqalə auditin inkişafının konseptual əsasları xüsusi aktualıq kəsb edir. Məqalədə audit fəaliyyətinin xidmət növlərini beynəlxalq dildə işlədilən terminologiyalarının elmi, fəlsəfi müzakirəsi aparılıb.

*Гаджев Ф.Ш. д.э.н.
Азербайджанский Государственный Экономический Университет*

Р Е З Ю М Е

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ОСНОВА ДЛЯ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО АУДИТА

В современном этапе развития рыночных отношений в нашей стране, с другими экономическими категориями также очень важны обоснование аудиторской деятельности и формы ее применения теоретически и методологически. Потому что, при интеграции в мировую экономику, так как бухгалтерский учет и финансовая отчетность в финансовых учреждениях республики, налоговые декларации должны соответствовать международным стандартам, на ревизионной службе очень важно соблюдать услуги и их имена, названия услуг точно, честно и правильное использование терминов на международных языках. В статье обсуждается термины аудита видов услуг используемые на международных языках.

*Hadjiyev F.Sh. doc. of econ. Scien.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

THE CONCEPTUAL FUNDAMENTALS OF THE DEVELOPMENT OF AUDIT IN MODERN CONDITION

Audit activity and its employment forms along with the other economic categories and their reasoning from theoretical-methodological point of view is of great importance in the contemporary development procedure of market economy relations in our country. Because when our republic integrated into world economy system, as accounting, financial reports , tax returns used in the financial institutions of our country and their corresponding to the international standards being of great importance. And also the services on the auditor service and their names must be fitting to the names, as well as the accuracy of terminologies using in the international language must be correct and accurate. So , from this point of view the above mentioned article is very actual because of the conceptual essentials of the development of audit. The article has debated the scientific-philosophical discussion of the terminologies utilizing in international language and types of services of audit activity.

Quliyev Z.Q. müəl.
Bakı Biznes Universiteti

UOT - 658; 005

KÖMƏKÇİ İSTEHSALATLARDA MƏSRƏFLƏRİN UÇOTU, MƏHSULLARIN İŞ VƏ XİDMƏTLƏRİNİN İSTEHLAKÇILAR ÜZRƏ BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

Açar sözlər: köməkçi istehsalat, icarə podratı, maya dəyər, kooperativ, fərdi istehsal, seriyalı istehsal, kütləvi istehsal, kalkulyasiya, bitməmiş istehsalat, sadə, sifariş və normativ metodlar, yüklərin daşınması məsrəfləri, texnoloji məsrəflər, nəqliyyat məsrəfləri.

Ключевые слова: вспомогательное производство, арендный подряд, кооператив, частное производство, серийное производство, массовое производство, калькуляция, незавершенное производство, простой, заказ и нормативные методы, расходы на транспортную перевозку грузов, технологические расходы, транспортные расходы.

Key words: brunch production, lease contract, main capital cost, cooperative, individual production, series production, mass production, calculation, unfinished production, simple, order and normative methods, transportation costs of goods, technology costs, transport costs.

Əsas istehsalatı enerji, alət, tara, təmir, nəqliyyat və təsərrüfat xidmətləri ilə təmin etmək təyinatına malik olan müəssisə və səhmdar cəmiyyətlərin sexləri və başqa bölmələri köməkçi istehsalatlar adlanır. Daha doğrusu, əsas istehsalata və müəssisənin digər bölmələrinə xidmət göstərmək üçün təyin edilən, habelə bir-birinə qarşılıqlı xidmət göstərən sexlərə köməkçi istehsalat deyilir. Köməkçi istehsalatlar təsərrüfat subyektlərinin iş fəaliyyəti nəticəsinə köklü surətdə təsir edir. Onların qüvvəsi əsas istehsalata xidmət üzrə işlərin 2/3 hissəsini yerinə yetirir. Bununla əlaqədar köməkçi istehsalatların məhsul və xidmətləri ilə əsas istehsalatı vaxtında təmin etdikdə son məhsulun buraxılışının artırılmasına və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə əsaslı şərait yaradılır.

Köməkçi istehsalatlarla demək olar ki, sənayenin bütün işçilərinin yarısı məşğuldur. Respublikamızın dəzgah parkının 55%-dən çoxu, material resurslarının xeyli hissəsi köməkçi istehsalatların məsrəfləri sənaye məhsulunun maya dəyərinin 20%-dən çoxunu, ayrı-ayrı sahələrdə isə demək olar ki, 50%-ni təşkil edir.

Material, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin yaxşılaşdırılması, köməkçi istehsalatlara məsrəflərin qənaət edilməsi, müəssisələrin, birliklərin istehsal etdikləri məhsullarının maya dəyərinin aşağı salınmasında ən böyük ehtiyat mənbəyidir.

Bazar münasibətləri şəraitində çoxlu köməkçi istehsalatlar icarə podratına, kooperativ və təsərrüfatçılığın digər mütərəqqi formalarına keçir. Bununla əlaqədar müdiriyyəti və əmək kollektivini məsrəflər və köməkçi istehsalatların nəticəsi barədə operativ və dəqiq məlumatlarla təmin etməyin böyük əhəmiyyəti vardır.

Köməkçi istehsalatların uçotunun təşkili onların növündən və yerinə yetirildiyi funksiyadan, texnoloji prosesin xarakterindən və hasil etdiyi məhsuldan, istehsalın həcmindən, idarə-etmənin təşkilati formasından asılıdır.

Köməkçi istehsalatlar növlərinə və funksiyalarına görə 6 qrupa ayrılır:

1. Alət (alətlərin, modellərin, ştampların hazırlanması, təmiri və bərpası).
2. Təmir (əsas vəsaitlərin quraşdırılması, təmiri, modernləşdirilməsinə xidmət, ehtiyat hissələrinin hazırlanması və bərpası, köməkçi materialların regenerasiyası, odadavamlıların istehsalı).
3. Enerji (elektrik, istilik və başqa enerjinin istehsalı və bölüşdürülməsi, su təchizatı, çirkab suların təmizlənməsi, ventilyasiya, enerji şəbəkələrinin quraşdırılması və təmiri, habelə az dəqiq rabitənin quraşdırılması).
4. Nəqliyyat (yükləyib-boşaldıcı mexanizmlərin və dəmir yollarının təmiri və xidməti).

5. Tara (tara istehsalı və təmiri).

6. Təsərrüfat xidməti (istehsal binalarının təmizlənməsi, xüsusi geyimlərin yuyulması və təmiri, sənayedə dağ xilasedici işlər).

Texnoloji prosesin xarakterindən asılı olaraq köməkçi istehsalatlar fərdi, seriyalı və kütləvi istehsallara ayrılır: fərdi istehsalda standart olmayan avadanlıqların və bəzi əsas vəsait obyektlərinin modernləşdirilməsi və təmiri, həmçinin vahid sifarişlər üzrə nadir alətlərin hazırlanması; seriyalı istehsalda alətlərin, ehtiyat hissələrinin və s. hazırlanması; kütləvi istehsalda isə enerjinin istehsalı və bölüşdürülməsi, nəqliyyat, yükləyici-boşaldıcı və başqa işlərin yerinə yetirilməsi həyata keçirilir.

Buraxılan məhsulun həmcinsliyinə görə köməkçi istehsalatları sadə və mürəkkəb istehsala bölmək olar: sadə istehsala yarımfabrikatı bitməmiş istehsal qalığı olmayan və daima mürəkkəb olmayan eynicinsli məhsul (enerji, nəqliyyat və təsərrüfat xidməti) istehsalı; mürəkkəb istehsala isə müxtəlif cinsli məhsullar istehsalı (alət, təmir, tara) və yarımfabrikatı bitməmiş köməkçi istehsalatlar aiddir.

Sahəvi nazirliklərin və idarələrin müəyyən etdiyi məhsul buraxılışı həcmi nəzərə alaraq köməkçi istehsalatlar iri və xırda istehsallara daxil edilir. İdarəetmənin təşkilati formasından asılı olaraq köməkçi istehsalatlar aşağıdakı qaydada bir-birindən fərqlənir: alət, tara istehsalı üzrə müəssisələr, istehsal birliklərinin tərkibinə daxil olan və onların təmir, nəqliyyat və başqa köməkçi işlərinin yerinə yetirilməsi üzrə ehtiyaclarını yüksək səviyyədə təmin edən şəxslər; sənaye müəssisələrinin köməkçi sexləri, sahələri, briqadaları; müəssisənin əsas sexlərinin tərkibində olan təmir, enerji və başqa köməkçi xidmət; kooperativlər, icarədarlar kollektivləri şəklində köməkçi xidmət.

Köməkçi istehsalatlara məsrəflərin planlaşdırılması, uçotu və məhsulların maya dəyərinin kalkulyasiya edilməsi sahəvi nazirliklərin, idarələrin, müvafiq sahələrin xüsusiyyətindən asılı olaraq müəyyənləşdirilən xərc maddələrinin nomenklaturuna əsasən həyata keçirilir.

Köməkçi istehsalatların istehsal etdikləri məhsulların və yerinə yetirdikləri işlərin, xidmətlərin xarakterindən, həmçinin onların texnoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ən çox yayılmış xərc maddələrinin nomenklaturu 1-ci cədvəldə göstərildiyi kimidir.

Cədvəl 1.

Köməkçi istehsalatların xərc maddələrinin nümunəvi nomenklaturu

Xərc maddələri	Köməkçi istehsalatlar					
	alət	təmir	tara	enerji	nəqliyyat	təsərrüfat xərc-ləri
Materiallar (geri qaytarılanlar çıxılmaq şərti ilə)	x	x	x	-	x	x
Yanacaq	-	-	-	x	x	-
Enerji	-	-	-	x	-	-
Sosial müdafiəyə ayırmaqla birlikdə istehsal fəhlələrinin əmək haqqı	x	x	x	x	x	x
Avadanlıqların saxlanması və istismar üzrə xərclər	x	x	x	x	x	x
Ümumi istehsalat xərcləri	x	x	x	x	x	
Ümumi təsərrüfat xərcləri (kənar təşkilatlara məhsul və xidmətlər üzrə)						
X-ışarəsi köməkçi istehsalatlarda müvafiq xərc maddələrindən istifadəni göstərir						

Yuxarıdakı cədvəldə ayrı-ayrı xərc maddələrinin köməkçi istehsalatlarda yüksək xüsusi çəkiyə malik olduğu göstərilir. Məsələn, elektrik enerjisi təmir sexlərində də istifadə edilir.

Lakin burada elektrik enerjisi mühərriklər üçün istifadə olunduğundan avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclərin tərkibinə daxil edilir.

Bir növ məhsul istehsalı ilə məşğul olan sexlərə (sex qruplarına) “Avadanlığın saxlanması və istismarı üzrə xərclər” maddəsini tətbiq etməmək mümkündür. Bu xərc maddəsinin əvəzində “Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi (amortizasiyası)”, “Avadanlığın təmiri” maddələrini tətbiq etmək olar. Qalan məsrəflər ümumi istehsalat xərclərinə aid edilir.

Köməkçi istehsalatlara məsrəflərin sintetik uçotu üçün “Köməkçi istehsalatlar” aktiv kalkulyasiya hesabı tətbiq edilir. Onun debetində məhsul buraxılışı, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi ilə bilavasitə əlaqədar olan həm müstəqim, həm də qeyri-müstəqim xərclər, kreditində isə həmin məhsul, iş və xidmətlərin müəssisədaxili istehlakçılar arasında sex maya dəyəri ilə bölüşdürülməsi əks etdirilir.

Beləliklə, “Köməkçi istehsalatlar” hesabının debeti bu sahəyə sərf edilən istehsal məsrəflərinə uyğun olaraq aşağıdakı hesabların krediti ilə müxabirləşir:

201 “Materiallar - köməkçi istehsalatların ehtiyacı üçün istifadə olunan material qiymətlərinin faktiki maya dəyərində müvafiq olaraq; 207 “Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar” – vahidinin dəyəri ilə minimum əmək haqqına qədər olan və köməkçi istehsalatlara buraxılan AQTƏ; 208 “Azqiymətli və tezköhnələn əşyaların köhnəlməsi” - dəyəri göstərilən məbləğdən çox olan AQTƏ-nin köhnəlmə məbləği müqabilində; 533 “Əməyin ödənişi üzrə heyətlə hesablaşmalar”; 335 “Qarşıdakı xərclər və tədiyyələr üçün ehtiyatlar”; 522 “sosial sığorta və sosial təminat üzrə hesablaşmalar”; 521 “Büdcə ilə hesablaşmalar”-əmək haqqından tutulma vergi məbləği; 112 “Əsas vəsaitlərin köhnəlməsi”- köməkçi istehsalatlarda istifadə olunan əsas vəsaitlərə amortizasiya ayırmalarının hesablanması; 431-531 “Malgöndərənlər və podratçılarla hesablaşmalar” - satın alınan məhsulların dəyəri və ixtisaslaşdırılmış müəssisələrin xidməti müqabilində; 202-8-1 “Maşın və avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclər”, 202-8-2 “Ümumi istehsalat xərcləri” - bir neçə növ məhsul istehsal edən iri həcmli köməkçi istehsalatlarda xərclərin payına düşən məbləğ əvvəlcə 202-8 hesabda əks etdirilir. Kiçik, həmçinin iri istehsalatlarda 202-8 hesablar tətbiq edilməyə bilər. Belə halda bütün xərclər uyğun olaraq 202-9,721 sayılı hesablarda əks etdirilir.

202-9 “Köməkçi istehsalatlar” hesabı üzrə yazılışlar 12 sayılı cədvəldə, maşınoproqramlarda aparılır, sonra yekun məlumatlar 201, 201-1 sayılı jurnal-orderlərə köçürülür.

Sadə köməkçi istehsalatlarda 12 sayılı cədvəl aşağıdakı kimi hər təsərrüfat üzrə ayrıca aparılır; elektrik sexi, su nasosu, qazanxana, kompressor stansiyaları, avtobaza və s.. Əgər enerji sexi bir neçə növ enerji hasil edir və bölüşdürürsə, məsələn, istilik gücü sexi buxar, isti su, oksigen və s. istehsal edərsə, xərclər sexlər üzrə bütövlükdə 12 sayılı cədvəldə uçota alınır və ona əlavə olaraq hər növ enerji üzrə analitik uçot kartoçkası açılır. Göstərilən istehsalatlarda bitməmiş istehsalat olmadığı üçün məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasının sadə metodu tətbiq edilir.

Mürəkkəb köməkçi istehsalatlarda 207 sayılı cədvəl bir qayda olaraq bütövlükdə sexlər (təsərrüfatlar) üzrə aparılır və cədvəldə əsas vəsaitlərə xidmət və onun təmiri üçün ehtiyat hissələri, tara və alətlərin hazırlanmasına sifarişlər üzrə məsrəflərin analitik uçot kartoçkası əlavə edilir. Müstəqim məsrəflər bilavasitə 202-9 “Köməkçi istehsalatlar” hesabında, qeyri-müstəqimlər isə ola bilər ki, əvvəlcədən 202-8-1 “Maşın və avadanlıqların saxlanması və istismarı üzrə xərclər” və 202-8-2 “Ümumi istehsalat xərcləri” hesablarında toplansın. Bölüşdürüldükdən sonra onlar 202-9 “Köməkçi istehsalatlar” hesabının debetindən silinir və müvafiq sifarişlərin maya dəyərində daxil edilir. Belə olan halda bitməmiş istehsal olunan məsrəflərin uçotu və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası metodu ilə təşkil olunur. Sifarişlər vahid alətlərin buraxılmasına yaxud eynicinsli alətlər, ləvazimatlar qrupuna, qeyri-standart avadanlıqların hazırlanması obyektinə və yaxud da təmir ediləcək əsas vəsaitlər üçün seriyalı ehtiyat hissələrinin hazırlanmasına görə açılır.

Birdəfəlik sifarişlərlə yanaşı avadanlıqların təmiri və xidmətinə, alətlərin itirilməsinə

görə daimi sifarişlər də tətbiq olunur. Daimi sifarişlər üzrə məsrəflər ayın sonunda xidmətlərin maya dəyəri kalkulyasiya edilmədən tamamilə istehlakçı-sexslərin hesabına silinir.

Köməkçi istehsalatların sexslərə və başqa istehlakçı-bölmələrə göstərdiyi xidmət və məhsul buraxılışı üzrə əsas ilkin sənədlərə aşağıdakılar aiddir: alətlərin, cihazların, modellərin, press-formaların, ehtiyat hissələrinin, taraların təhvil verilməsi qaiməsi; qeyri-standart avadanlıqların qəbul-təhvil aktı; əsaslı təmir edilən modernləşdirilən və rekonstruksiya edilən obyektlərin qəbul-təhvil aktı; avtomobillərin işlərinin yol vərəqələri; avtomobil yükləyicilərinin cədvəlləri və başqaları.

Hasil edilən və kənardan alınan enerjinin həmçinin də onun istehlakçılara buraxılması-nın uçotu ölçü cihazlarının göstəricilərinə əsasən aparılır, bu cihazlar olmadıqda avadanlıqların gücü və onun işinin davamlığı nəzərə alınmaqla hesablama yolu ilə uçota alınır. Cihazların məlumatlarına yaxud başqa energetika şöbəsinin hesablanmasına əsasən enerjinin istehlakçı-lar üzrə natural ifadə bölüşdürülməsi cədvəlləri tərtib edilir. Cədvəldə həmçinin enerjinin məqsədi təyinatı üzrə istifadəsi öz əksini tapır: texnoloji ehtiyaclara, avadanlıqların hərəkətə gətirilməsinə, ümum sex, ümumzavod və başqa ehtiyaclara sərf edilən enerjinin miqdarı cədvəldə ayrıca göstərilir. Cədvəl mühasibatlığa təhvil verilir və enerji resurslarından istifadənin ilkin uçotuna xidmət edir.

Köməkçi istehsalatların kalkulyasiya obyektinə onların məhsul növü, iş və xidmətləri aid edilir və bunların maya dəyəri hesablanır. Kalkulyasiya vahidi kimi aşağıdakıların tətbiq edilməsi məqsədə uyğundur: ədəd yaxud, 100 ədəd alət, ehtiyat hissəsi, müvafiq adda və tipik ölçüdə tara, qeyri-standart hazırlanan, əsaslı təmir edilən, yaxud modernləşdirilən avadanlıqlar, obyektlər, 1000 kvt-saat elektrik enerjisi, Coul istilik enerjisi, 1000 m³ sıxılmış hava və qaz, bir ton bərpa edilən sürtkü və başqa köməkçi materiallar, ventilyasiya qurğusunun yaxud az dəqiq rabitənin bir xidmət nöqtəsi, ton, ton-kilometr daşınmanın yaxud maşın-saat nəqliyyat vasitələri işinin, yuyulmuş yaxud təmir edilmiş xüsusi geyimlər kompleksi, avadanlığa xidmət, alətlərin itirilməsi üzrə işlərə norma-saat yaxud normativ üzrə müəyyən edilmiş məbləğ (manatla).

Natural kalkulyasiya vahidləri yaxşı olar ki, alətlərin, avadanlıqların keyfiyyət xarakteristikası ilə (gücü, məhsuldarlığı, istismara hazırlığı və s.) tamamlansın. Sadə köməkçi istehsalatlarda bitməmiş istehsalat olmadığı üçün məsrəflər və məhsulun maya dəyəri bərabər olur. Ona görə də kalkulyasiya vahidinin maya dəyəri sadə üsulla, yəni 12 saylı cədvəldə yaxud analitik uçotun kartoçkasında müvafiq məhsul növləri üzrə əks etdirilən xərcləri istehsal edilmiş yaxud bölüşdürülmüş enerjinin, yerinə yetirilən nəqliyyat işlərinin miqdarına bölməklə təyin etmək olar. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi belə halda sadə kalkulyasiya tətbiq edilir. Mürəkkəb köməkçi istehsalatlarda sifarişlərin və bütün məhsulların maya dəyəri hesablanan zaman əsas diqqət keçici bitmiş istehsal qalığına yetirilir. Əgər bir sifarişə bir neçə məhsul vahidi hazırlanıbsa, onda məhsul vahidinin maya dəyəri xərcləri (bitmiş istehsal qalığının dəyişməsinə nəzərə almaqla) məmulatların (işlərin, xidmətlərin) miqdarına bölməklə təyin edilir. Sifarişlə bir neçə məhsul növü istehsal edildikdə bu məhsullar arasında xərclər plan (normativ) maya dəyərinə mütənəsb olaraq bölüşdürülür.

Beləliklə, köməkçi istehsalatlarda məhsulların maya dəyərinin kalkulyasiyasının əsas metodlarına sadə, sifariş və normativ aiddir.

Köməkçi istehsalatlarda istehsal məsrəflərinin analitik uçotu bir adda məhsul istehsal edildikdə bütövlükdə müəssisə üzrə aparılır. Bəzən analitik uçot köməkçi istehsalatlar daxilində də ayrılıqda aparılır. Məsələn, avtonəqliyyat sexində məsrəflərin uçotu üç xidmət növünə ayrılır: yüklərin daşınması, texnoloji nəqliyyat. Elə analitik uçot da bu qaydada aparılır.

Ayın sonunda 202-9 "Köməkçi istehsalatlar" hesabın debetində uçota alınan məsrəflər istehlakçılar üzrə bölüşdürülür. Bundan əlavə mürəkkəb köməkçi istehsalatlarda əvvəlcədən bitməmiş istehsal qalığı qiymətləndirilir. Onların qiymətləndirilməsi demək olar ki, əsas istehsalatda olduğu kimidir, lakin burada bir qədər sadələşdirilmə aparılır. O cümlədən müstəqim

məsrəfləri bitməmiş istehsala iriləşdirilmiş normativlərlə hesablayaraq aid edilməsi lazım bilinir, məsrəflər istehsal fəhlələrinin əsas əmək haqqına mütənasib olaraq maşın və avadanlıqların saxlanması və istismarı xərcləri üzrə, həmçinin də ümum təsərrüfat xərcləri üzrə bölüşdürülür. Qismən yerinə yetirilən sifarişlər üzrə təhvil verilən məhsul və işlər plan maya dəyəri ilə qiymətləndirilir, faktiki maya dəyəri isə bu sifarişlər tam yerinə yetirildikdə təyin edilir.

Təhvil verilmiş məhsullara, işlərə və xidmətlərə aid olan məsrəflər istehlakçılar üzrə yerinə yetirilən sifarişlərə əsasən yaxud buraxılan məhsulların miqdarına mütənasib olaraq bölüşdürülür. Əlavə olaraq köməkçi istehsalatların belə bir xüsusiyyətinə ciddi qaydada diqqət yetirilməlidir ki, bu sahənin məhsulları qarşılıqlı olaraq istehlak edilir və onlar bir-birinə xidmət göstərilir. Məsələn, enerji sexi başqa köməkçi sexlərə enerji buraxır, özü isə yanacaq və materialların daşınmasında nəqliyyat sexinin xidmətlərindən istifadə edir. Ona görə də bölüşdürülməyə məxsus olan məsrəfləri hesablayarkən, daha doğrusu müvafiq köməkçi istehsalatların məhsullarının faktiki maya dəyərini hesablayarkən əsas diqqəti qarşılıqlı xidmətə (qəbul edilən, göstərilən) yönəltmək lazımdır. Belə halda uçotu sahələşdirmək üçün hesablama adətən plan maya dəyəri ilə yerinə yetirilir.

Hesablama “Köməkçi istehsalatların xidmətlərinin bölüşdürülməsi” cədvəlində (forma-9) yaxud müvafiq maşınqramda ümumiləşdirilir. Bunu şərti izah edək (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Köməkçi istehsalatların buraxdığı material qiymətlərinin və məhsullarının faktiki maya dəyərinin hesablanması və plan maya dəyəri, manat.

Vasitə. adı Köməkçi istehsal (müvafiq sexin adı və nömrəsi)	Köməkçi istehsalat öz xüsusi məsrəfləri (qəbul edilən qarşılıqlı xidmətlərin dəyəri daxil olmadan)	Qəbul edilmiş qarşılıqlı xidmətlərin plan maya dəyəri	Köməkçi istehsalatın qalıqı		Göstərilən qarşılıqlı xidmətin plan maya dəyəri	Əsas istehlakçı göstərdiyi xidmətin və buraxılan materialların faktiki maya dəyəri	Bütün göstərilən xidmətlərin plan maya dəyəri və uçot qiyməti ilə buraxılan materialların dəyəri
			ayın əvvəlinə (+)	ayın sonuna (-)			
Enerji	775560	13500	-	-	32700	756360	757500
Nəqliyyat	124200	14580	-	-	3150	135630	135300
Təmir-mexaniki	332100	18120	48600	110700	10350	277770	280800
Yekun	1600995	46200	145800	332100	138600	1381800	

Ədəbiyyat siyahısı

1. Q.R.Rzayev – Mühasibat uçotu və audit. “Təhsil nəşriyyatı” 2002-ci il. Dərs vəsaiti.
2. İ. M. Abbasov – “Audit” Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, 2007.
3. V.S.Əliyev, Ə.Ə.Babayev – Mühasibat uçotu. Bakı, 2000-ci il.
4. M.N.Kuter – Теория и Принципы бухгалтерского учёта Москва, 1999 г.
5. B.Nidlz, X.Anderson, D.Kolduell – Принципы бухгалтерского учета. Москва, 1997 г.
6. Д.А.Пашков – Бухгалтерский учет и анализ за Рубежом. Минск, 2002 г.
7. А.Р.Михалкевич – Бухгалтерский учет на предприятиях зарубежных стран. Минск - 1998 г.
8. К.А.Семенов – Международные экономические отношение. Москва, 1998 г.
9. Д.Стоун – Бухгалтерский учет финансовый анализ. Перевод с английского 1998 г.
10. И.А.Дымова – Международные стандарты бухгалтерского учета. Москва, 2000 г.

*Quliyev Z.Q. müəl.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

KÖMƏKÇİ İSTEHSALATLARDA MƏSRƏFLƏRİN UÇOTU, MƏHSULLARIN İŞ VƏ XİDMƏTLƏRİNİN İSTEHLAKÇILAR ÜZRƏ BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

Köməkçi istehsalatlara məsrəflərin sintetik uçotu üçün “Köməkçi istehsalatlar” aktiv kalkulyasiya hesabı tətbiq edilir. Onun debetində məhsul buraxılışı, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi ilə bilavasitə əlaqədar olan həm müstəqim, həm də qeyri-müstəqim xərclər, kreditində isə həmin məhsul, iş və xidmətlərin müəssisədaxili istehlakçılar arasında sex maya dəyəri ilə bölüşdürülməsi əks etdirilir.

Köməkçi istehsalatlarda məsrəflərin analitik uçotunu təşkil edən zaman normativ uçotun ayrı-ayrı ünsürlərindən istifadə etmək lazımdır. Burada ilk növbədə məsrəflərin norma və normadan kənarlaşmaya ayırmaq tələb edilir, hətta sexdə normativ baza kifayətedici deyildirsə, kənarlaşmanın aşkar edilməsi normativ təsərrüfatın yaxşılaşdırılmasında həlledici əhəmiyyətə malik olacaqdır.

*Гулиев З.Г. препод.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

УЧЕТ РАСХОДОВ ВСПОМОГАТЕЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА И РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ПРОДУКЦИИ, ТРУДА И УСЛУГ МЕЖДУ ПОТРЕБИТЕЛЯМИ

Для синтетического учета расходов вспомогательного производства применяется активный калькулятивный учет “Вспомогательный потребитель”. В его дебите отражается выпуск продукции, исполнение работ и услуг и непосредственно связанные с ними прямые и косвенные расходы, те же работы и услуги, связанные с кредитами, распределение между потребителями цеховой себестоимости.

При организации аналитического учета расходов вспомогательного производства необходимо использовать нормативный учет отдельных элементов. В данном случае в первую очередь требуется разделение расходов, выполненных в рамках норм и вне их и если даже в цехе нормативная база недостаточна, то решающее значение в вопросе улучшения нормативного хозяйства приобретает выявление вспомогательных процессов.

*Guliyev Z.G. teac.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE ACCOUNT OF COSTS FOR THE BRUNCH PRODUCTIONS, DISTRIBUTION OF PRODUCTS, WORKS AND SERVICES FOR CONSUMERS.

For the synthetic account of costs for brunch productions, active account calculation “Brunch productions” is applied. On its debit, its reflected the distribution with the main capital cost of workshop between the consumer of the institutions, which are directly related with the production release, work and executed services, either direct costs, or indirect costs, but in credit the same product, work and services.

When organizing the analytic accounting of brunch productions. it's necessary to use the separately elements of normative accounting. Firstly, it's required to divide the costs to norm and the deviation from the norm, even in workshop, the normative base if not enough, then the detection of deviation will have solvent significance in the improving of normative economy.

UOT - 336.22

**VERGİ AUDİTİ FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ
SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ**

Açar sözlər: vergi auditi, vergi inzibatçılığı, qiymətləndirmə, səmərəliliyin yüksəldilməsi, büdcə, dövlət büdcəsi, qanun pozuntuları, vergi ödəyiciləri, kameral yoxlamalar, səyyar yoxlamalar.

Ключевые слова: налоговый аудит, налоговое ведомство, оценка, повышение эффективности, бюджет, госбюджет, нарушения закона, налогоплательщики, камеральные проверки, инспекции на местах.

Key words: tax audit, tax administration, evaluation, efficiency, budget, country budget, violations of the law, the taxpayers, desk audits, on-site inspections.

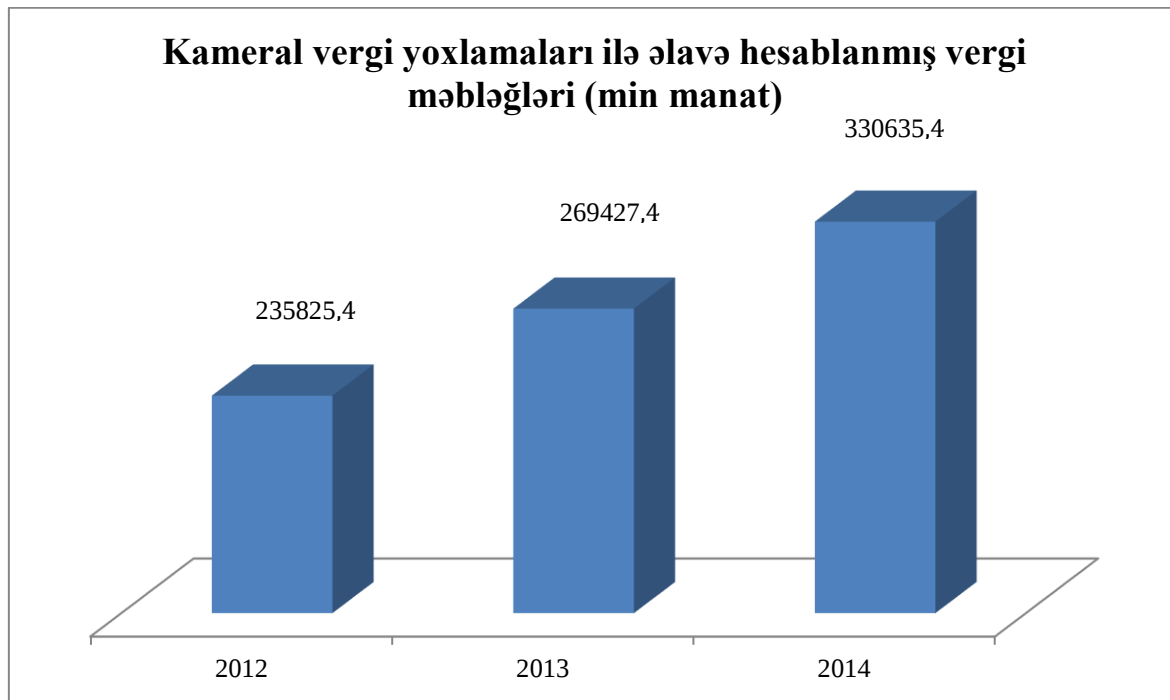
Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir ölkənin iqtisadiyyatının dayanıqlı olması, davamlı iqtisadi inkişafının səmərəli təşkili və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi vergi siyasəti ilə sıx bağlıdır. Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin bərqərar olması, inkişaf etdirilməsi idarəetmə institutunun, o cümlədən Vergi İnstitutunun formalaşması və inkişafı vacib məsələlərdən biridir. Etiraf etmək lazımdır ki, dövlət müstəqilliyimizin bərpasından ötən dövr ərzində Respublikamızda Vergi İnstitutu tam formalaşmış və müasir tələblərə cavab verən beynəlxalq standartlara uyğun qurum kimi fəaliyyətdədir. Fəxrlə demək olar ki, dünya təcrübəsinə uyğun olaraq Vergi İnstitutu sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tənzimlənməsi və idarə olunmasında, büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasında, istehsal münasibətlərinin düzgün qurulmasında, ədalətli bölgü mexanizminin tətbiqində, inflyasiyanın qarşısının alınmasında, iqtisadiyyatda mövcud problemlərin həllində dövlət maraqlarının əsas daşıyıcısı kimi çıxış edir. Ölkəmizdə Vergi İnstitutunun fəaliyyəti üçün kifayət qədər qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Qüvvədə olan vergi məəcəsi və digər hüquqi sənədlər ölkədə vergi sisteminin təkmil struktura malik olması və zəngin məzmun fəaliyyəti haqqında fikir söyləməyə əsas verir.

Vergi İnstitutunun strukturunda aparıcı sahələrindən biri kimi Vergi Audit xidmətini hesab etmək olar. Vergi auditini beynəlxalq standartlara uyğun olaraq fəaliyyət göstərir ki, o bütlükdə dövlətin vergi inzibatçılığı siyasətinin icrası ilə məşğul olmaqla yanaşı, vergi inzibatçılığının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Respublikamızda vergi və vergiqoyma işinin təşkilində vergi auditinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi daim diqqəti cəlb edən məsələlərdən biridir. Hesab edirəm ki, vergi ödənişinin yerinə yetirilməsində vergi qanunlarının pozulmasının qarşısının alınmasında vergi auditinin əvəzolunmaz xidməti vardır. Lakin vergi auditini onun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biridir. Məsələyə elmi cəhətdən 2 istiqamətdən kompleks yanaşma tələb olunur:

1. Vergi auditinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və bunun üçün meyarların işlənilib hazırlanması.

2. Vergi auditinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi tədbirləri.

Məsələn, Vergilər Nazirliyinin statistik məlumatına əsasən kameral vergi yoxlamaları nəticəsində dövlət büdcəsinə əlavə hesablanmış vergi məbləğləri son 3 ildə (2012-2014) 40% artmışdır.

Təbii ki, vergi yoxlamaları nəticəsində dövlət büdcəsinə əlavə hesablanmış məbləğ vergi auditinin fəaliyyətində birmənalı olaraq müsbət qiymətləndirilir. Lakin əlavə ödəmələr vergi qanunlarının pozulması hesabına olduğu üçün bu bizi düşündürməlidir. Yuxarıda göstərdiyimiz şəkil-cədvəldən göründüyü kimi, son 3 ildə vergi qanunlarının pozulması dinamik olaraq artır. Bu, onunla izah olunur ki, vergi auditinin bu istiqamətdə apardığı tədbirlərin səmərəsi qənaətbəxş deyil. Şübhəsiz, burada kompleks araşdırma tələb olunur. Çünki, vergi qanun pozuntularının dinamik artımı bir sıra məsələlər üzərində düşünməyi zəruriləşdirir. Təcrübə göstərir ki, yerlərdə, yəni müəssisə və təşkilatlarda bəyannamələrin elektron tərtibatının zəif təşkil olunması üzündən, yaxud bu sahədə bilik və bacarıqların aşağı olması müvafiq marifləndirmə işlərinin lazımi səviyyədə qurulmaması nəticəsində qəsdən, yaxud təsadüfi vergi qanunları pozulur. Ona görə də bu kimi hallar araşdırılmalı, yol verilmiş qanun pozuntuları qruplaşdırılmalı və onların qarşısının alınması üçün müvafiq tədbirlər planı hazırlanmalıdır.

Ümumiyyətlə, vergi auditinin qiymətləndirilməsində qeyd etdiyimiz kimi, iki əsas məsələyə diqqət yetirmək lazımdır:

- vergi auditinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi;
- vergi auditinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi.

Hər iki məsələdə müvafiq və elmi cəhətdən əsaslandırılmış meyarların işlənilib hazırlanması vacibdir. Fikrimizcə, vergi auditinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi yalnız onun apardığı yoxlamalar nəticəsində hansı məbləğdə əlavə ödəmələr edilməsi ilə kifayətlənmək olmaz. Belə ki, vergi qanun pozuntularının artmasının kütləvi hal daşması onu göstərir ki, bu sahədə yalnız inzibati mexanizm işləyir. Yəni, vergi qanun pozuntusuna qarşı tədbirlərin tətbiqi səmərəsi kifayət qədər deyildir. Vergi inzibatchılığının təşkilinin başlıca məqsədi vergi ödəyicilərinin inzibati cəzalara yönəldilməsi müsbət hal sayıla bilməz. Vergi inzibatchılarının başlıca məqsədlərindən biri vergi ödəyicilərinin könüllülük prinsipində vergi ödəmələrinin təminatına yönəldilməsidir. Araşdırmalar göstərir ki, vergi audit fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən meyarlar kifayət qədər deyildir. Ona görə də, vergi auditinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əlavə göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanması vacibdir. Bu göstəricilər

sistemində aparılan kameral və səyyar yoxlamalar nəticəsində vergi qanun pozuntularının ilbəil azalması, vergi qanunlarının pozulması nəticəsində dövlət büdcəsinə dəymiş maddi ziyanların vaxtında və yerində ödənilməsi, könüllü vergi ödəmələrində stimullaşdırıcı amillər, vergi qanun pozuntularının ötən dövrlərə şamil edilməsi və s. bu kimi göstəricilərin əks etdirilməsi məqsədmüvafiqdir.

Vergi auditinin fəaliyyətində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də, vergi audit xidmətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi auditinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi də özü bir kompleks məsələdir, burada bir çox obyektiv və subyektiv amillər iştirak edir. Bu amillər sırasına vergi auditinin təşkili, aparılma texnikası, yoxlama metodikası, vergi auditini aparan mütəxəssislərin peşəkarlıq səviyyəsi, onların psixoloji hazırlığı, vergi auditində tətbiq edilən müasir texniki avadanlıqlar, vergi ödəyiciləri ilə vergi auditoru arasında qurulan münasibətlər və s. bu kimi amillər nəzərdə tutula bilər. Bu amillərin hər biri vergi auditinin səmərəliliyinə birbaşa və dolaylı yolla təsir edir.

Vergi auditinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün qeyd etdiyimiz hər bir amilə elmi yanaşma, metodiki araşdırma və müvafiq qiymətləndirmə meyarları müəyyənləşdirilməlidir. Bir qayda olaraq, müasir şəraitdə vergi audit müəssisə və təşkilatlarda biznes fəaliyyəti üzrə kameral və səyyar yoxlamalar keçirən zaman həmin müəssisənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan vergi deklarasiyasını əsas tutaraq vergilərin ödənilməsinə cəhd edilir. Belə ki, həmin müəssisələr öz xidmətlərini, yerinə yetiriləcək işləri tam realizə etmədən, yaxud realizə edib vəsaiti mərhələ-mərhələ aldığı üçün debitor borcları kimi sifarişçilərin ünvanında qalır. Lakin yoxlama ekspertiza işləri aparılan zaman plana uyğun olaraq göstərilən xidmətlərin dəyərində uyğun mənfəət vergisi hesablanır və həmin məbləğin ödənilməsi tələb olunur. Vergi auditinin səmərəliliyinə təsir edən amillərdən biri də müəssisə və təşkilatlarda mühasibat uçotunun lazımi səviyyədə qurulmaması hesabına məsrəflərin dəqiqləşdirilməsi, audit yoxlamalarında böyük çətinliklərin yaradılması ilə izah edilir. Müəssisə və təşkilatlarda mühasibat uçotu lazımi səviyyədə olmadığı üçün, vergi auditoru yoxlama zamanı məsrəflərinin dəqiqləşdirilməsi üçün məsrəflər uçotunu qurmaq məcburiyyətində qalır. Bunun üçün isə böyük vaxt tələb olunur. Ona görə də, müəssisə və təşkilatlarda mühasibat uçotunun lazımi səviyyədə qurulması üçün müvafiq işlər aparılmalıdır.

Yəni vergi audit işini xarakterizə edən və onun səmərəliliyini qiymətləndirən meyarların işlənilib hazırlanması vacibdir.

Qəbul etmək lazımdır ki, bəzi hallarda yoxlama ekspertiza zamanı bir sıra məsələlərə qeyri-peşəkarcasına yanaşmalar da mövcuddur. Müasir metod və üsullardan geniş istifadə edilməsi vergi yoxlama işlərində aşkar edilmiş kənarlaşmaların kifayət qədər əsaslandırılmasına dəlil, sübut gətirilməsinə əlavə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Tahir Sadıqov, İmran Rzayev – “Vergi uçotu və audit” (dərslük) Bakı, Elm-2014.
2. Mobil Məcidov – “Vergi sistemi” (dərslük) Bakı, 2013.
3. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi – Vergiyə giriş (dərslük) Şamaxı, 2014.
4. F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, Y.A.Kəlbiyev, Z.H.Rzayev – “Vergilər və vergitutma” (dərslük) Bakı, 2010.
5. A.F.Musayev, A.A.Hüseynov, Y.A.Kəlbiyev – “Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr” Bakı, 2002.

*Ağayeva N.A.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

VERGİ AUDİTİ FƏALİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

Təqdim olunmuş məqalədə Vergi audit xidmətinin ölkənin iqtisadiyyatının dayanıqlı olması, davamlı iqtisadi inkişafın səmərəli təşkili və onun yüksəldilməsində nə kimi rol oynamasından söhbət açılır. Eyni zamanda kameral vergi yoxlamalarının dövlət büdcəsinə olan təsirindən, vergi qanunlarının pozulması problemlərindən və bu problemlərin həll olunması yollarından danışılır. Bu məqsədlə, əsas diqqət əlavə göstəricilərin işlənilib hazırlanmasına, hər bir amilə elmi yanaşma və müvafiq qiymətləndirmə meyarlarının müəyyənləşdirilməsinə yönəldilir.

*Ağayeva N.A.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ОЦЕНКА ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ НАЛОГОВОГО АУДИТА

В представленной статье говорится о роле налогового аудита в экономической устойчивости страны, эффективном формировании устойчивого экономического развития и его повышении. В то же время, обсуждается влияние камеральных налоговых проверок на государственный бюджет, проблемы нарушения налогового законодательства и пути решения этих проблем. С этой целью, основное внимание направлено на разработку дополнительных показателей, на научный подход каждого фактора и определение соответствующих критерий оценки.

*Aghayeva N.A.
Baku Business University*

S U M M A R Y

EVALUATION OF PERFORMANCE AND EFFICIENCY OF THE TAX AUDIT

The presented article deals with the role of a tax audit in the country's economic stability, efficient formation of sustainable economic development and it's improving. At the same time, there discussed the impact of cameral tax audits in the state budget, the problem of violations of tax laws and the ways of solving these problems. For this purpose, the main focus is directed on the development of additional indicators on a scientific approach of each factor and the definition of the relevant assessment criteria.

UOT - 28:336

**YENİ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR ŞƏRAİTİNDƏ İSLAM MALİYYƏSİNİN
ƏSAS SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ****Açar sözlər:** islam maliyyəsi, islami maliyyə üsulları, gəlir və zərərdə bölgü.**Ключевые слова:** финансы ислама, исламские финансовые способы, разделение в прибыли и в убытке.**Key words:** islamic finance, islamic finance methods, distribution of income and loss.

Maliyyə anlayışı qədim latın sözü olan “financia” sözündən götürülmüşdür. Ümumiyyətlə maliyyə dedikdə pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul-bölgü münasibətlərinin məcmusu nəzərdə tutulur.

Yaranma tarixi e.ə. 2123-2081 illəri əhatə edən Babil hökmdarı Hammurapinin dövlətindən qaynaqlanan faizsiz maliyyə sistemi uzun təkamül yolu keçməsinə baxmayaraq tam sistem kimi müasir vəziyyəti 20-ci əsrdə müsəlman ölkələrində formalaşmağa başlamışdır. Düzdür İslam maliyyəsinin meydana gəlməsi 632-ci ildə yaradılan İslam dövlətinə gedib çıxır. Bu dövrdə mövcud olan islam maliyyəsi bəsit formada olub, hal-hazırkı dövrdəki kimi qlobal səviyyədə geniş yayılmamışdı.

Sənayenin inkişafı, 70-ci illərdən dünya bazarlarında neft qiymətlərinin yüksəlməsi nəticəsində Ərəb körfəzi ölkələrinin varlanmasına şərait yaratdı. Toplanan külli miqdarda maliyyə vəsaitləri ərəb ölkələrində islam maliyyə sisteminin sürətlə inkişafına əlverişli şərait yaratdı. İslam maliyyəsinin müasir forması 1970-ci illərin sonunda meydana gəlməyə başladı. İslam maliyyə sisteminin dirçəlməyi və geniş vüsət almağı üçün ən vacib şərt yetərli maliyyə vəsaitinin olması idi ki, bu fürsət də keçən əsrin 70-ci illərindən ərəb körfəz ölkələrinin dünya bazarına neft çıxarmaqla böyük gəlirlər ələ etmələri ilə başladı. Bununla qlobal dünyada yeni olan islam maliyyəsi termini populyarlaşmağa başladı.

Hər bir müasir cəmiyyətdə maliyyənin zəruriliyini vacib edən çoxsaylı şərtlər vardır. Lakin aşağıdakı şərtlər daha fundamental olması ilə fərqlənilir. Bu şərtlər birbaşa olaraq İslam maliyyəsinin mövcudluğunu təmin edən üsürlərdir:

- pul münasibətlərinin mövcud olması;
- dövlətin mövcud olması;
- bir neçə mülkiyyət formasının mövcudluğu;
- pul münasibətlərini maliyyə münasibətlərinə çevirən qurumların olması.

Pul münasibətlərinin mövcud olması. Bildiyimiz kimi müasir dünyamızda alqı-satqı münasibətlərində, əmtəə və xidmətlərin haqqının ödənilməsi zamanı ümumi ekvivalent kimi puldan istifadə edilir ki, bu da pul münasibətlərini ifadə edir. Maliyyənin özü isə bilavasitə pul münasibətlərinin tərkib hissəsi olmaqla bu münasibətlərin spesifik hissəsini təşkil edir. Deməli maliyyənin mövcud olması üçün birinci şərt pul münasibətlərinin olmasıdır. Ənənəvi maliyyədə olduğu kimi islam maliyyəsində də birinci şərt pul münasibətlərinin mövcudluğudur.

Dövlətin mövcud olması. İslam maliyyəsinin ümumi xüsusiyyətlərindən biri də dövlətin iqtisadiyyatda oynadığı roldur. Dövlət insanların birliyini təmsil edər və insanlar Allahın əmr və qadağalarına zidd davranmadıqca dövlət idarəedicilərinə itaət etməkdə məsuldurlar. Dövlətin iqtisadiyyatda bir tərəf olması müzakirə mövzusu deyildir. Dövlət bu zaman iqtisadi sistemdə ayrıca bir tərəf kimi yox, bu sistemi tənzimləyən, onun inkişafına kömək edən vahid bir sistem halında fəaliyyət göstərməlidir. Dövlətin iqtisadiyyatda bu zaman əsas vəzifəsi İslam dininin əmr, qadağalarına müxalif davranışları meydana gətirəcək müdaxilələri etməklə bunun qarşısını almaqdır. Deməli dövlət bu zaman mövcud olan münasibətlərə müsbət nöqtəyindən nəzərdən yönləndirici istiqamət verməsi nəticəsində onun effektivliyinin artırılması ilə öz

məqsədinə çatmış olur. Həm də dövlətin uzunmüddətli perspektivdə islam maliyyəsinin və iqtisadiyyatının inkişafı üçün müdafiə, tənzimləyici kimi vəzifələr yükləri vardır.

Bir neçə mülkiyyət formasının mövcudluğu. İslamda mülkiyyət münasibətlərinə dair qaydalar xüsusilə Qurani-Kərimdə də qeyd olunur. Burada göstərilir ki, hər şeyin sahibi Uca Allahdır. Lakin bunlara baxmayaraq insanların mülkiyyətə sahib olmaq haqları tanınır. Bu zaman Allahın icazə verdiyi çərçivə və qaydada fərdlərin mülkiyyətə sahib olmaq hüquqları vardır. İslam maliyyəsi də eyni zamanda dövlət, özəl və islam maliyyəsinin əsas maliyyə üsullarından olan şərikli mülkiyyət münasibətlərinə əsaslanan bir sistemdir.

Pul münasibətlərini maliyyə münasibətlərinə çevirən qurumların olması. Bu qurumlara dövlət strukturları, islami sığorta şirkətləri və banklar, mudaraba şirkətləri və s. aiddir. Bu qurumlar malik olduqları potensial kapital formasında olan pul vəsaitlərini hərəkətə gətirməklə birbaşa olaraq malik olduqları vəsaitlərin maliyyə münasibətlərində iştirakına əlverişli şərait yaratmış olurlar. Bununla da bu qurumların özləri birbaşa və dolaylı yolla pul vəsaitlərinin maliyyə vəsaitlərinə çevrilməsini təmin edən “potensial pul kapitalı”nı real kapitalla çevirən institutları formalaşdırmış olurlar.

İslam maliyyəsi insani qaydalara əsaslanan ənənəvi maliyyədən fərqli olaraq ilahi qaydalara, yəni İslam qanunlarına əsaslanan hüquqi bir sistemə əsaslanır. İslam maliyyəsi Qurani-Kərim, Sünnəyə¹ əsaslanan prinsiplər üzərində qurulur. Bəs görəsən İslami maliyyə nədir?

İslam maliyyəsi dedikdə İslam hüquqi qaydaları hüddudunda dövlətin öz vəzifə (cəmiyyətin məhsullarla təmini, qanunların yerinə yetirilməsini təmin etmək və s.) və funksiyalarını (iqtisadi, müdafiə, sosial və s.) yerinə yetirmək məqsədilə müxtəlif növ fondların toplanması, ondan istifadə edilməsi mexanizminin hazırlanması və ona nəzarət edilməsi zamanı tələb olunan gəlir vəsaitləri nəzərdə tutulur.

İslam maliyyəsi ənənəvi maliyyədən² əsaslı surətdə fərqlənir. Çünki İslam maliyyəsi gəlir və zərərdə bölgüyə (profit and loss sharing-PLS) əsaslanır. Adi maliyyədən fərqli olaraq bu maliyyə tipi tələb edir ki, maliyyə institutu onların ehtiyaclarını maliyyələşdirmək üçün müştəriyə pul vermək əvəzinə müştəri ilə sərmayə “qoysun”. Bu zaman investisiyada iştirak zamanı mövcud olan risk səbəbindən, maliyyə institutu maliyyə sazişindən gəlir götürmək üçün hüquqa malik olur.

İslam maliyyə sisteminin əsas xüsusiyyəti keçirilən əməliyyatlarda faizin qadağan olumasına əsaslanmaqla İslam hüququ çərçivəsində fəaliyyət göstərməsidir. Frank Vogel³ fikrincə, İslami maliyyə dedikdə, maliyyəni ticarət, sərmayə və mülkiyyət üçün İslam hüququna uyğun idarə etməkdir. İslam maliyyəsi maliyyə resursları və ehtiyatlarının İslam hüquq sisteminin icazə verdiyi çərçivədə toplanması, bölüşdürülməsi, effektiv idarə edilməsidir. Deməli burada əsas diqqət çəkən məqamlardan maliyyənin hansı qaydada toplanması, necə bölüşdürülməsi və bu iki mərhələyə nəzarət edən nəzarət orqanının olmasıdır. Ənənəvi maliyyə kortəbii qaydalar əsasında formalaşmış bugünkü inkişaf mərhələsinə çatarkən, islam maliyyəsinə əsaslanan sistemin fəaliyyəti aşağıdakı əsas prinsiplər üzərində qurulur.

Faiz dərəcələrinin qadağan edilməsi. İslam maliyyə sisteminə “Riba” adlanan, borcvermə və ya ticarət razılaşması zamanı istənilən əsası olmayan kapital artımı qadağan edilmişdir. Yəni ki, islam aləmində verilən borcun məbləğinə və qaytarılma müddətinə görə öncədən təyin edilmiş (razılaşdırılmış) və investisiyanın qazandığı uğurdan asılı olmayaraq borcludan alınan faiz – “riba” adlanır və şəriət qanunları ilə qadağan edilir. İslamın sosial ədalət prinsiplərinə əsasən sərbəst maliyyə vəsaitinə malik olan fərd gəlir əldə etmək istəyirsə, bu sərbəst vəsaiti sahibkara etibar etməklə onunla həm gəlirdə, həm də zərərdə şərik olmalıdır.

¹ Sünnə-Mühəmməd peyğəmbərin (s.a.v)-in yolu. Peyğəmbərin yolu dedikdə, onun əməlləri, davranışı, kəlamları, əmrləri və s. nəzərdə tutulur.

² Ənənəvi maliyyə dedikdə-İslam qanunlarına əsaslanmayan bütün maliyyə nəzərdə tutulur.

³ ABŞ-in Corc Vaşinqton Universitetinin mütəxəssisi.

Risqlərin bölüşdürülməsi. Faiz gəlirinin qadağan edilməsi pul təklif edənlərin bazarda sələmçi (kreditor) kimi yox, sərmayəçi (investor) kimi çıxış etməsini məcbur edir. Bu səbəbdən pul vəsaitlərinə sahib olan istənilən investor gələcək dövrdə ümumi gəlirdə paya sahib olmaq üçün biznes risklərini də borcalanla bölüşdürməli olur. Bununla da risklərin bölüşdürülməsi nəticəsində qarşı tərəfin (borc alan) daha çox zərər görməsi ehtimalı aradan qaldırılmış olur.

Pula “potensial” kapital yanaşması. Pul o zaman əlavə real dəyər yaradır ki, o kapital formasında hər hansı bir sahəyə investisiya edilir. Pul məhz kapital formasında yatırılan zaman maddi dəyərə malik olur, ondan kənarda isə o sadəcə olaraq ticarət, mübadilə və s. kimi iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında vasitə rolunu oynayır. Şəriət qaydalarına əsasən məhz o sərvətlərə dəstək verilir ki, onun yaranma mənbəyində kapital sahiblərinin zəhməti və ya risk məsuliyyəti dayanır. Pul real kapitalla çevrildiyi zaman yeni dəyər yarada, gəlir gətirə bilər.

Spekulyativ davranışların qadağan olunması. Spekulyasiya dedikdə qiymət dəyişilməsindən istifadə edərək yüksək mənfəət qazanmaq başa düşülür. Spekulyasiya ilə məşğul olan şəxslər Spekulyant adlanır. Spekulyant qiymət dəyişilməsindən istifadə edərək müxtəlif üsullarla yüksək mənfəət qazana bilər. Qiymətlər aşağı düşərkən bu zaman spekulyant ucuz əmtələri ucuz qiymətə alıb saxlayır, məhsulun qiyməti qalxan zaman (qiymət qalxımı müxtəlif səbəblərdən ola bilər, mövsümlilik, defisitlik, resessiya mərhələsi və s.) onu baha qiymətə satır. İslam maliyyə sistemində pulun “yastıq” altında yığılması bəyənilmədiyi halda, digər tərəfdən isə böyük qeyri-müəyyənliyə malik fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq qadağan edilmişdir. İslam maliyyə sistemində deviativ alətlər adlanan törəmə maliyyə alətlərinin tətbiqinə demək olar ki, bütünlükdə yol verilmir. Bu səbəbdən də ənənəvi bank sistemində törəmə maliyyə alətlərinin sürətlə böyüyən izafi payı maliyyə bazarlarının risk yükünü də sabun köpüyü kimi yüksəltməyə başladığı məqamda islam bankları sərmayə bazarında boşluqdan faydalanmağa başlamışdır.

Razılaşmalara sadiq qalma. İslamda tərəflər arasında razılaşmadan doğan öhdəliklərin icrasına tam şəkildə əməl edilməsi ən vacib şərtlərdən biri kimi tələb və təbliğ edilir. Bu tələb risklərin endirilməsinə dəstək məqsədi daşıyır. Bundan başqa islam müqavilələrdə tərəflərin daha çox məlumatlılığı ilə əldə edilən üstünlüyü tənbəh edir. Nəbi (s.ə.v) buyurur. *Müsəlmanlar öz aralarında razılaşdıqları şərtlərə əməl edirlər. Ancaq haramı halal, halalı haram edən şərtlər bunun xaricindədir (Buxari və Tirmizi).*

Sektor nöqtəyi-nəzərindən məhdudlaşdırma. Şəriət qanunlarına görə bəzi sahələrin maliyyələşdirilməsi qadağan edilmişdir. Bura tütün, spirtli içkilər, narkotik vasitələr, silah və s. kimi məhsulların istehsalı, ticarəti və ictimai əxlaqa mənfi təsir göstərən sahələr aid edilir.

İnvestisiyaya qoyulan kapitalın İslam qanunlarına uyğunluğu və məqsədi aydın olmalıdır. Yəni investisiya edilən kapitalın məqsədi əvvəlcədən müəyyən edilməlidir. Burada əsas məqsəd kapitalın harada istifadə edilməsini təmin etməklə islam qanunlarına uyğun şəkildə investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsidir.

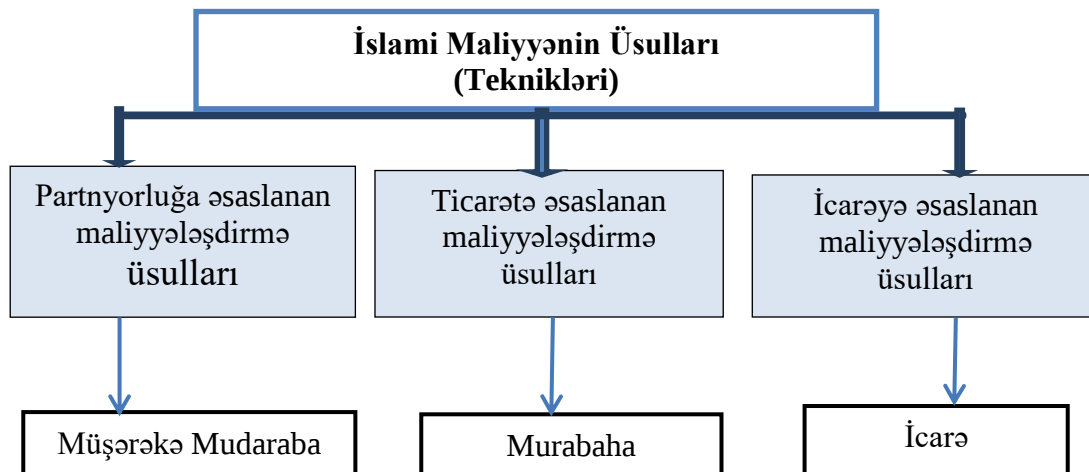
Aktivin geri qayıtması: (asset-backing). Hər maliyyə sazişi “maddi (real) aktiv”ə (tangible asset) əsaslanmalıdır. Şəriətdə pul “aktiv sinif” hesab edilmir. Çünki bu real (maddi) deyildir və ola bilər ki, gəlir gətirməsin. Məsələn ənənəvi maliyyədə olan törəmə maliyyə alətləri real aktivə əsaslanmadığı üçün onlara investisiya qoyuluşu da məhdudlaşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, müqavilələri əsas xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq kiçik qruplara ayırırlar.

Mübadiləyə əsaslanan müqavilələr: Bura murabaha, istisna və s. daxildir. Bu müqavilələr nəticəsində bir tərəfin digər tərəfə borcu yaranır və beləliklə bu müqavilələrin əsasını borc əsaslı maliyyələşdirmə, məhsul və qiymətli kağızlar təşkil edir.

Şəriklilik müqavilələri. Bu müqavilələrdən ən geniş istifadə olunanları mudaraba və müşərəkədir ki, bunların əsasını investisiya əsaslı maliyyələşdirmə müqavilələri və qiymətli kağızları təşkil edir. Bunlar həmçinin qənaətli bölmədən səfərbər olunmuş vəsaitləri işlətmək üçün istifadə olunan bəzi depozit məhsullarını da özünə daxil edirlər.

İslam maliyyəsinin çoxsaylı maliyyələşdirmə üsulları vardır. Aşağıdakı tiplər (üsullar) xüsusilə islam maliyyəsində daha çox istifadə edilir.

Şəkil 1. İslami Maliyyənin Üsulları.

Mudaraba (Trustee Partnership Facility). İslam maliyyəsində əsas götürülən mudaraba prinsipi üçün bu və ya digər işin görülməsi və ya layihənin hazırlanması üçün (bir tərəfdən pul qoyulur, digər tərəfdən əmək) ideyanın, fəaliyyətin birləşməsi, ortaq bir işin və ya ticarətin aparılması mümkündür. Mudaraba “əmək-sərmayə ortaqlığı” mənasına gələrək faizsiz bankların ən mühüm klassik şərtləşmə modellərindən biridir. Bu termin “fondların idarəetməsi” kimi tərcümə edilə bilər. Əgər maliyyə itkisi baş verirsə, ikinci tərəf məsuliyyət daşıyır. Çünki o vaxtını və işçi qüvvəsini sərf etmişdir. Mudarabanın ən sadə nümunəsi investisiya fondlarıdır. Bu ortaqlıq modelində məqsəd ayrı-ayrılıqda sosial həyatdakı iqtisadi aktivliyə heç bir xeyri dəyməyən iki gücü birləşdirərək faizə girmədən məhsuldar hala gətirməkdir. Bu yol əlində böyük miqdarda pulu olan ancaq bilik, bacarıq və təcrübə azlığı, səhhət problemi kimi ticarətlə məşğul olmağa mane olan bir səbəb üzündən sərmayəsini işlədə bilməyənlərlə, ticarət qabiliyyəti, bacarığı olub sərmayə əldə edə bilməyənlərin güclərini birləşdirir. Bu iqtisadi dəyəri olan iş gücünü cəmiyyət içərisində passiv vəziyyətdən aktiv vəziyyətə gətirir. Mudaraba ortaqlığı vasitəsilə əldə mövcud olan sərmayə bilavasitə istehsalat cəlb edilir, faizin maya dəyərində meydana gətirdiyi artımların qarşısını alır, işi olmayanlara iş imkanı verilir və istehsal səbəbi ilə həm dövlətin vergi gəlirlərində, həm də fəqirlərə verilən zəkatın miqdarında artım əldə edilir. Əmək-sərmayə ortaqlığı mütləq (şərtsiz) və şərti ola bilər. Ancaq sərmayə sahibi ticarətin növü, yeri və müddəti kimi bəzi şərtlər irəli sürərsə, bunu yerinə yetirmək lazımdır. Çünki hüquqi cəhətdən içərisində qalan şərtlər üzərində bağlanmış sövdələşmələrə uyğun hərəkət etmək İslam hüququnun mühüm prinsiplərdən biridir.

Müşərikə (Joint Venture Facility). Müşərikə iki tərəfin ortaqlığa girməsi deməkdir. Eyni yekcins maliyyə qurumunun iştirakı ilə sərmayələrin həcmi eyni və fərqli həcmi ilə ortaqlığı əks etdirən fəaliyyət yaradılır. Müşərikə prinsipində hər hansı bir layihənin həyata keçirilməsində partnyorla bankın əməkdaşlığa girməsi nəzərdə tutulur. Hər iki tərəf payçı kimi iştirak edir. Bu ifadə maliyyə müəssisəsinin bir layihə üzərində digər bir şəxslə ortaqlıq qurması deməkdir. Əgər mudarabada istehsal amillərindən olan kapitalla (pul vəsaiti) əməyin birləşməsi hesabına ortaq layihə həyata keçirilirdisə, müşərikədə bu proses kapitalla kapitalın birləşməsi hesabına həyata keçirilir. Müşərikə uzun müddətli maliyyələşdirmə üçün istifadə edilir. Bu faiz maliyyə müəssisəsinin bir layihə üzərində (məsələn, bir fabrik kimi) digər bir şəxslə ortaqlıq qurması deməkdir. Sərmayədə hər iki tərəfin payı olur və layihə tərəflərin razılaşdırdıqları idarə formasına, maliyyədəki payları və razılaşdırdıqları qazanc nisbətində görə həyata keçirilir. Əldə edilən qazanc onların öz aralarında razılaşdırdıqları nisbətə görə, zərər isə sərmayə nisbətində olmalıdır. Əksər İslam iqtisadçıları maliyyələşdirmənin iki əsas üsuluna (yəni mudaraba və müşərikəyə) üstünlük verirlər.

Murabaha (Cost-Plus Sale Facility). Murabaha-alış qiyməti və ya maya dəyəri üzərində müəyyən qədər qazanc əlavə edərək bağlanan satış müqaviləsidir. Bu müqavilə etimad prinsipinə əsaslanır. Alış qiymətinə və ya satışa tevliyə, bundan daha aşağı qiymətə vədialı və ya hədiyyə, qazanc əlavəsi ilə həyata keçirilən satışa isə murabaha deyilir. Bu aktların ən mühüm xüsusiyyəti müştərinin satıcının bəyan etdiyi maya dəyəri və ya alış qiymətinə etimad etdiyi üçün o malı satın almasıdır. Ona görə də müştərinin razılığına mane ola bilən ən kiçik yalan bəyan və ya açıqlaması vacib olan bir məlumatın gizlədilməsi aktın hüquqliliyini itirir. Xüsusi ilə borc və ya kreditə alış kimi qiymət bilavasitə təsir edən durumlar açıqlanmalıdır. Buna görə də hər hansı bir müştəriyə kredit verərkən vəziyyətin hərtərəfli təhlili vacib şərt olmalıdır.

Satın alınan qiymətin üzərinə malın dəyərində və ya özündə bir artım meydana gətirən xərclər alış qiymətinə əlavə edilə bilər. Beləcə maya dəyəri ortaya çıxar. Maya dəyərində əlavə edilən bu xərclərdən sonra satıcı bu malı bu qiymətə aldıq demək əvəzinə, mənə bu mal bu qiymətə başa gəldi və nə qədər əlavə edərək sataram deməlidir. Murabaha aktı aşağıdakı şəkildə tamamlanır. Məsələn, hər hansı bir mala ehtiyacı olub əlində pulu olmayan, ya da o malı alacaq qədər imkanı olmayanlar banka müraciət edirlər. Banklar o malı satın alır və müəyyən qədər qazanc əlavə edərək kredit üçün müraciət edən şəxsə verirlər. Beləliklə nağd şəkildə malı almağa gücü çatmayan şəxs öz ehtiyaclarını ödəmiş olur. İnsanların da əllərində olan xırda pullar cəm edilərək iqtisadiyyata cəlb edilmiş olar. Bundan sonra bank pulunun murabaha fondunda dəyərləndirilməsi üçün onu ortaya təqdim edən şəxslərlə qazancı bölüşdürür. Məsələn, xammal almaq istəyən idxalatçı materialları almaq üçün banka müraciət edir. Bank dərhal idxalatçıya onları çatdıracaq. Ancaq sonra idxalatçı razılaşmanın qiymətini, xidmət haqqı və malların qiymətini banka ödəyəcək. Bank bu zaman daha çox riskə məruz qalır. Çünki bank əməliyyatın bütün xərcini üzərinə götürür. Bəzən müştəri imtina da edə bilər. Bankın riskə məruz qalması aşağıdakılardan asılıdır:

- razılaşmanın ölçüsündən;
- maliyyələşdirilən malların (əmtəələrin) tipindən;
- alıcının kredit statusundan.

Misal. Yeni işə başlayan bir sahibkar, özünə lazım olan kənd təsərrüfatı avadanlığını (traktor, kombayn) almaq üçün imkanı olmadığından bankdan həmin avadanlığın onun üçün alınmasını istəyir. Bank bu avadanlığı 20.000 manata alır və üzərinə sahibkarlar razılaşdığı kimi 2.000 manat qoyur və 22.000 manata avadanlığı alır. Sahibkar avadanlığın dəyərini banka aralarında razılaşdıqları formada hissə-hissə ödəyir. Məsələn, hər ay 2200 manat olmaqla 10 aya və yaxud 2000 manat olmaqla 11 aya və s.

Bu gün faizsiz bankların ən çox həyata keçirdiyi əməliyyat budur. Qeyd etmək lazımdır ki, əməliyyatların təqribən 90% murabahanın və 10%-i isə mudaraba və müşərəkənin payına düşür.

Lizinq (leasing) - müasir dövrdə daha çox bir malın müəyyən bir müddətə icarəyə götürülüb müddət qurtardıqdan sonra müəyyən bir qiymət müqabilində icarədarə verilməsini ifadə edir. Lizingin lüğəti mənası kirayələmək deməkdir. Ərəb dilində bu ifadə “ət-təcirul-muntəhi bittəmlik” şəklində ifadə edilmişdir ki, bu da “xüsusi mülkiyyətə keçirilməklə nəticələnən icarə aktı” deməkdir. Təyyarə, avtomobil, gəmi, avtobus, kompüter kimi bir mala sahib olmaq istəyən, ancaq bunu nağd almağa maddi gücü çatmayan ya da əlindəki imkanları başqa bir şəkildə dəyərləndirmək istəyənlər xüsusi maliyyə müəssisələrinə müraciət edirlər. O mal satın alınaraq /mə: 100 000\$/ müraciət edən şəxsə /mə: ayda 3500 \$-dan 4 illiyinə cəmi = 168.000\$/ icarəyə verilir. Müəyyən edilmiş icarə müddəti bitdikdən sonra isə müəyyən bir qiymət müqabilində həmin malı bütünlüklə icarədarə verir. Bu üsul xüsusi ilə böyük müəssisələrin maliyyələşdirmə işlərində çox məhsuldar bir üsul hesab olunur.

Cədvəl 1.

İslami maliyyə üsullarının müqayisəsi

Sıra №-si		Mudaraba	Müşərəkə	Lizinq	Murabaha
1.	Xüsusiyyəti	İnvestisiya	İnvestisiya	İcarə	Ticarət
2.	Nəzarət	-	Tam	Tam	Tam
3.	Risk	Yüksək	Yüksək	Orta	Aşağı
4.	Gəliri	Naməlum	Naməlum	Sabit	Sabit

İslam maliyyəsində **SWOT analizi** xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. SWOT analizi S (strength-güclü tərəflər), W (weaknesses-zəif tərəflər), O (opportunities-imkanlar), T (threats-təhlükələr) hərfələrinin ifadə etdikləri mənaya əsaslanmaqla müasir dünyada tətbiq edilən xüsusi analiz növüdür. Bu baxımdan islam maliyyəsi də bu analizdən kənarda qala bilməz.

S (strength-güclü tərəflər):

- İslam maliyyəsi hər şeydən əvvəl ilahi əmrə əsaslanır;
- Mükəmməl əsasa (Qurani-Kərim və Sünnə) dayanan hüquq sisteminin mövcudluğu;
- İslam maliyyəsinin güclü əxlaqi dəyərlərə əsaslanması;
- Güclü və əqidəli insanların mövcudluğu;
- Dini-əxlaqi dəyərləri birbaşa həyat tərzində tətbiq edən insanların olması.

W (weaknesses-zəif tərəflər):

- İslam maliyyəsinin struktursuz və tam formalaşmaması;
- Risk baxımından zəif təşkil edilən idarəetmə və mühasibat standartları;
- Ənənəvi sistemə nisbətən zəif inkişaf etmiş bank və maliyyə məhsulları bazarı;
- Qısamüddətli islam pul bazarının çox zəif inkişaf etməsi nəticəsində bu növ bazarın yoxluğu;

- Dünya miqyaslı beynəlxalq maliyyə institutlarının çox az olması.

O (opportunities-imkanlar):

- Dünyada 2 milyardə yaxın müsəlmanın yaşaması. Bu da təqribən dünya əhalisinin ¼ deməkdir;

- 56 müsəlman dövlətinin mövcud olması;
- Zəngin təbii sərvətlərə və maliyyə ehtiyatlarına sahibolma imkanı;
- “İslami insan” ların mövcudluğu və bu sahədə qədimdən əldə edilən təcrübə.

T (threats-təhlükələr):

- Dini-əxlaqi dəyərlərə tabe olmamaq və yayınmalar;
- İslamın siyasi prinsip və qaydalarına tabe olmamaq;
- Müsəlman ölkələrindəki cəmiyyətlərin strukturunun tam formalaşmaması;
- Cəmiyyətdə koordinasiyanın zəif təşkili, informasiya çatışmazlığı;
- İslam maliyyəsi sahəsində alim, iqtisadçı və mütəxəssislərin yoxluğu və ya çatışmazlığı;
- Təhsilin, səhiyyənin və digər zəruri amillərin ənənəvi sistemə əsaslanan ölkələrdən zəifliyi.

Göründüyü kimi, ənənəvi maliyyədə güclü tərəflər (S) adətən dəyişkən amillərə və şəraitə uyğun formada təşkil edilərkən, islam maliyyəsində güclü tərəflər demək olar ki, 14 əsrdə sabit formada öz məxsusluğunu qoruyub saxlayıb.

Zəif cəhətlərin (W) düzgün təşkil edilməsi, idarə edilməsi və nəzarət olunmasında islam maliyyəsi daha bir üstünlük əldə etmiş olur.

Həmçinin əvvəlki iki əsas daha sağlam olduqda bu zaman onları daha da çox inkişaf etdirmək üçün potensial imkanların olması (O) islam maliyyəsinin gələcək sürətli inkişafından xəbər verir.

İslam maliyyəsində təhlükələrin (T) cəmiyyət üzvlərinin öz üzərlərinə düşən vəzifələri düzgün yerinə yetirmədiyi üçün baş verməsi əsas və fundamental problemlərdəndir. Bu zaman dövlətin əsas vəzifəsi cəmiyyətə istiqaməti göstərməklə onun inkişafına və formalaşmasına yardım etməkdən ibarət olmalıdır.

Göründüyü kimi islam maliyyəsində (S) dəyişməz və fundamental əsas olmaqla sistemin əsasını təşkil etdiyi halda, (W) və (T) kimi problemlərin aradan qaldırılması əsaslı dəyişikliklər tələb etmir. (S) təməl əsas təşkil etməklə gələcək inkişaf üçün istiqamətləndirici rol oynayır. Çünki bunların əmələ gəlməsində daha çox subyektiv amillər (və ya sonradan qazanılmış amillər) əsas rol oynamışdır. Lakin ənənəvi maliyyədə bu proses əksinə fəaliyyət göstərir və yaxud növbələşir. Yəni əsas təməl olan (S) çox yararsız formada olub onun dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür. Ona görə də bu növ maliyyənin gələcəyi təxmin edilə biləcək qədər məhvə məhkumdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qurani-Kərim.
2. Azəri S. Faizsiz islam bankları. Bakı, 2009.
3. Atakişiyev R.B. Faizsiz bankçılığa giriş. Bakı, 2011.
4. Abdulaziz Bayandır. Ticarət və faiz. İstanbul, 2007.
5. Feyzullabəyli İ.Ə., Bayramov Ə.İ. İslam (sosial-iqtisadi münasibətləri). Bakı, Az. DİU-nun nəşriyyatı, 2008.
6. Hacızadə E. M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2006.
7. İsmayıl Özsoy. Özel finans kurumları. İstanbul, 1997.
8. Meybullayev M. X. İslam iqtisadiyyatı. Bakı, "Ünsiyyət" nəşriyyatı, 2001.
9. Overview of Islamic Finance. By Mahmoud Amin El-Gamal. August-2006.
10. Islamic Finance: By Shirley Chiu and Robin Newberger. February-2006.

*Rüstəmov P.H. i.f.d., Ağayev S.S.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

YENİ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR ŞƏRAİTİNDƏ İSLAM MALİYYƏSİNİN ƏSAS SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ

Bu günkü dünya iqtisadiyyatını maliyyəsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Maliyyə anlayışı ilə yanaşı dünyamızda ona alternativ olan İslam maliyyəsi anlayışı da təşəkkül tapmışdır. Dünyada hal-hazırda islam maliyyəsi geniş yayılmaqdadır. 1970-cı illərdən bir sistem kimi təşəkkül tapmasına baxmayaraq müasir dövrdə bu maliyyə növünə tələbat artmışdır. Bu maliyyə tipinə uyğun maliyyə qurumlarının yayılması və inkişafı bu maliyyə növünün də inkişafını qaçılmaz edir. Xüsusilə inancları İslam olan 2 milyarda yaxın müsəlmanın və dünyada 56 müsəlman dövlətinin mövcudluğunu nəzərə alsaq islam maliyyəsinin ticari dünyamıza və cəmiyyət həyatına təsiri şübhəsizdir. Qloballaşan dünyada klassik (ənənəvi) maliyyə ilə yanaşı islam maliyyəsi getdikcə yayılmaqdadır. Bunun da sözsüz ki, dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına təsiri olduqca yüksəkdir. Mövzu dünyada və ölkəmizdə aktuallığı ilə seçilir. Bu məqalədə islam maliyyəsi anlayışı və onun yaranması, xüsusiyyətləri, onu ənənəvi maliyyədən fərqləndirən cəhətlər, islami maliyyə üsulları və islam maliyyəsində SWOT analizi geniş təhlil edilir.

*Рустамов П.Г. д.ф.э.н., Агаев С.С.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ОСОБЕННОСТИ ТИПИЧНЫЕ В ОСНОВНОМ ИСЛАМСКИМ ФИНАНСАМ В УСЛОВИЯХ НОВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Сегодняшнюю мировую экономику невозможно представить без финансов. Наряду с понятием финансов в нашем мире также сформировалось альтернативное понятие исламские финансы. Несмотря на то что это понятие как система сформировалась в 1970 году, в современный период этому типу финансов большой спрос. Распространение схожих по типу финансовых институтов делает неизбежным развитие этих финансов. Особенно рассматривая 2 млрд. мусульман, исповедовавшие Ислам и 56 мусульманских государств влияющие на мировую торговлю и жизнь общества несомненна. В глобальном мире все больше распространяются как классические (традиционные) так и исламские финансы. Конечно же влияние этого в экономику стран мира достаточно велика. Это тема во всём мире и в нашей стране выделяется своей актуальностью. В данной статье широко анализируется: понятие исламских финансов, их создание, особенности, черты, отличающие от традиционных финансов, исламские финансы и SWOT система в финансах.

*Rustamov P.H. Ph.d., Agayev S.S.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE MAIN CHARACTERISTICS OF ISLAMIC FINANCE IN THE CONDITIONS OF THE NEW ECONOMIC RELATIONS

It is impossible to imagine today's financial world economy. In addition to the financial understanding of the concept of Islamic finance in the world, was formed as an alternative to it. Islamic finance is currently spreading around the world. Despite the establishment of a system, such as the 1970s, the modern era of increased demand for this type of finance. This is according to the type of financial exposure and the development of financial institutions in the development of this type of funding is imminent. In particular, the Islamic beliefs of the Muslim state of nearly 2 billion Muslims in the world and the existence of 56 Islamic finance, taking into account the impact of the commercial world and community life is certain. In a globalized world of classical (traditional) Islamic finance is becoming increasingly common, as well as financial. This is certainly a very high impact on the world economy. The relevance of the subject to stand out in the world and in our country. In this article, the concept of Islamic finance and its appearance, its features, its distinguishing features of conventional finance, Islamic finance and Islamic finance SWOT analysis methods are analyzed.

Əliyev R.M. i.ü.f.d.,
Əliyev A.M.
Bakı Biznes Universiteti

UOT - 336.01/02; 339.7.01

MÜASİR İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ RESURLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: müəssisə, resurslar, strategiya, vergi, milli iqtisadiyyat, maliyyə.

Ключевые слова: предприятие, ресурсы, стратегия, налоги, национальная экономика, финансы.

Key words: enterprise, resources, strategy, tax, national economy, finance.

Son illər bazar münasibətlərinin formalaşması müxtəlif növ məsələlərin həllini, təşkilati və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Müvafiq islahatların içərisində ən mühümü, bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olan maliyyə sistemi hesab olunur. Onu da demək lazımdır ki, ölkəmizdə ən prioritet məsələlərdən biri maliyyə sistemi və onun inkişaf etdirilməsi hesab olunur.

Müəssisələrin maliyyə imkanları sürətlə genişlənir və onların fəaliyyəti maliyyə resurslarından düzgün istifadə olunmasından çox asılıdır. Bu resursların lazımi istiqamətlərə yönəldilməsi, maliyyə ehtiyatlarından müəssisənin strategiyasına və strateji məqsədlərinə uyğun istifadə olunması müəssisənin uzunmüddətli, fasiləsiz və rentabelli fəaliyyətinin iqtisadi əsasını təşkil edir. İstənilən halda lazımi məqsədlərin əldə olunması müvafiq maliyyə təminatını tələb edir. Maliyyə təminatının ödənilməsi isə yeni-yeni maliyyələşmə mənbələrinin tapılması ilə yanaşı, həm də mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsindən asılıdır. Müəssisələr fəaliyyətlərini artan sürətlə davam etdirmək üçün əlavə maliyyə mənbələrinə də ehtiyac yaranır. Bu baxımdan da, müəssisələr maliyyə idarə etməsinə daxil olan bir necə məsələni diqqətlə təhlil etməli və həyata keçirməlidir. Müəssisə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin, onun maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi və maliyyə dayanıqlılığının yüksəldilməsi tədbirləri sistemində müəssisə maliyyəsinin rəşional təşkili məsələsi mühüm yer tutur.

Beynəlxalq iqtisadi məkanda cərəyan edən qloballaşma prosesləri ölkəmizdən də yan keçməmişdir. Bu proseslər özünü maliyyə sahəsində həm makrosəviyyədə (dövlət qurumları, iri banklar, sığorta və investisiya şirkətləri, beynəlxalq maliyyə qurumları və s.), həmçinin mikrosəviyyədə (müəssisələr və firmaların maliyyəsi) biruzə verir. Müasir şəraitdə xarici və daxili investisiyaların axını müəssisə və firmalar üçün maliyyə resurslarının səfərbər edilməsində çox əhəmiyyətli bir maliyyə mənbəyi kimi çıxış edir.

Maliyyə resurslarına da ümumilikdə iki funksiya xasdır bölgü və nəzarət. Maliyyə məncementinin müasir konsepsiyası çərçivəsində maliyyə resurslarının artan rolu onunla izah olunur ki, maliyyə resursları həm idarəetmənin obyektı, həm də eyni zamanda aləti kimi çıxış edir. Əmək haqqı maliyyə resurslarının yaradılması elementi kimi çıxış edir. Maliyyənin işlənməsi prosesində əmək haqqı yenidən bölünür və ictimai tələbatın ödənilməsinə cəlb olunur. Yenidən bölgü formaları kimi vergiləri, büdcədən kənar dövlət fondlarına ödənişləri, əmlak, pensiya və şəxsi sığorta fondlarına könüllü üzvlük haqlarını göstərmək olar. Xalis gəlir tam məbləğdə, lakin müxtəlif formalarda maliyyə resurslarının tərkibinə daxil olur. Xalis gəlirin bütün tərkib hissələri müxtəlif ictimai tələbatların ödənilməsi üçün istifadə olunur və maliyyə resurslarının növlərini təşkil edirlər. Məcmu ictimai məhsuldan başqa mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının mənbəyi kimi milli sərvət də çıxış edə bilər.

Qeyd edək ki, müəssisənin milli sərvət hesabına yaradılan maliyyə mənbələrinin əsas elementləri bunlardır: amortizasiya, sıradan çıxmış və istifadəsiz vəsait satışından gəlir, eyni zamanda dəyərini əsas fondların tərkibinə keçirənlər, satışdankənar əməliyyatlardan daxilolmaların ayrı-ayrı növləri və s. Vəsaitlərin ayrı-ayrı növlərinin maliyyə resurslarına aid edilməsinin vacib şərti onların müəssisənin dövrüyyəsindən çıxarılması, pul vəsaitlərinin onların maddi-əşyavi təcəssümünə nisbətən sərbəst surətdə işləməsidir. Nəticədə, amortizasiya ayrımaları xüsusiləşir, müəyyən dövrdə dövrüyyədən çıxır və eyni zamanda dövrüyyə fondlarına avanslaşdırılmış vəsaitlər daima istehsal sferasında qalır. Bu səbəblə müəssisənin dövrüyyə kapitalına maliyyə resursu kimi baxılır. Lakin, müəyyən şəraitlərdə istehsal-maliyyə fəaliyyəti nəticəsində müəssisədə xüsusi dövrüyyə vəsaitləri artıqlığı yarana bilər hansı ki, bir qayda olaraq müəssisənin likvid vəsaitləri kəsirinin örtülməsinə yönəldilir. Vəsaiti ifadə edən, dövrüyyədən çıxarılmış xüsusi dövrüyyə vəsaiti artıqlığı maliyyə resursu növüdür.

Maliyyə resurslarını təşkil edən elementlərin hər birinə ətraflı baxaq: əsas vəsaitlər; balans üzrə əsas vəsaitlərin dəyəri; əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri; əsas vəsaitlər fondu; kapital qoyuluşu; istehsalın inkişaf fondu; amortizasiya fondu; əsas fondların köhnəlməsi; əsas fondların satışından gələn gəlir.

Maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyi mövqeyindən kapital strukturası şəraitində aqressiv borc artırma siyasətini həyata keçirmək məqsəduyğundur. Bu zaman maliyyə vasitələri effektivliyi yada salmaq lazımdır. Aktivlərin aşağı iqtisadi rentabelliyyində yeni borcların cəlb olunması faiz dərəcəsinin iqtisadi rentabellik səviyyəsini keçməyə qədər mümkündür. Borclanma imkanının real ehtiyatı iqtisadi rentabellik səviyyəsi 40%-i aşdıqda başlayır. Kapital strukturu ilə əlaqədar məsələyə yerli praktikada baxılması hər şeydən əvvəl kapital dəyəri, maliyyə rıçaqı effekti və elastiklik böhranı zamanı borclanma imkanının zəruri ehtiyatı kimi amillərin qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərə alınmasını tələb edir. Dövrüyyə kapitalı artımında müvəqqəti tələbatı bir qayda olaraq əlavə qısamüddətli borcun köməyi ilə təmin etmək olar.

Risk nöqtəyi-nəzərindən maliyyə mənbəyi haqda qərar qəbul olunmasında əsas amil müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təmin olunması imkanındır. Analizin bu mərhələsində maliyyə meneceri daha çox əlavə borca deyil, səhmdar kapitalının cəlb olunması variantına üstünlük verəcəkdir. Gəlir təhlilində maliyyələşdirmə mənbəyi haqda qərarın səhm üzrə gəlirin azalmasına təsiri qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirmə EBİT (Earning Before Interest and Taxes) Faiz və Vergidən Əvvəlki Mənfəət analizinin köməyi ilə həyata keçirilir. EBİT analizində alternativlər cədvəl şəklində yerləşdirildiyi üçün onların hər birinin xarakteristikasını asanlıqla görmək olar. Hər bir alternativ üçün EPS-yə (Earning Per Shares) Səhm Başına Mənfəətə təsir edən bütün məsələlərə baxılır. Müəssisələrin yeni aktivləri əlavə gəlir gətirməyə başladıqdan sonra əldə olunması nəzərdə tutulan mənfəətə üstünlük verilir. Müəssisənin biznesplanının məlumatlarından istifadə edərək, maliyyələşdirmənin iki alternativini aşağıdakı kimi tədqiq etmək məqsədyönlüdür:

Müəssisə üçün hesablamalardan xüsusi kapital (səhm emissiyası) variantının aşkar üstünlüyü görünür. Qeyd etmək lazımdır ki, faizlər üzrə ödəmələr formasında vergidən qorunma (vergi bazasının aşağı salınması) və borc öhdəlikləri çıxarılması ilə müşayiət olunan dövrüyyədəki səhmlərin az sayda olması, bir qayda olaraq eyni səhm satışına nisbətən böyük ölçüdə mənfəətin azalmasının qarşısını alır. Yeni borclar mütləq faiz ödənişi üzrə yeni öhdəliklərlə müşayiət olunur. Səhm çıxarılması kimi ilkin mərhələdə belə ödəmələr nəzərdə tutulmur. Faizlər üzrə yeni ödəmələr xalis mənfəəti azaldan xərclər olur. Lakin bu azalma səhmdar kapitalı cəlb olunması şəklində alternativdə səhm çıxarılmasının tələb olunması faktı ilə kompensasiya olunur. Əlavə səhmlər səhm payına da xalis mənfəəti yeni faizlərdən daha çox azaldır. Bu effekt əlavə faiz ödəmələrinin borc kapitalının dəyərini aşana qədər təsir göstərir. Hər

bir maliyyələşdirmə variantı üçün bərabər faydalılıq nöqtəsi vardır ki, dövriyyəyə yeni səhm çıxarılması nəticəsində “nizamlayıcı” effektin EPS-ə (Earnings per share) bir səhmə düşən mənfəət təsiri dəqiq olaraq yeni borclar üzrə əlavə faiz ödəmələri nəticəsində gəlirin azalmasına uyğun gələcəkdir. Bərabər faydalılıq nöqtəsi belədir:

Nəzarət problemi müəssisə mülkiyyətinin tərkibi və həcmi ilə əlaqədardır. Hər dəfə maliyyələşdirmə alternativini kimi səhm çıxarılmasına baxılan zaman nəzarət həyatı əhəmiyyətli məsələ olur. Buna görə də dövriyyəyə çıxarılması proqnozlaşdırılan səhmlərin həcmindən çox şey asılı olur. Əgər az sayda səhmdar böyük səhm paketinə malikdirsə, onda hətta az sayda əlavə səhm balans gücünün vəziyyətini və səhmdar cəmiyyətin nəzarət altında saxlanmasını təmin edə bilər. Menecerlər həmişə bütövlükdə səhmdarların tərkibini, onlardan böyük səhm paketinə sahib olanların maliyyə fəaliyyətini müşahidə etməlidirlər. İdarəedici heyəti cəmiyyət səhmdarlarının tərəfdarı kimi qəbul etmək olar. Səhmdarlar, menecerlərin onların maraqlarını ən yaxşı şəkildə təmin edəcəklərinə əmin olaraq qərar qəbul olunmasında onlara səlahiyyətlər verirlər. İdarəedici personalın səhmdarlarının mənafeyi üçün optimal qərarlar qəbul etməsi üçün tək cə effektiv stimullar (mükafatlar, səhm alma hüququ və s.) deyil, həm də nəzarət zəruridir. Nəzarət, menecerlərin yazılı öhdəlik imzalaması, maliyyə hesabatlarının yoxlanılması, aktivlərin dəyərinin qiymətləndirilməsi və bəzi idarəetmə qərarlarının həyata keçirilməsinin birbaşa məhdudlaşdırılması kimi üsullarda həyata keçirilə bilər. Kreditorlar müqavilələrə qoruyucu məhdudiyyətlər qoymaqla müəssisə rəhbərliyi və onun səhmdarlarının fəaliyyətinə nəzarət edirlər.

Müəssisə rəhbərliyinin fəaliyyətinə nəzarət olunması işi əlavə xərclərə səbəb olur. Şirkət tərəfindən buraxılan borc öhdəlikləri həcmnin artması ilə nəzarət prosesinin zərurəti artır. Maliyyə resurslarının mənbəyi haqda qərar qəbul olunmasında zaman amilinin nəzərə alınması ilə əlaqədar iki problem mövcuddur. Birincisi, gələcək maliyyə tələbatının məlum olması şərti ilə maliyyə qərarlarının ardıcılığının müəyyən olunmasından ibarətdir. İkinci problem maliyyələşdirmə tələbatının təmin edilməsi, tələb olunan anda maliyyə bazarının vəziyyətidir.

Maliyyə seçimlərinin ardıcılığının müəyyənəşdirilməsi müəssisənin maliyyə tələbatının proqnozlaşdırılması zərurəti ilə əlaqədar çox mühüm məsələdir. Əgər müəssisənin kapital strukturunda borc kapitalının payı planlaşdırılmış limit səviyyəsindən aşağıdırsa və cari dövrdə ona vəsait lazımdırsa, onda müəssisə borc kapitalı bazarına çıxarkən ona lazım olacaq maliyyələşdirmə məbləğini nəzərə almalıdır. Maliyyələşdirmə qərarının qəbul olunması ardıcılığına həmçinin bütövlükdə maliyyə bazarının cari vəziyyəti və perspektivi də təsir göstərməlidir. Əgər borc kapitalı bazarında hal-hazırda faiz dərəcəsi gələcəkdə gözləndikdən yüksəkdirsə, qısamüddətli borc sənədləri çıxarılmasına üstünlük veriləcəkdir. Bu zaman borclanma imkanı ehtiyatının saxlanması məqsədəuyğundur. Fikrimizcə, müəssisənin kapital strukturu haqda qərar qəbul olunarkən dörd amil üstünlük təşkil etməlidir:

- qəbul olunmuş qərarın kapital dəyərinə təsiri;
- qəbul olunmuş qərarın səhmin kurs dəyərinə təsiri;
- kapital dəyəri və iqtisadi rentabellik arasında münasibət;
- borc kapitalın cəlb olunmasında risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsi.

Müəssisənin kapital strukturunun idarə olunmasında yalnız yuxarıda sadalanan amillərin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi şərti ilə maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasına nail olmaq olar. Buna görə də hətta maliyyə menecerlərinin verilmiş məsələni sırf intuitiv qiymətləndirməsi də az əhəmiyyətli deyildir. Müəssisənin rentabelli fəaliyyətinin əsasında onun maliyyə təminatı dayanır. Zəruri maliyyə təminatını ödəmədən, qarşıya qoyulmuş strateji məqsədlərə nail olmaq qeyri-mümkündür. Hər bir təsərrüfat subyektinin başlıca vəzifəsi lazımı maliyyə vəsaitlərini cəlb etməkdən ibarətdir. Maliyyə vəsaitlərinin əldə edilməsi nə qə-

dər zəruridirsə, bu vəsaitlərin səmərəli idarə olunması da bir o qədər vacibdir. Bu baxımdan vəsaitlərin əldə edilməsi və səmərəli idarə olunması məsələlərinə kompleks yanaşılması daha məqsədəuyğundur.

Maliyyənin təşkili və idarə edilməsi müəssisənin strateji məqsədləri ilə uzlaşdırılmalıdır. Belə ki, maliyyə resurslarının idarə olunması strateji planların reallaşmasına xidmət etməlidir. Bu isə o deməkdir ki, maliyyənin təşkili və idarə edilməsi planlaşdırmaya əsaslanır.

Ümumiyyətlə, dəqiq və əhatəli planlaşdırma olmadan, səmərəli maliyyə idarə edilməsi də qeyri-mümkündür. Bu baxımdan da, maliyyənin təşkili və idarə edilməsinə planlaşdırmanın bir tərkib hissəsi kimi yanaşılması məqsədəuyğundur:

- ölkəmizdə hər bir müəssisənin rentabelli fəaliyyətinin əsasında onun maliyyə təminatı dayanır. Zəruri maliyyə təminatını ödəmədən, qarşıya qoyulmuş strateji məqsədə çatmaq mümkün deyil. Beləliklə bir təsərrüfat subyektinin başlıca vəzifəsi zəruri maliyyə vəsaitlərini cəlb etməkdən ibarətdir;

- maliyyə vəsaitlərinin əldə edilməsi nə qədər zəruridirsə, bu vəsaitlərin səmərəli idarə olunması da bir o qədər vacibdir. Belə ki, vəsaitlərin əldə edilməsi və səmərəli idarə olunması məsələlərinə kompleks şəkildə yanaşılması daha məqsədəuyğundur;

- bildiyimiz kimi müəssisə maliyyəsinin əsasını müəssisənin öz vəsaitləri və müxtəlif istiqamətlərdən cəlb olunmuş kreditlər təşkil edir. Bu baxımdan, maliyyənin təşkilində hər iki istiqamətə diqqətlə yanaşılması zəruridir. Birinci istiqamət müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqədardırsa, ikinci istiqamət müəssisədaxili amillərlə yanaşı, bir sıra xarici mühit amillərindən də asılıdır;

- ümumiyyətlə maliyyənin təşkili əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsi ilə yanaşı, həm də onun səmərəli idarə olunmasını əhatə etdiyi üçün vəsaitlərin cəlb edilməsi, müəssisənin idarə olunması, vəsaitlərdən səmərəli istifadə və s. kimi məsələlərə kompleks yanaşılması daha əlverişli hesab edilir;

- maliyyənin təşkilində əsas amillərdən biri də maliyyə-investisiya mühitidir. Müəssisə, mövcud qanunvericilik çərçivəsində bu mühiti maksimum əlverişli vəziyyətdə formalaşdırmalıdır. Belə təqdirdə həm mövcud resurslardan səmərəli istifadəyə imkan yaradar, həm də yeni mənbələrdən vəsaitlərin cəlb olunmasını stimullaşdırar;

- müəssisə maliyyəsinin kredit təminatının ödənilməsində əsas və önəmli məsələlərdən biri də maliyyə-kredit münasibətlərinin yaxşılaşdırılması və müəssisənin krediti qaytarabilmə qabiliyyətidir. Məhz bunları nəzərə alaraq, müəssisə, xüsusilə xarici mühit amillərinə məsuliyyətlə yanaşmalı, özünü etibarlı tərəfdaş kimi tanıda bilməlidir. Əks təqdirdə, müəssisə maliyyəsində müəyyən çatışmazlıqlar qaçılmaz ola bilər;

- maliyyənin təşkili və idarə edilməsi müəssisənin strateji məqsədləri ilə uzlaşdırılmalıdır. Belə ki, maliyyə resurslarının idarə olunması strateji planların reallaşmasına xidmət etməlidir. Bu isə o deməkdir ki, maliyyənin təşkili və idarə edilməsi planlaşdırmaya əsaslanır. Başqa sözlə desək, dəqiq və əhatəli planlaşdırma olmadan, səmərəli maliyyə idarə edilməsi də qeyri-mümkündür. Bu baxımdan da, maliyyənin təşkili və idarə edilməsinə planlaşdırmanın bir tərkib hissəsi kimi yanaşılması mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Yahudov X.M. "Müəssisənin iqtisadiyyatı". Bakı, "Çıraq", 2006.
2. İsgəndərov R.Ə. "Müəssisənin maliyyəsi". Bakı, 2007.
3. Hüseynov T. "Müəssisənin iqtisadiyyatı". Bakı, 2008.
4. www.maliyye.gov.az - Maliyyə Nazirliyi.
5. www.anfes.gov.az - Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu.

*Əliyev R.M. i.ü.f.d.,
Əliyev A.M.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

MÜASİR İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ RESURLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə müəssisənin maliyyə resurslarının səmərəli istifadə istiqamətləri və nəzəri məsələləri tədqiq olunmuşdur. Məqalədə eyni zamanda mövcud problemlərin aradan qaldırılması yolları göstərilmişdir.

*Алиев Р.М. д.ф.э.н.,
Алиев А.М.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 I O M E

НАПРАВЛЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ ПРЕДПРИЯТИЙ В СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

В статье исследовано направление эффективное использования финансовых ресурсов предприятий и их теоретические вопросы. В статье также показаны направление устранения существующий проблем.

*Aliev R.M. doc. of philos. in econ. scien.
Aliev A.M.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE DIRECTION EFFECTIVE USING FINANCIAL RESOURCES ENTERPRISES IN MODERN ECONOMIC CONDITION AND ITS THEORETICAL QUESTIONS

The article investigated direction effective using financial resourced enterprises and its theoretical questions. The article also showed direction for solving present problems.

*Mustafayeva G.M. i.ü.f.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT - 336.1:336.22; 334.021:35

MALİYYƏ SEKTORU ÜZRƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: tənzimləmə, maliyyə, dövlət büdcəsi, dövlət borcu, milli iqtisadiyyat, maliyyə böhranı, rəqabət, iqtisadi inkişaf.

Ключевые слова: регулирование, финансы, государственный бюджет, государственный долг, национальная экономика, финансовый кризис, конкуренция, экономическое развитие.

Key words: to regulate, finance, state debt, national economy, crisis of finance, state budget, competition, economical development.

Cəmiyyətin və iqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq son yüz ildə dövlət tənzimlənməsi milli iqtisadiyyatlarda həyata keçirilmiş və onun əsaslandırılması müxtəlif aspektlərdən öz həllini tapmışdır. Dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı son illərdə onun həyata keçirilməsi sualından daha çox, onun həddləri haqqında müzakirələr getmiş və bu proses hələ də davam etməkdədir. İqtisadi inkişafın vəziyyətindən asılı olaraq dövlət tənzimlənməsi adətən iki istiqamətdə (daha doğrusu həddə) inkişaf etmişdir. Birinci hal kimi iqtisadi inkişafın yüksək olduğu şəraitdə özəl sektorun sərbəstliyi və bu aspektdə maliyyə mexanizmlərinin ön plana çıxması, ikinci halda isə iqtisadi inkişafın geriləməsi fonunda tənzimlənmənin sosial sfera üzrə cərəyan etməsidir ki, burda da tənzimləmə dolayısı yolla maliyyə mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirilir. Birinci halda maliyyə mexanizmi vasitəsilə tənzimlənmənin hədəfi gəlir parametrlərinə əsaslanırsa, ikinci halda tənzimləmə xərc parametrlərinə əsaslanır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, tənzimlənmənin istiqaməti və mahiyyəti ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir, lakin maliyyə sektorunda cəmləşməklə başqa forma alır.

Ümumilikdə götürdükdə dövlət tənzimlənməsi əsas 3 istiqamətdə qruplaşdırılır və həyata keçirilir. Onlara aşağıdakılar aid edilir:

1. Dövlət büdcəsi mexanizmi.
2. Dövlət bankları sistemi.
3. Dövlət sektoru sistemi.

Bunların köməyi ilə dövlət iqtisadiyyatda sistemli halda təsərrüfatçılıq fəaliyyətinə təsir edir, iqtisadi artımın dayanıqlılığını stimullaşdırır və xarici iqtisadi əlaqələri normallaşdırma halına salır.

Qeyd edildi ki, dövlət tənzimlənməsi həyata keçirilərkən milli iqtisadiyyatın cari inkişaf vəziyyəti mütləq nəzərə alınmalı və qiymətləndirilməlidir. Çünki, tənzimləmə prosesi zəruri olduğu qədər müəyyən iqtisadi proseslər və hadisələrin gedişindən də asılı olaraq yön və istiqamət dəyişə bilər. Belə ki, bu hallar 3 formada olur:

1. Milli iqtisadiyyatın inkişafının statik vəziyyəti.
2. Milli iqtisadiyyatın inkişafının yüksəliş vəziyyəti.
3. Milli iqtisadiyyatın tənəzzül və global böhranlarla mübarizə apardığı vəziyyət.

Qeyd edilən dövlət tənzimlənməsinin birinci qrupu olan dövlət büdcəsi fiskal tənzimləməyə əsaslanmaqla milli iqtisadiyyatda müdaxilə baxımından ən böyük sahə kimi xarakterizə edilməkdədir. Fiskal tənzimləmə üzrə ən vacib məqamlardan biri də budur ki, iqtisadiyyatın digər sahələrini tənzimləmə obyektinə çevirməklə, özü də ayrıca bir sahəyə çevrilir və tənzimlənir [1, səh.16]. Həmçinin, 1998-ci il və 2008-ci ildən başlayaraq global maliyyə böhranının yayılması amili də hesab edirik ki, fiskal tənzimləmə üzrə yeni yanaşmanı, qiymətləndirmə və təhlilləri də bərabərində gətirmişdir.

Tənzimlənmənin fiskal amilləri və beynəlxalq meyillər.

Beynəlxalq aləmdə makroiqtisadi proseslərin tənzimlənməsi ilə əlaqədar fiskal islahatların həssas olması qeyd etdiyimiz amilləri bir daha əsaslandırmışdır. Belə ki, 2012-ci ilin mart

ayında AB-yə üzv olan 27 dövlətdən 25-i tərəfindən imzalanmış⁴ büdcə razılaşması (Əməkdaşlıq, İdarəetmə və Koordinasiya haqqında Razılaşma və ya şərti olaraq “fiskal razılaşma”) sənədində müəyyən edilən büdcə məhdudiyyətlərinə (Maastrixt meyarları) əməl edilməsi 2014-cü ildə daha da aktuallaşdı. Bu şərait büdcə hədəfləri ilə real sektor arasında optimal balansın qorunması zərurəti ilə bağlıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə, Avrozonaya və PIIGS beşliyinə daxil olan dövlətlərdə büdcə balansı azalmışdır. Eyni zamanda, dövlət borclanmasının həcmində də artım müşahidə edilmişdir. 2010-2013-cü illərdə fiskal konsolidasiya tədbirlərinin nəticəsi olaraq büdcə kəsrinin azalmasına baxmayaraq dövlət borcunun həcmində artım bir neçə səbəblə bağlı olmuşdur. Əsas səbəb kimi büdcə xərclərinin strukturunda aparılan dəyişikliklərə rəğmən 2014-cü ildə büdcə qənaətinin (fiskal konsolidasiya) həcmnin ÜDM-ə nisbət göstəricisinin əvvəlki illərin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə az olmasıdır. Belə ki, 2013-cü ildə bu, ÜDM-in 1%-nə bərabər idisə, 2014-cü ildə həmin göstərici 0,5 faiz bəndi azalmışdır.

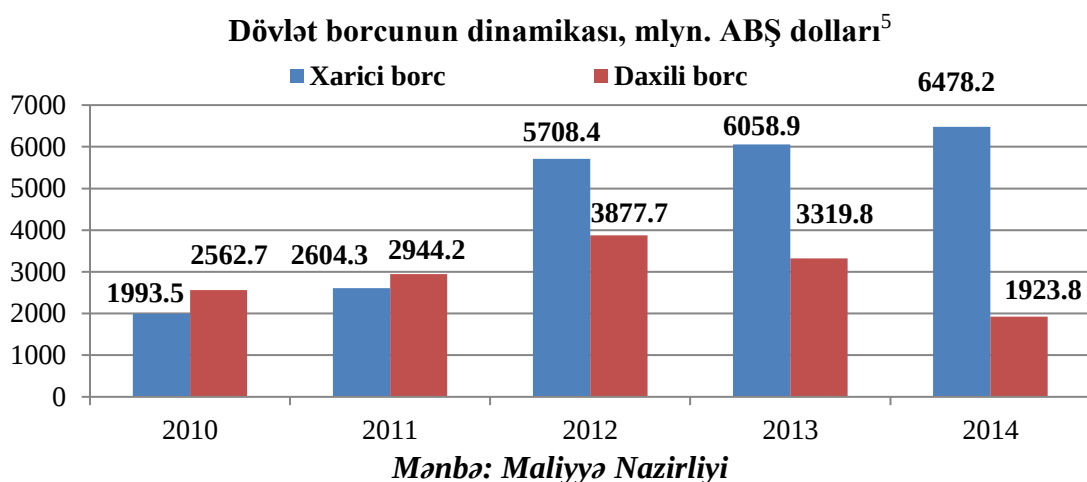
Dövlət borcunun həcmnin bir çox ölkələrdə, xüsusilə inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə hələ də yüksək olması iqtisadi artıma mənfi təsir göstərir. Digər tərəfdən, neftin dünya bazarlarında qiymətinin aşağı düşməsi neft ixrac edən ölkələr üçün problemlər yaradır ki, bu da öz əksini həmin dövlətlərin fiskal siyasətində tapır. Belə bir şəraitdə məcmu tələbin təşviqi üçün məhz dövlət büdcəsi əsas rol oynayır.

Beynəlxalq iqtisadi və maliyyə durumunun mürəkkəbliyi şəraitində ölkə iqtisadiyyatının makroiqtisadi sabitliyinin qorunması məqsədilə ölkənin maliyyə sferasının sabitləşdirilməsi və pul təklifinin mövcud iqtisadi duruma uyğunlaşdırılması ilə bağlı fəaliyyətin pul-kredit və fiskal siyasətlə vəhdətdə, vahid mexanizm olaraq strateji istiqamətdə inkişaf etdirilməsini daim diqqət mərkəzində saxlamağı tələb edir.

Həmçinin, risk əsaslı nəzarət sisteminin formalaşdırılmasının tamamlanması məqsədilə müvafiq konsepsiyanın işlənməsi, əsas risk kateqoriyalarının qiymətləndirilməsi üzrə metodologiyanın hazırlanması əsas hədəflərdən biri olmalıdır.

Ümumilikdə dövlət borcu portfelinin ilbəil artımını nəzərə alaraq onun səviyyə və təminin müxtəlif şəraitlərdə dayanıqlı olmasını və arzu olunan risk və xərc səviyyəsində maliyyələşmənin tələb olunan məbləğinin artırılması, uzunmüddətli perspektivdə dövlət borcu üzrə xərclərin aşağı salınması və s. məqsədilə dövlət borcunun idarə edilməsinin vəzifələrini və tərtib risklərini nəzərə alan Strategiyanın hazırlanmasını məqsədmüvafiq hesab edirik.

Şəkil 1.

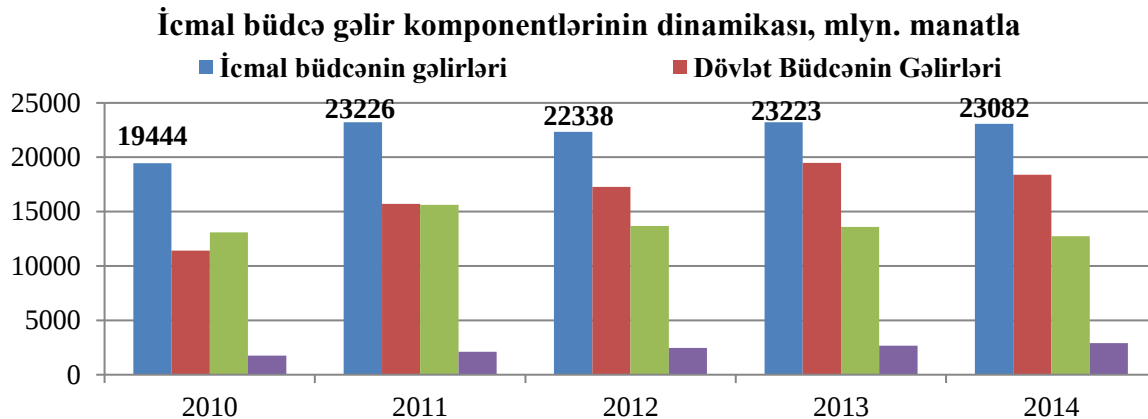

⁴Avropa Birliyinə daxil olan 27 dövlətdən 25-i 2012-ci ilin mart ayında (Birləşmiş Krallıq və Çex Respublikası istisna olmaqla) bu sənədi imzalamışdır.

⁵Daxili borcu ABŞ dolları ilə ifadə etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müvafiq ilə orta illik məzənnəsi göstəricisindən istifadə edilmişdir.

Ölkədə icmal büdcə üzrə dinamikaya baxdıqda aydın olur ki, son iki ildə təsir göstərən əsas səbəb dövlət büdcəsi və Dövlət Neft Fondunun büdcəsinin gəlirlərinin həcmində dəyişikliklərlə bağlı olmuşdur (Şəkil 2). Məsələn, 2014-cü il üçün dəyərləndirmə aparsaq qeyd ediləni əyani şəkildə görmək olar.

Şəkil 2.

*Qeyd: *NMR üzrə 2014-cü ilin icra rəqəmləri olmadığı üçün NMR üzrə dinamika verilməmişdir.*

Bu, ilk növbədə, neft amili ilə əlaqələndirilir. Belə ki, DNF-nin gəlirlərinin 90%-dən artıq hissəsini xam neftin satışından daxilolmalar təşkil edir. Xam neftin satışından daxilolmaların 2014-cü ildə 2011-ci illə müqayisədə 19,3%, 2015-ci ildə daha çox azalması iki amillə – neft hasilatının və ixracının azalması və dünya üzrə ötən ilin avqust ayından başlayaraq neftin dünya bazarlarında qiymətinin aşağı düşməsi ilə bağlıdır.

DNF-nin gəlirlərinin azalması ilə yanaşı DNF-dən dövlət büdcəsinə edilən transfertin həcmi də eynilə azalmışdır.

Tənzimləmənin böhran amili.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektdə zəruriliyini ortaya qoyan əsas vəziyyət üçüncü vəziyyət olmuşdur. Bu onu göstərir ki, tənzimləməni zəruri edən ən vacib vəziyyət tənəzzül və böhran dövrüdür. Lakin, unutmamaq lazımdır ki, müasir dövr iqtisadiyyat elmi artıq belə bir hal ilə birmənalı olaraq razılaşmamışdır. Belə ki, iqtisadiyyatda dayanıqlı və davamlı halların labüdlüyü dövlət tənzimlənməsi obyektində və predmetində ciddi dəyişikliklər etmişdir ki, bunun da vacib aspekti onun önləyici funksiyasıdır. Həmçinin, onu da vurğulamaq lazımdır ki, dövlət tənzimlənməsində “tətbiq dövrü” olduqca vacib məqamdır [2, səh.27]. Çünki, C.M.Keyninin dövlət tənzimlənməsi konsepsiyası mövcud vəziyyətdən çıxmağı, böhranın təsirlərinin aradan qaldırılmasına əsaslanırdısa, bu tənzimləmənin sonrakı mərhələ üçün funksiyaların nədən ibarət olması üzərində ciddi surətdə dayanılmamışdır. Bu onun nəticəsidir ki, iqtisadiyyatda cari vəziyyət dəyişən kimi bir tənzimləmə konsepsiyası və onun təsir elementləri gücsüz qalır və yerini yeni konsepsiyalara verir. Bu baxımdan hesab edirik ki, müasir dövr üçün dövlət tənzimlənməsinin tətbiqi üzrə iqtisadiyyatın cari vəziyyətləri mütləq diqqətdə saxlanılmalı, xüsusi də planlaşdırma və proqnozlaşdırma funksiyalarından istifadə edilməlidir.

Bir qayda olaraq **maliyyə böhranları** ölkələrin iqtisadi artım templərini azaltma xarakterinə malikdir. 1970-2013-cü illərdə bu tip böhranların sayı 400-ə yaxın olmuşdur. Həmin müddətdə inkişaf etmiş ölkələrdə 35, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 218 belə böhran müşahidə edilmişdir. Maliyyə böhranları, əsasən, valyuta xarakterli olsa da, bank və borc böhran-

ları tez-tez baş verməkdədir. Lakin, hazırkı dövrdə maliyyə böhranlarının yaranmasını və hansı xarakterdə olacağını dəqiq proqnozlaşdırmaq mümkün olmamışdır [3].

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı sisteminə keçən ölkələrin iqtisadi inkişafının vəziyyəti qiymətləndirilərkən, məlum olur ki, klassik bazar iqtisadiyyatı prinsipləri müəyyən mənada dəyişikliyə uğramış, qarışıq hal almaqla yeni yanaşmaları zəruri etmişdir. Buna səbəb verən bir sıra amillər vardır ki, onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- təbii inhisarçılığın səviyyəsi;
- dövlət sahibkarlığının səviyyəsi;
- qiymət əmələgəlmənin səviyyəsi.

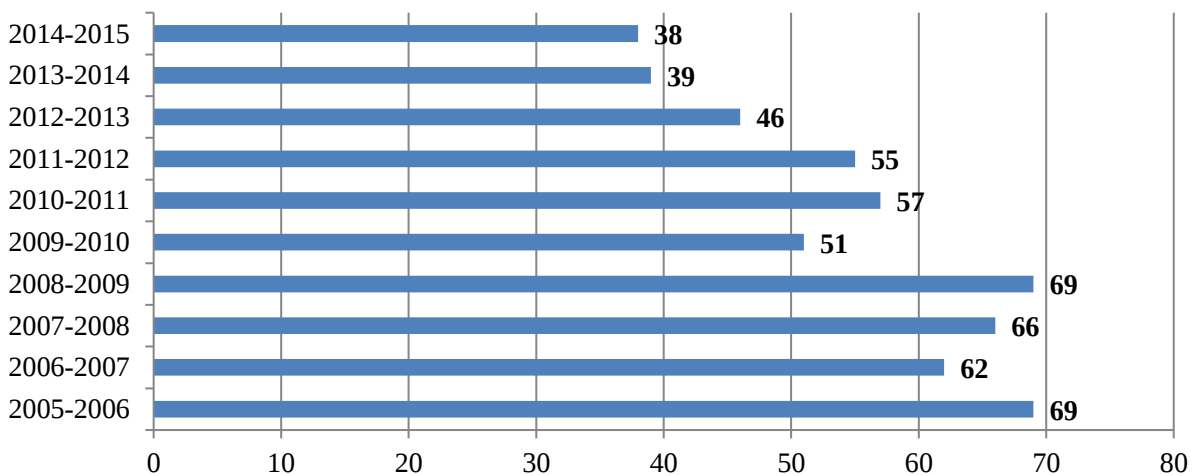
Bir qayda olaraq beynəlxalq reytinglər ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti və mümkün perspektivləri haqqında təsəvvür formalaşdırmağa imkan verir. Bu reytinglər sırasında daha nüfuzlu hesab edilən bir neçə mötəbər hesabatı qeyd etmək olar: Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən hər il sentyabr ayında nəşr edilən “Qlobal rəqabətlik hesabatı”, Dünya Bankı tərəfindən hər il oktyabr ayında dərc edilən “Sahibkarlıq şəraitinin yaxşılaşdırılması”, hər ilin mart ayında dərc edilən BMT-nin “İnsan inkişafı” hesabatı, Heriteyc Fondu tərəfindən hər ilin əvvəlində nəşr edilən “İqtisadi Azadlıq İndeksi”.

- Ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyi, o cümlədən, ölkədəki makroiqtisadi parametrlərin dəyərləndirilməsi baxımından “Qlobal rəqabətlik hesabatı” daha mühüm hesab olunur. Bu hesabatı görə, Azərbaycan iqtisadiyyatı 10 ildə 31 pillə irəliləmiş, 2013-2014-cü illərdə nəşr edilən hesabatlarda isə dünyanın ən rəqabətqabiliyyətli 40 ölkəsi sırasında qərarlaşdığı təsdiqlənmişdir (Şəkil 3).

- BMT-nin İnsan inkişafı hesabatı ilə bağlı dərc etdiyi son hesabatında ölkəmiz 82-ci yerdən 76-cı yerə yüksəlmişdir. Azərbaycan bu hesabatda məcmu borca xidmətlə bağlı xərclərin Ümumi Milli Gəlirə nisbətində görə yuxarı inkişaf qrupunda yer alan bütün MDB dövlətlərini, həmçinin, qonşu Türkiyə və Gürcüstanı özündən arxada qoymuşdur.

Şəkil 3.

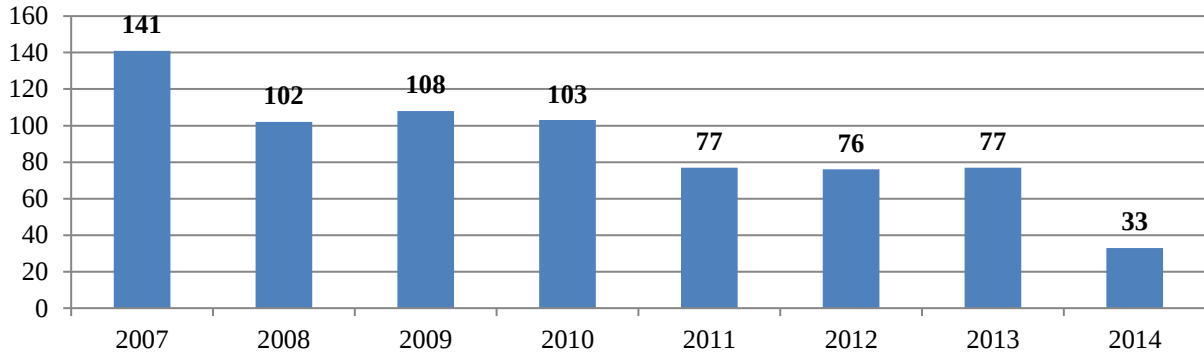
Qlobal rəqabətlik hesabatında Azərbaycanın illər üzrə mövqeyi

Mənbə: [4]

Maliyyə mexanizmi üzrə tənzimləmədə ölkənin iqtisadi inkişafının sürətləndiyi dövrü xarakterizə edən büdcə gəlirləri üzrə isə dəyərləndirmələr apardıqda aydın olur ki, vergilərin ödənilməsi üzrə ölkəmizdə son iki ili istisna etsək 2007-ci ildən 2014-cü ilə qədər yüksələn xətti özündə ehtiva edə bilmişdir (bax şəkil 4).

Şəkil 4.

“Vergilərin ödənilməsi” hesabatında Azərbaycanın mövqeyinin illər üzrə dəyişməsi**Mənbə: [5]**

Heriteyc Fondu tərəfindən hazırlanan “İqtisadi Azadlıq İndeksi”nin fiskal azadlıq subindeksinə görə isə ölkəmiz 37-ci yerdən 32-ci yerə yüksəlmişdir. Bu ilk növbədə, gəlir vergisinin maksimal dərəcəsinin 25%, son 4 hesabatda isə hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin dərəcəsinin 20% olması ilə əlaqələndirilmişdir [6]. Həmçinin, hesabatda Azərbaycanda vergi yükünün həcmnin ÜDM-in 13% nisbətində olması pozitiv bir göstərici kimi vurğulanmış, dövlət borcunun ÜDM-ə faiz ifadəsinin 15%-dən aşağı olması müsbət nəticə kimi dəyərləndirilmişdir.

Maliyyə sektoru üzrə dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərinə baxdıqda aydın oldu ki, iqtisadi inkişaf vəziyyətindən asılı olaraq tənzimləmə iki istiqamətli olur:

1. Gəlir parametrləri üzrə (iqtisadi inkişafın davamlılığı şəraitində özəl sektorun mümkün qədər sərbəstliyi və əsas diqqətin vergi mexanizminin üzərində cəmləşməsi).

2. Xərc parametrləri üzrə (iqtisadi böhran və tənəzzül dövründə sosial sferanın iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə güzəştli şərt amillərinin tətbiqi, orta müddətli fəaliyyət planlarının işlənməsi və reallaşması).

Fiskal mexanizm göstəricilərindən çıxış edərək söyləmək olar ki, ikinci hal ölkə iqtisadiyyatında reallaşmaq üzrədir. Neft gəlirlərinin azalması, büdcəyə transfertlərin səviyyəsinin aşağı düşməsi və idxal məhsullarının qiymətlərində baş verən artımlar inflyasiyanın qeyri-stimullaşdırıcı tərəfinin güclü olduğundan xəbər vermişdir. Buna görə də tənzimləmə hal-hazırda aşağıdakı istiqamətləri də özündə birləşdirməklə reallaşmalıdır:

- qeyri-istehsal xərclərinin azaldılması və bu aspektdə layihələrin müəyyən müddətə dayandırılması;
- qiymət əmələ gəlmə mexanizminə ciddi nəzarət və möhtəkirlik hallarının qarşısının alınması;
- yerli istehsal özəklərinin inkişafı üçün şəraitlərin yaradılması və inhisarçılığın qarşısının alınması;
- özəlləşdirməyə yenidən baxılması, büdcənin bəzi sahələri üzrə xərclərinin azaldılması.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Клименко А.И. Государственное регулирование экономики как одно из условий обеспечения ее стабильности// Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского. 2011-№ 24.

2. Морозова Т.Г. Государственное регулирование экономики: учеб. пособие. М.: Юнити-Дана, 2002.

3. <http://www.nkj.ru/archive/articles/6952/>.
4. <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2014/09/pdf/fd0914r.pdf>.
5. "Global competitiveness report" hesabatları 2005-2015.
6. "Paying taxes" hesabatları 2009-2015.
7. <http://www.heritage.org/index/pdf/2015/countries/azerbaijan.pdf>.

*Mustafayeva G.M. i.ü.f.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

MALİYYƏ SEKTORU ÜZRƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Təqdim olunmuş məqalədə dövlət tənzimlənməsinin maliyyə mexanizmləri haqqında məlumat verilir. Xüsusən vurğulanır ki, dövlət tənzimlənməsində maliyyə mexanizmləri iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq hər zaman mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə sektoru üzrə tənzimləmədə əsasən dövlət borcunun idarə edilməsi, büdcə gəlirlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsi və xərc məsələlərinə baxılmışdır.

*Мустафаева Г.М. д.ф.э.н.
Азербайджанский Государственный Экономический Университет*

P E 3 Ю М E

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В ФИНАНСОВОМ СЕКТОРЕ

В представленной статье рассматриваются финансовые механизмы государственного регулирования. Особенно подчеркивается, что независимо от уровня экономического развития, вопросы финансовых механизмов государственного регулирования не теряют своей актуальности. Также в статье, большей частью, уделено внимание вопросу управления государственным долгом, дана экономическая оценка бюджетных доходов и расходов в регулировании финансового сектора.

*Mustafayeva G.M. doc. of philos. in econ. scien.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

BASIC DIRECTIONS OF THE REGULATION OF STATE ON FINANCE SECTOR

In the presented article are informed about finance mechanisms of the state regulation. It is emphasized especially that finance mechanisms in the state regulation from development level of the economy independently and it always assumes vital importance. Managing regulating on finance sector mostly of the state debt, budget valuing of income economical and it been considered expense problem.

UOT - 336.77: 067.37

**İPOTEKA KREDİTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ
ASPEKTLƏRİ**

Açar sözlər: ipoteka krediti, kreditləşdirmə, əmlak, xüsusiyyətlər, nəzəriyyə, təcrübə, mənzil şəraiti.

Ключевые слова: ипотечный кредит, кредитование, собственность, особенности, теория, практика, жилищные условия.

Key words: mortgage loan, lending, property, features, theory, practice, housing.

İpoteka kreditinin xüsusiyyətləri bu tip kreditlərin mahiyyəti, məqsədləri və funksional vəzifələri ilə bilavasitə bağlıdır. Klassik formada ipoteka kreditlərinin əsas xüsusiyyətləri kimi ilk növbədə bu tip kreditlərin əmlakın alınması və təkrar mənzil bazarında mənzilin alınması ilə bağlı olmuşdur. Burada əsas ipoteka predmeti kimi mənzillər, kotteclər, şəhərətrafi əmlaklar, torpaq və s. götürülmüşdür. İpotekanın klassik formasında ipotekanın girov predmeti kimi müəyyənləşdirilən əmlak borc ödənilənə kimi kreditörün sərəncamında qalsa da, ondan istifadə hüququ borcalana malik idi. Eyni zamanda bu girov predmeti borc ödənilənə kimi borcalanın xüsusi mülkiyyəti olsa da, borc tam ödənilənə kimi ipoteka kreditini verən bankda girov kimi qalırdı. Bunlarla bərabər ipoteka mənzil kreditinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun digər ipoteka kreditləri ilə müqayisədə az faiz dərəcəsi ilə verilməsidir. İpoteka kreditlərinin müasir xüsusiyyətləri daha geniş məna kəsb edir. Belə ki, əvvəllər əgər ipoteka məhdud mənada borclunun öz əmlakını qoruyub saxlamaq məqsədini daşıyırdısa, müasir dövrdə ipotekanın imkanları və funksiyaları ipoteka resursları çərçivəsində daha geniş fəaliyyətin təmin edilməsi, dövlət və ya kommersiya bankları tərəfindən çox istiqamətli ipoteka proqramlarının yerinə yetirilməsi, əsas etibarilə ipoteka mənzil proqramlarının reallaşdırılması, əhəlinin mənzilə olan ciddi tələbatının ödənilməsi ilə bağlı mürəkkəb sosial-iqtisadi və maliyyə mexanizmləri funksiyalarını yerinə yetirir. İpoteka kreditlərinin bir qrup xüsusiyyətləri aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

*Cədvəl.***İpoteka kreditlərinin bir qrup xüsusiyyətləri**

	İpoteka kreditinin növləri	Əsas xüsusiyyətləri
01.	Mənzil tikintisinin təşkili	– tikintinin aparılması üçün maliyyə resursları formalaşdırılır – dövrü vəsaitləri cəlb olunur – “dövlət-özəl sektoru - əhali” sxemi üzrə etimad mühiti yaranır
02.	Hazır mənzillərin və yaşayış evlərinin alınması	– maliyyə mənbəyi yaranır – girov predmeti müəyyənləşir – əhəlinin gəlirləri əlverişli kapital kimi formalaşır – dövlət dəstəyi təmin olunur – uzunmüddətə kredit şərtləri sabit qalır – inflyasiya və risklərdən sığortalanır və s.

Cədvəldən göründüyü kimi, ipoteka kreditlərinin əsas xüsusiyyətləri mənzil tikintisinin təşkili, hazır mənzillərin və evlərin alınması ilə bağlı proseslərdən formalaşır və bir sıra spesifikasike cəhətləri diqqəti cəlb edir. Belə ki, ipoteka kreditləri eyni zamanda maliyyə, iqtisadi, sosial-iqtisadi elementləri özündə birləşdirən çoxfunksiyalı mexanizm kimi xarakterizə olunur. Bu proseslərdə ipotekanın özəl xüsusiyyətləri sırasında onun birbaşa insanların həyat şəraitinin əhəmiyyətli şəkildə yaxşılaşdırılması, əhalinin gəlirlərinin səmərəli formada istifadəsinin təmin olunması, insan resurslarının inkişaf etdirilməsi, ailə institutunun möhkəmləndirilməsi, dövlətin çox mühüm strateji vəzifələrindən olan sosial-iqtisadi problemlərin həllində səmərəli alət kimi çıxış etməsi, ictimai-sosial və iqtisadi fəallığın artırılması tədbirlərinə ciddi təsir göstərdiyini qeyd etmək mümkündür. İpoteka krediti bütün hallarda borc alanlar üçün demək olar ki, digər kredit növlərinə nisbətən üstün xüsusiyyətlərə malikdir. Hətta, hər hansı bir ipoteka krediti qüsurlu olduğu və nisbətən yüksək faizlə verildiyi halda belə digər kredit resurslarına nisbətən ucuz və cəlbəedici olur. Belə ki, banklar ipoteka kreditlərini verərkən digər kredit növlərinə nisbətən daha mülayim, daha əlverişli şərtlər və tələblər irəli sürürlər.

İpotekanın iqtisadi məzmunu baxımından bir sıra funksiyaları diqqəti cəlb edir. Bunlara ölkə iqtisadiyyatına əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi, yaşayış əmlakı resurslarının yenidən bölüşdürülməsi və dövriyyəsinin sürətləndirilməsi üçün əlavə stimulyet kimi çıxış etməsi, mənzil bazarının dinamikliyinin təmin olunması, ipoteka qiymətli kağızlarının və ipoteka kreditlərinin təkrar bazarının formalaşdırılmasını aid etmək olar. İpoteka kreditlərinin çox mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onların uzunmüddətə, məsələn, 10 ildən 20 ilədək olan bir dövrə verilməsidir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, əksər gənc ailələr valideynlərindən ayrı olaraq yaşamağa, başqa sözlə ayrı mənzildə yaşamağa daha çox üstünlük verirlər. Praktikada mənzil icarəsi üçün kirayə haqqı əksər hallarda ipoteka kreditləri üzrə ödənişlərə bərabər olur. Buradan belə çıxır ki, gənc ailələr ipoteka krediti vasitəsi ilə özəl mənzil əldə edilməsinə investisiya yatırmaqla öz gəlirlərini nəinki qorumuş olurlar, eyni zamanda bu gəlirlərin etibarlılığını və artımını təmin edirlər. Son 20 ildə isə dünyanın əksər ölkələrində ipoteka mənzil kreditlərinin mühüm və çox əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri olan, bu mexanizmdən iri və yeni yaşayış massivlərinin salınması, çoxmərtəbəli binaların tikilməsində istifadə edilməsidir.

Tədqiqatçılar Y.Povodova və O.Savelyeva ipoteka mənzil fondunun kreditləşdirilməsinin xüsusiyyətlərini araşdırarkən qeyd edirlər ki, uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi vətəndaşların mənzillə təminatında ölkənin bütün regionlarında faktiki real alət təsiri bağışlayır. İpoteka mənzil kreditləşdirilməsi mexanizmi mənzilə ehtiyacı olan bütün vətəndaşların problemlərini tam həll etməsə də, bu sahədə əhəmiyyətli irəliləyiş təmin etmək iqtidarındadır. Bu baxımdan ipoteka krediti mexanizminin hər bir ehtiyacı olan vətəndaşa əlçatmaz olması xüsusiyyətinə ciddi önəm verilməsi müasir dövrümüzdə dövlət iqtisadi siyasətinin çox mühüm prioritet istiqamətlərindən biri olmalıdır [1]. Tədqiqatçılar A.Potapova və M.Aqafonova ipoteka kreditləşdirilməsinin xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən, bu tip kreditləşdirilmə mexanizmini vətəndaşların mənzillə təminatının məqsədli mexanizmi kimi xarakterizə etmişlər [2]. Tədqiqatçı Y.Şabalin bildirir ki, ipoteka kreditləşdirilməsi mexanizmi öz xüsusiyyətlərinə görə əhalinin mənzil probleminin həllində bu mexanizm hesabına insanların cəmiyyətdə sosial gərginliyi azalır, əhalinin gəlirlərinin artması intensivləşir və onların investisiya fəallığı yüksəlir [3]. Qeyd edək ki, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin əhəmiyyəti və xüsusiyyətləri təkcə bunlarla yekunlaşmır. İpoteka mənzil kreditləşdirilməsi bir sıra qarşılıqlı fəaliyyət sahələrinə, xüsusilə tikinti sektoruna, məişət texnikası, mebel istehsalı sahələrinə müsbət və stimullaşdırıcı təsirlər göstərir. Belə ki, hər bir yeni ailə və yeni əldə edilmiş mənzil tam rahat şəkildə salınması və inventarlaşdırılması üçün bu kimi zəruri məişət və mebel avadanlıqlarına tələbat zəruri amil kimi ortaya çıxır. Bundan əlavə ipoteka mənzil kreditinin genişləndirilməsi əmək resurslarının mobilliyinin yüksəldilməsinə və işsizlik probleminin yumşaldılmasına da təsir göstərmək imkanına malikdir. D.Qarayeva qeyd edir ki, bazar iqtisadiyyatının prioritet məqsədlərindən biri də əhalinin yaşayış səviyyəsinin maksimum yüksəldilmə-

sidir [4]. Y.Faxrutdinova bildirir ki, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində tələb olunan komponentlərə kompleks yanaşma da çox mühümdür [5]. Professor V.Savinova qeyd edir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənzil obyektiv olaraq tələb olunan, həm də kifayət qədər bahalı bir predmet kimi çıxış edir. İpoteka mənzil kreditləşdirilməsi bu baxımdan bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin çox mühüm mexanizmlərindən biri kimi xarakterizə olunur və sosial-iqtisadi siyasətin prioritet istiqaməti kimi baxılır [6]. Tədqiqatçı İ.Kloçkov ipoteka kreditləşdirilməsinin xüsusiyyətlərini fundamental araşdırmışdır. Müəllifə görə ipoteka kreditləşdirilməsi mexanizmi inkişaf etdirilmədən heç bir ölkədə əhalinin mənzillə təminatında ciddi irəliləyişlər əldə edilməmişdir. İpoteka kreditləşdirilməsi borc kapital bazarının tərkib hissəsi olmaqla bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlara ipoteka kreditlərinin girov predmetlərinin əmlakla bağlı olması, bu kimi kreditlərin məqsədli şəkildə maliyyələşdirilmə resursu formasında çıxış etməsi, ipoteka kreditlərinin böyük bir hissəsinin mənzil alınması ilə bağlılığı, real iqtisadi sektorların inkişafına ipoteka kredit sisteminin müsbət təsir göstərməsi, dövlətin bu kateqoriyadan olan kredit sistemini nizamlamaq imkanının olması və s. daxildir [7]. Göründüyü kimi ipoteka krediti və ipoteka mənzil krediti özlərinin oxşar prioritet fəaliyyət funksiyaları ilə çoxlu sayda mürəkkəb sosial-iqtisadi problemlərin həlli proseslərinin fəal stimullaşdırıcı mexanizmləri kimi təsir bağışlayırlar və bir sıra xüsusiyyətləri ilə diqqət cəkilir. Belə ki, ipoteka kreditləşdirilməsi sistemi 3 mühüm elementi – inflyasiyaya məruz qalmayan maliyyə resurslarının toplanması, məqsədli şəkildə investisiyaların yönəldilməsi və kreditləşdirilməni özündə birləşdirir. Bunların vasitəsi ilə ipoteka kreditləşdirilməsi sistemi kifayət qədər az olmayan maliyyə resurslarını maddi istehsal sahələrinə yönəldir, borc götürülmüş vəsaitlərin qaytarılmasını təmin edir, əmlakın, mənzillərin alqı-satqısını həcmnin artırılması hesabına daşınmaz əmlakın dövriyyəsinin sürətləndirilməsini stimullaşdırır, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında fəallığı yüksəldir. İpoteka mənzil kreditləşdirilməsinə isə makroiqtisadi səviyyədə sosial-iqtisadi problemlərin həllində mühüm tələb olunan mexanizm kimi baxılır, bununla belə ipoteka mənzil krediti üzrə maliyyə xərcləri dotasiya xarakteri daşımır, bazar iqtisadiyyatı elementi olaraq ümumi iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsinin fəal elementinə çevrilir. Yəni, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin obyektiv və məhsuldar bir mexanizmi kimi çıxış edir. M.Loqinov isə ipotekanın sosial roluna, sosial xüsusiyyətlərinə ciddi önəm vermişdir. Müəllif qeyd edir ki, sosial ipoteka – sosial problemlərin həlli, ilk növbədə əhalinin mənzillə təmin edilməsində əlavə tədbirlərin görülməsi vasitəsi ilə cəmiyyətdə sabit və davamlı həyat şəraiti formalaşdırır. Bu halda ipoteka kreditləşdirilməsi bir çox mühüm xüsusiyyətləri ilə - maliyyə və investisiya resurslarının səfərbər edilməsi, resurslardan səmərəli istifadə olunması, sosial və iqtisadi prioritet vəzifələrin yerinə yetirilməsində əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi, bölüşdürülməsi və nizamlanması, konsolidasiya edilmiş vəsaitlərin məqsədli şəkildə ipoteka krediti mexanizmləri vasitəsi ilə investisiya olunması, bu proseslərdə iştirak edən kreditorlarla borcalanlar arasındakı münasibətlərin nizamlanması və razılaşdırılmış öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarətin təşkili, ictimai istehsal proseslərinin stimullaşdırılması ilə fərqlənir [8].

İpoteka kreditinin xüsusiyyətləri makroiqtisadi səviyyədə də bir sıra amillərlə fərqlənir. İlk növbədə ipoteka krediti iqtisadiyyatın real sektorlarına əlavə investisiya resursları cəlb etməklə multiplikator effektivliyi nümayiş etdirir. Bu xüsusi ilə mənzil tikintisi sahəsinin fəallaşdırılması və genişləndirilməsi hesabına baş verir. Tədqiqatçı S.Novakova bu problemləri araşdırarkən ipoteka kreditinin 4 multiplikator effektivliyini xüsusi ilə fərqləndirmişdir. Müəllif bunlarla yaşayış əmlak bazarının digər iqtisadiyyat sahələri ilə bağlılıq əmsalının yüksək olmasını, əhalinin məşgullüğünün təmin edilməsində səmərəli bir iqtisadiyyat sahəsi kimi mənzil tikintisi sektorunun əlverişliliyi, bununla əlaqədar əhalinin ödəmə qabiliyyətinin artması və istehlak mallarına tələbatın yüksəlməsi, tikinti sahəsinə investisiyaların artması ilə bağlı infrastruktur kapitalının çoxalması və bununla əlaqədar ölkə üzrə ÜDM-in həcmnin artmasına

imkanının yaranması, əhalinin mənzillə təminatının reallaşması ilə yanaşı digər istehlak mallarına tələbatın yüksəlməsi, bütövlükdə cəmiyyətdə ümumi istehlak səviyyəsinin artmasını aid etmişdir. [9]. Qeyd olunan multiplikator səciyyəli və xüsusiyyətli iqtisadi, maliyyə, sosial elementlər məcmu formasında ümumi fəaliyyət proseslərində, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, ictimai həyatda və cəmiyyətdə bir-birini tamamlayan proseslər sistemi kimi çıxış edirlər. Belə bir şəraitdə qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi inkişaf prioritetlərinin reallaşdırılmasında əlavə, daha effektiv və məhsuldar mexanizmlərin dövrüyyəyə buraxılması mümkündür, sosial-iqtisadi problemlərin həllində məhsuldar, səmərəli iqtisadi-maliyyə mexanizminin tətbiqi genişlənir, əhalinin dövlətin iqtisadi siyasətinə inamı artır, cəmiyyətlə dövlət arasında qarşılıqlı inam və etimad mühiti formalaşır, dövlətlə özəl iqtisadi sektorlar arasındakı əlaqələr səmərəli olur, nəticədə bu cür əməkdaşlığın bəhrəsi kimi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sabit və davamlılığı dinamikası təmin olunur. Bu baxımdan ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin əsas xüsusiyyətlərinə daha qabarıq baxılması, onların mahiyyətinin dərinlən öyrənilməsi, təhlil edilməsi, sistemləşdirilməsi və əldə edilmiş məlumatlar əsasında bununla bağlı proseslərdə ipoteka mənzil krediti mexanizmlərinin rolunun və əhəmiyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi vacib şərt kimi diqqəti çəkir. Çünki ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin formalaşdırılması mexanizmləri daim cəmiyyətin diqqət mərkəzindədir və mənzilə ehtiyacı olan insanların əksəriyyəti bu kateqoriyadan olan kreditləşdirilmə mexanizminə real vasitə kimi yanaşır. Rusiyada əhalinin ipoteka kreditləşdirilməsi mexanizmlərini və proseslərini tədqiq edən O.Voronenkova ipoteka kreditini maliyyə münasibətlərinin altsistemi olmaqla, bu kateqoriyadan olan krediti xüsusi borc kapitalı formasında xarakterizə etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, ipoteka krediti mürəkkəb iqtisadi məzmunla malikdir və özündə bir qrup mühüm xüsusiyyətləri – avans kapitalı formasında kreditlə bağlı olması, kreditor üçün bu kimi kredit resurslarına yönəldilmiş kapitalın alternativ gəlir mənbəyi kimi çıxış etməsinə baxmayaraq müəyyən risk səviyyəsinin mövcudluğu, bununla belə girov qoyulmuş predmetin borc qaytarılmadığı təqdirdə onun üzərində mülkiyyətçilik hüququnun təmin edilməsinin kreditor üçün cəlbədicə amil kimi qanunvericilikdə və normativ aktlarda mümkünlüyü, dövlətin ipoteka krediti sisteminə dəstək verməsi, özünün mənzil problemlərinin həll edilməsində borcalan üçün ipoteka krediti mexanizminin digər kredit növləri ilə müqayisədə kifayət qədər əlverişli olması, ipoteka kreditinin funksional fəaliyyətindən asılı olaraq istehsal kapitalı prosesləri ilə sıx əlaqəsinin mümkünlüyü, bu kredit çərçivəsində toplanmış maliyyə resurslarını iqtisadiyyatın müxtəlif real sektorlarında determinant kimi göstərməsi, əhalinin gəlirlərinin artması, məşğulluq problemlərində onlara yardımçı olması, istehsal resurslarının potensialından səmərəli istifadə edilməsi, real investisiya formasında maliyyə resurslarının mənzil tikintisi və digər iqtisadiyyat sahələrinə yönəltməklə ölkə ÜDM-nin artmasına şəraitin genişləndirilməsi, maliyyə və əmlak bazarlarının dinamikliyinə müsbət təsirin göstərilməsi, iri pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılması, əhali gəlirlərinin və əmanətlərinin sosial-iqtisadi problemlərin həllinə yönəldilməsi və s. xüsusiyyətləri birləşdirir [10]. İpoteka mənzil kreditləşdirilməsi bu kimi bir çox mühüm xüsusiyyətlərə və funksional fəaliyyət istiqamətlərinə malik olmaqla, bütövlükdə, praktiki proseslərdə özünü doğruldan və əhalinin mənzillə təminatında kifayət qədər səmərəli olan ipoteka krediti sisteminin fasiləsiz, sabit və uzunmüddətli dövr üçün səmərəli fəaliyyətini təmin edir, qeyd edildiyi kimi, kifayət qədər maliyyə resurslarını cəlb edərək və bu proseslərdə “dövlət – özəl sektor (tikinti təşkilatları, kompaniyalar və s.) – vətəndaş” sxemi üzrə mənzil probleminin həllində bütün tərəflərin maraqlarını qoruya biləcək mühitin formalaşdırılmasını təmin etmək iqtidarındadır. Bu baxımdan ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi mexanizmlərinin formalaşdırılmasının ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin daha ciddi və əsaslandırılmış formada nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir. Bir çox hallarda ipoteka-mənzil kreditinin xüsusiyyətlərinə konseptual ya-

naşmadıqda, baxılan layihələrin məhsuldarlıqla reallaşdırılması çətinləşir. Buna görə də ipoteka sisteminin və ipoteka mənzil kreditinin çoxsaylı xüsusiyyətləri olmasına baxmayaraq, bu sistemin əsas elementlərinə və mexanizmlərinə konseptual yanaşmanın mühüm əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatçı İ.Zavyalova qeyd edir ki, dünya təcrübəsi də nəzərə alınmaqla, ipoteka krediti sistemi özünü əsas etibarlı ilə ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi sahəsində doğrultmuşdur. Bu baxımdan ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi sisteminə dövlətlə maliyyə-kredit institutları və borcalanlar arasında maliyyə-kredit münasibətlərinin məcmusu kimi də baxmaq olar və bu halda ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi sistemi 3 blokun – fundamental, funksional və tənzimləyici – blokların məcmusunda fəaliyyət mexanizmi əldə etmiş olur [11]. Qeyd edək ki, bu bloklar sistem formasında qarşılıqlı fəaliyyət xüsusiyyətlərinə malikdirlər və onlar vahid təşkilati-funksional əsaslarla əhatə olunmuş mexanizm kimi çıxış edirlər. Şübhəsiz, bu sistemin əsas məqsədi – ipoteka kreditləşdirilməsini, əhalinin mənzillə təminatını reallaşdırmaqdır. Bir xüsusiyyət də bu proseslərdə daim yer almışdır, belə ki, ipoteka kreditləşdirilməsinin bütün modellərində dövlət tənzimlənməsi və dövlət tərəfindən qəbul edilmiş müəyyən normativ qaydalar demək olar ki, bütün növ ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi modelləri üçün xarakterikdir. Bu halda dövlətin ipoteka mənzil kreditləşdirilməsində iştirak payının həcmi bu kateqoriyadan olan ipoteka modellərinin növlərindən və məqsədlərindən asılı olaraq, dəyişə bilər.

Bundan əlavə, ipoteka mənzil kreditinin strukturuna daxil olan subyektlərlə bağlı olaraq, bir sıra spesifik xüsusiyyətlər də diqqət çəkir. Belə ki, ipoteka mənzil kreditinin strukturuna əsas subyektlər kimi daxil olan kreditor, borcalan, həmçinin ipoteka predmeti kimi çıxış edən kredit məbləğinin qarşılıqlı hərəkət mərhələlərinin təhlili göstərir ki, bu proseslərin səmərəli nizamlanması və baxılması xeyli əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatçı İ.Pavlova bu kimi problemləri araşdırarkən, bildirmişdir ki, ipoteka mənzil kreditinin reallaşdırılması zamanı bu mexanizm üzrə hərəkət sxemi bir neçə mərhələdən, məsələn, kreditin yerləşdirilməsindən, borcalan tərəfindən kreditin alınmasından, kreditin borcalan tərəfindən istifadə edilməsindən, resursların sərbəstləşməsindən, kreditin qaytarılmasından və, nəhayət, kreditor tərəfindən verilən borcun geriye alınmasından ibarətdir [12]. Müəllifin bu yanaşmasına əlavə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən sxem üzrə hərəkət proseslərində ipoteka mənzil kreditləşməsinin əsas və başlıca vəzifəsi - əhalinin mənzillə təminatı olduğundan, bu proseslərin əsasında sosial-iqtisadi xarakter və onun ictimai xüsusiyyətləri əvvəlcədən həmin proseslərdə yer almış olur. Buna görə də ipoteka mənzil kreditləşdirilməsini qaytarmaq şərti ilə əvvəlcədən razılaşdırılmış və məqsədli şəkildə borca mənzil almaq proseslərinin məcmusu kimi də baxmaq mümkündür. Çünki, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsinin əsas obyektini əksər hallarda çoxmərtəbəli binalarda hazır yaşayış sahəsinin – mənzilin alınması təşkil edir. Başqa hallarda baxılan ipoteka modelləri daha çox mənzil tikintisi proseslərinə imkan verən maliyyə-investisiya və maliyyə-kredit mexanizmlərinin məcmusu kimi xarakterizə olunur. Bunlar isə, xarakter etibarlı ilə mənzil tikintisi proseslərinin intensivləşdirilməsinə əlavə və ciddi imkanlar formalaşdırır. Tədqiqatçı Y.Qoloskokova qeyd edir ki, mənzil tikintisi iqtisadi inkişafın və iqtisadi artımın mühüm və güclü amillərindən biri kimi milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsinə imkan verir. Buna görə də mənzil tikintisi bazarının dinamikliyinin qorunması üçün onun strukturuna və formalaşmasına təsir edən bütün xüsusiyyətlərə sistemli baxılmalı və nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan ipoteka institutunun, ipoteka kredit sisteminin, konkret olaraq, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi mexanizminin potensialından kompleks və səmərəli istifadə olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır [13].

Tədqiqatlar göstərir ki, ipoteka mənzil kreditləşdirilməsi özünün çoxvektorial funksiyaları və mürəkkəb xüsusiyyətləri ilə bütövlükdə, milli iqtisadiyyatın sabit və davamlı inkişafı proseslərinə, ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin inkişafına, tikinti sektorunun intensivləşdiril-

məsinə, kompleks yanaşdıqda isə, sosial-iqtisadi problemlərin həllinin sürətləndirilməsinə, konkret olaraq, əhalinin çox ciddi bir probleminin – mənzillə təminatının həll edilməsinə əsaslı töhfələr vermək iqtidarında olan maliyyə-iqtisadi və sosial-iqtisadi kompleks mexanizm kimi daha çox xarakterizə olunur. Praktiki proseslərdə ipoteka kreditinin daha çox müşahidə olunan və özünü göstərən xüsusiyyətləri sırasında aşağıdakıları xüsusi ilə fərqləndirmək olar:

- ipoteka özü hər hansı bir girov predmeti kimi müəyyən bir öhdəliyi yerinə yetirmək funksiyasını reallaşdırır, məsələn kredit müqaviləsi, icarə müqaviləsi və s. formada borc alının öhdəliyi kimi çıxış edir;

- ipotekanın bütün hallarda predmeti kimi əmlak çıxış edir və bunlara torpaq sahələri, binalar, tikililər və s. aid ola bilər;

- əvvəldə qeyd edildiyi kimi ipotekanın predmeti formasında müəyyənləşdirilən girov, yəni əmlak borcalanın istifadəsində qalır. Bu halda borcalan əmlakın mülkiyyətçisi qalmaqla bərabər, ondan faktiki istifadə hüququnu da özündə saxlayır;

- əgər ipoteka krediti çərçivəsində girov kimi qoyulmuş əmlakın dəyəri verilmiş ipoteka kreditindən yüksəkdirsə, bu halda borcalan ikinci, hətta üçüncü dəfə həmin girov predmeti əsasında ipoteka kreditindən yararlanı bilər;

- ipoteka krediti üzrə ödəmələr təmin edilmədiyi halda, kreditörün tələbi ilə girov predmeti kimi sənədləşdirilmiş əmlakın açıq ticarət və satış hərraclarında satılması, həyata keçirilməsi hüququ vardır və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Поводова Е.В., Савельева О.В. Особенности ипотечного жилищного кредитования. <http://istochnikprava.ru>.
2. Потапова А.К., Агафонова М.С. Особенности ипотечного кредитования // Современные наукоемкие технологии. № 7-2, 2014.
3. Шабалин Ю.В. Особенности ипотечного кредитования в Российской Федерации // Правовые вопросы строительства, №2, 2006.
4. Гараева Д.Ф. Институциональный подход к регулированию качества жизни населения // Экономические науки. №2 (87). 2012.
5. Фахрутдинова Е.В. Качество жизни населения: теоретический аспект // Экономические науки. №10 (59). – 2009. с. 130-134.
6. Савинова В.А. Ипотечный кредит в системе финансово-кредитных отношений // Вестник СГЭУ. № 8 (94), 2012. с. 82-87.
7. Ключков И.И. Особенности ипотечного кредитования в России: тенденции его развития и зарубежный опыт. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2008. 158 с.
8. Логинов М.П. Ипотека в России: теория, методология, практика. Автореферат дисс. д-ра экон. наук. Екатеринбург, 2011. с. 42.
9. Новакова С.Ю. Ипотечный кредит как фактор макроэкономической динамики. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2011. с. 177.
10. Вороненкова О.В. Ипотечное кредитование населения России. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2005. с. 142.
11. Завьялова И.В. Система ипотечного жилищного кредитования и ее развитие в России. Дисс. канд. экон. наук. Самара, 2009. с. 175.
12. Павлова И.В. Ипотечное жилищное кредитование. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2003. 260 с.
13. Голоскокова Е.В. Особенности и перспективы развития рынка ипотечного кредитования. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2009. с. 179.

*Əliyev E.A. doktorant
Odlar Yurdu Universiteti*

X Ü L A S Ə

İPOTEKA KREDİTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ ASPEKTLƏRİ

Məqalədə ipoteka kreditinin xüsusiyyətlərinin nəzəri və təcrübi aspektləri tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə ipoteka kreditinin təşkili proseslərin, onun maliyyə mənbələrinin formalaşdırılması və idarəetmə mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. İpoteka kreditinin xüsusiyyətlərinin əsas prinsipləri, elementləri, bunların təsir əlamətləri təhlil edilmişdir.

Məqalənin sonunda müasir dövrdə ipoteka kreditinin xüsusiyyətlərinin bir qrup fərqli cəhətləri verilmişdir.

*Алиев Э.А. докторант
Университет Оdlар Юрду*

P E 3 I O M E

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОСОБЕННОСТЕЙ ИПОТЕЧНОГО КРЕДИТА

В статье исследованы теоретические и практические аспекты особенностей ипотечного кредита. С этой целью изучены особенности процессов организации ипотечного кредита, формирования его финансовых источников и определения механизмов управления. Даны основные принципы, элементы, критерии особенностей ипотечного кредита.

В конце статьи дан ряд отличительных черт и особенностей ипотечного кредита в современных условиях.

*Aliyev E.A. post-graduate student
Odlar Yurdu University*

S U M M A R Y

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF MORTGAGE LOAN FEATURES

Theoretical and practical aspects of features of a mortgage loan are analysed in the article. The processes of organization mortgage loan, the formation of its financial sources and definitions of governance arrangements are given for this purpose. The basic principles, elements and criteria on the specifics of the mortgage loan is described.

A number of distinctive features of features of a mortgage loan in modern conditions are given in the end of the article.

*İbrahimov İ.H. i.e.d., prof.
Əməkdar Kənd Təsərrüfatı İşçisi
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 631.16; 330.147; 631:330.322

REGIONLARIN İNKİŞAFINDA İNVESTİSİYANIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: aqrar sfera, investisiyalar, kredit, kapital, torpaq və əmlak payı, intellektual mülkiyyət, maliyyələşmə mənbələri, investisiya qoyuluşu, investisiyaların strukturu, qeyri-neft sektoruna investisiyaların yönəldilməsi, spesifik xüsusiyyətlər.

Ключевые слова: аграрная сфера, инвестиции, кредит, капитал, земельный и имущественный пай, интеллектуальная собственность, финансовые ресурсы, инвестиционные вложения, структура инвестиций, направленность инвестиций нефтяной сектор, специфические особенности.

Key words: agrarian sphere, investment, credit, capital, land and property share, intellectual property, financial resources, investment attachment, structure of investment, orientation of oil sector investments, the specific features.

Təhlil göstərir ki, aqrar sferada işgüzar mühitin yaradılması, sahibkarlığın formalaşması və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi investisiya qoyuluşunun həcmnin artırılmasından çox asılıdır. Məlum olduğu kimi, müstəqilliyə qədər aqrar sahə birbaşa dövlətin maliyyə təminatı əsasında fəaliyyət göstərirdi. Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən, aqrar islahatlar həyata keçirildikdən və bazar münasibətləri formalaşdıqdan sonra aqrar sahəyə investisiyaların yönəldilməsi dəyişdirildi. Ölkə rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilən normativ – hüquqi sənədlər, Dövlət Proqramları və s. investisiya siyasətinin həyata keçirilməsinə əlverişli zəmin yaratdı, investisiya qoyuluşunun strukturunda prioritetləri müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

Hazırda aqrar sferada formalaşan sahibkarlar milli iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayırlar. Sahibkarlığın inkişafı və kənd təsərrüfatındakı mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə edilməsində, orta və iri həcmli layihələrin həyata keçirilməsində tərəfdaşlarla faydalı iqtisadi əlaqələr yaratmaqda investisiyaların rolu artır. İstehsal və xidməti modernləşdirmək, kapital əldə etmək və onun dövrüyyəsini artırmaqla strateji vəzifələrin həyata keçirilməsini təmin etmək olar. Bu baxımdan investisiya aqrar iqtisadiyyatın davamlı inkişafının əsas vasitələrindən biri olmaqla real kapitalın artırılmasında, iqtisadi səmərəliliyin stimullaşdırılmasında və rəqabətqabiliyyətli istehsal və xidmətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Aqrar sferanın inkişafında investisiya qoyuluşunun rolu aşağıdakılarla ifadə olunur:

- ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunur, təkrar istehsal və geniş təkrar istehsal həyata keçirilir;

- aqrar istehsalın strukturunun təkmilləşdirilməsi sahə və sahədaxili nisbətin formalaşmasına imkan verir;

- məhsul istehsalının artırılması, keyfiyyətinin yüksəldilməsi və rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi mümkün olur;

- aqrar sferada elmi-texniki tərəqqinin həyata keçirilməsi təmin edilir;

- xalq təsərrüfatının digər sahələri davamlı şəkildə xammalla təmin olunur;

- aqrar sahədə istehsal və sosial infrastruktur sahələrinin inkişafı təmin edilir;

- əhalinin məşğulluq səviyyəsi yüksəlir;

- ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi təmin edilir;

- əhalinin ərzaq təminatı yaxşılaşır, sahələrarası integrasiya möhkəmlənir və s..

Beləliklə, aqrar sferada investisiya – həm daxildə, həm də xaricdə müxtəlif sahələrə, elmi-texniki, sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarına, məqsədli layihələrə, innovasiya layihələrinə vəsait qoyuluşudur, müxtəlif təsərrüfat formalarının bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyət göstər-

mək və genişləndirmək üçün strateji istiqamətdir. İnvestisiyaların aşağıdakı növləri mövcuddur:

- dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına həyata keçirilən investisiyalar;
- bələdiyyə büdcəsinin vəsaitləri hesabına həyata keçirilən investisiyalar;
- fiziki və hüquqi şəxslərin cəlb edilmiş vəsaitləri hesabına investisiyalar;
- əqli və mənəvi məhsul yaradılması ilə əlaqədar intellektual investisiyalar.

Aqrar sferada investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyi, onun həcmi və maliyyələşdirmə mənbə və strukturundan asılıdır. Aqrar sferada investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirmə mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- investorun borc – maliyyə vəsaiti (bank və büdcə kreditləri, istiqrazlar və digər vəsaitləri);
- investorun özünün maddi və intellektual sərvətləri, maliyyə vəsaiti və təsərrüfatdaxili ehtiyatları (mənfəət, amortizasiya ayırmaları, əmanətləri, qəza və təbii fəlakət nəticəsində dəymiş ziyanın ödənilməsi üçün sığorta orqanlarının ödənişləri və s.);
- investorun cəlb edilmiş maliyyə vəsaiti (kollektivlərin, vətəndaşların, hüquqi və fiziki şəxslərin payları və digər haqları, səhmlərin satışından əldə edilən vəsait);
- büdcədən və büdcədən kənar fondlardan investisiya məqsədli təxsisatlar;
- müəssisələrin, təşkilatların və vətəndaşların əvəzsiz və xeyriyyə haqları;
- xarici investisiya və s.

Aqrar sferada investisiyalar maliyyələşdirmə mənbələrinə görə iki yerə - daxili və xarici formalara ayrılır. Daxili investisiyaların maliyyələşdirilməsinə dövlət, təsərrüfat subyektləri, bank kreditləri, qiymətli kağızlar, ipoteka kreditləşməsi, lizinq aid edilir. Xarici maliyyələşdirməyə - birbaşa investisiyalar, portfel investisiyaları, xarici kreditlər, qrantlar, yardım və s. daxildir.

Təhlil göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar 2013-cü ildə 2005-ci ilə nisbətən 15,4 milyard manat və yaxud 3,3 dəfə artmışdır. Həmin investisiyanın 2005-ci ildə 68,7%-i xarici investorlar, 31,3%-i isə daxili investorlar tərəfindən qoyulmuşdusa, 2013-cü ildə investisiyaların 37,6 %-i xarici investorlar, 62,4%-i daxili investorlar tərəfindən qoyulmuşdu. Bu əsasən qeyri-neft sektoruna kapital qoyuluşunun artması və ölkədaxili sahibkarların maliyyə imkanlarının yaxşılaşması, istehsal və xidmət sahələrinə kreditləşmənin yüksək səviyyəsi ilə izah olunur.

Cədvəl 1.

İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar

	2005	2010	2011	2012	2013
İnvestisiya qoyuluşları bütün mənbələr üzrə (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla):					
mlyn. manat	6733,4	14118,9	17048,8	20250,7	21974,2
mlyn. dollar	7118,5	17591,5	21588,9	25777,3	28010,5
o cümlədən:					
xarici investisiyalar:					
mlyn. manat	4628,5	6619,7	6849,8	8102,7	8269,3
mlyn. dollar	4893,2	8247,8	8673,9	10314,0	10540,9
<u>Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi %</u>	68,7	46,9	40,2	40,0	37,6
daxili investisiyalar:					
mlyn. manat	2104,9	7499,2	10199,0	12148,0	13704,9
mlyn. dollar	2225,3	9343,7	12915,0	15463,3	17469,6
<u>Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi %</u>	31,3	53,1	59,8	60,0	62,4

Aqrar sferaya investisiya kimi cəlb edilən maliyyə mənbələri Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Kənd Təsərrüfatının Beynəlxalq İnkişaf Fondu (İFAD), Yaponiyanın Beynəlxalq Əməkdaşlıq Fondu, Eksimbank, İslam İnkişaf Bankı, FAO (BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı), TACİS, Almaniya, Hollandiya, İsrail, Türkiyə və s. ölkələrin müvafiq əməkdaşlıq proqramları, bankların və beynəlxalq təşkilatların kreditləri olmuş, ölkəmizin büdcə (Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu) və büdcədənənar fondları (Neft Fondu, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və s.) hesabına müvafiq layihələrin həyata keçirilməsi üçün vəsaitlər qoyulmuşdur. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri əsasən aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır: dövlət büdcəsinin təxsisatları, fond fəaliyyətindən əldə olunan daxilolmalar, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən daxil olan vəsaitlər, qiymətli kağızlardan daxil olan dividendlər, könüllü ianələr, verilən yardımlar, kreditlər, qrantlar və s.

Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların strukturunu 2-ci cədvəlin məlumatlarından görmək olar.

Cədvəl 2.

**Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların strukturunu
(faktiki qiymətlərlə)**

Maliyyə mənbələri	2005		2010		2012		2013	
	milyon manat	%	milyon manat	%	milyon manat	%	milyon manat	%
Cəmi əsas kapitalla investisiyalar.	5769,9	100	9905,7	100	15407,3	100	17850,8	100
Ondan:								
Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri	4767,0	82,6	5041,8	50,9	6726,0	43,7	7826,6	43,8
Bank kreditləri	372,1	6,4	643,8	6,5	826,7	5,4	859,0	4,8
Əhalinin şəxsi vəsaiti	331,7	5,7	373,2	3,8	406,5	2,6	455,3	2,6
Büdcə vəsaitləri	193,5	3,4	3255,3	32,9	6849,0	44,4	8080,4	45,3
Büdcədənənar vəsaitlər	72,7	1,3	570,5	5,7	565,2	3,7	540,5	3,0
Sair vəsaitlər	32,7	0,6	20,9	0,2	33,9	0,2	89,0	0,5

İnvestisiyalar qoyuluş obyektlərinə görə iki yerə ayrılır:

1) Real 2) Maliyyə investisiyası.

Real investisiya dövlət və özəl təsərrüfatlar tərəfindən həyata keçirilən maddi istehsal və qeyri-istehsal, əsas kapitalla, təsərrüfat fəaliyyəti üçün obyektlərə (yeni obyektlərin tikintisinə, mövcud olanların yeniləşdirilməsinə, texniki və texnoloji cəhətdən yenidən qurulmasına, genişləndirilməsinə və s.) kapital qoyuluşudur. Real investisiyanın maliyyə mənbələri vergilər, istiqrazlar, təsərrüfat fəaliyyətindən alınan gəlirlər, amortizasiya ayırmaları, kreditlər və s. hesabına formalaşır.

İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi real pul vəsaitləri, səhmlər, depozitlər, borc verilməsi, əhalinin əmanətləri və s. hesabına formalaşır.

Beləliklə, aydın olur ki, aqrar sferada investisiya onun inkişafını müəyyən edən əsas amildir. Kapitalın artması istehsal potensialının yüksəldilməsinə, yeni texnologiyanın, elmi nailiyyətlərin tətbiqinə fəal təsir göstərir, qiymətlərin tənzimlənməsinə imkan verir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 yanvar 1992-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Xarici investisiyaların qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, 13 yanvar 1995-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanun və hökumətin bir sıra xarici ölkələrlə ikiqat vergi tutmanın aradan qaldırılması, investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında sazişləri, digər normativ – hüquqi sənədlər, ölkədəki siyasi sabitlik və iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərərək, xarici investorların Azərbaycan iqtisadiyyatına vəsait qoymağa marağını artırır. Bununla əlaqədar 1995-2013-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatına 168,7 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur. Bunun 50%-i və yaxud 83,8 milyard dolları xarici investisiya olmuşdur. 1995-2013-cü illərdə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların 56,6%-i qeyri-neft sektoruna, 43,4%-i isə neft sektorunun inkişafına yönəldilmişdir.

Aqrar sferada investisiyalar yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması, maddi-texniki təminatın yaxşılaşdırılması, elmi-texniki potensialın gücləndirilməsi, ümumiyyətlə sosial-iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsində böyük rol oynayır. Aqrar investisiya siyasəti əsasən aşağıdakı tədbirlərin təmin edilməsinə real zəmin yaradır:

- geniş təkrar istehsalın formalaşmasına;
- istehsal və xidmətin maddi-texniki bazasının yaradılmasına;
- sahədə elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə;
- yeni istehsal və xidmət infrastrukturalarının yaradılması və inkişafına;
- məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına;
- mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinə;
- kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə və onların gəlirlərinin artırılmasına və s.

Ona görə də regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması, infrastruktur obyektlərinin təşkili, insan kapitalının inkişafı və insanların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi aqrar investisiya siyasətinin prioritet istiqamətləri hesab edilir. Bununla əlaqədar 1995-2013-cü illərdə aqrar sahəyə yönəldilən investisiyalar xeyli artmışdır. Bunu cədvəl 3-ün məlumatlarından görmək olar:

Cədvəl 3.

**1995-2013-cü illərdə aqrar sahə üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar
(mln. manat)**

İllər	Ölkə üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar	O cümlədən kənd təsərrüfatına	Kənd təsərrüfatının ölkədə xüsusi çəkisi (%)
1996-2000	4553,4	38,1	0,8
2000	967,8	6,5	0,7
2005	5769,9	40,7	0,7
2010	9905,7	431,0	4,3
2011	12799,1	437,3	3,4
2012	15407,3	648,8	4,2
2013	17850,8	574,3	3,2

Göründüyü kimi, ölkə üzrə iqtisadiyyatın bütün sahələrinə 1996-2000-ci illərdə cəmi 4553,4 milyon manat investisiya qoyulmuşdur. Bunun müəyyən hissəsi (0,8%-i) aqrar sahəyə yönəldilmişdir. Aqrar sahənin spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar investisiya qoyuluşu ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən vəsaitin 3-4%-ni ötmür. Aqrar islahatların həyata keçirilməsi, bir çox aqrar layihələrin maliyyələşdirilməsi, ölkədə yaranmış sabitlik, hüquqi bazanın formalaşması, zəngin təbii ehtiyatlar, xammal bazası, ucuz işçi qüvvəsinin olması, nəqliyyat əlaqələrinin mövcudluğu və s. əlaqədar xarici investorlar aqrar sahəyə vəsait ayırmaqda maraqlı olmuşlar.

Araşdırmalar göstərir ki, aqrar sahə çox böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli sahə olduğu üçün əhalinin ərzaq təminatı və məşğulluğunu yaxşılaşdırmaq məqsədilə onun inkişafına və modernləşdirilməsinə aşağıdakı istiqamətlərə investisiyalar yönəldilməsi zəruri hesab edilməlidir:

- kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə (binalar tikilməsi, qurğular, avadanlıqlar, texnika və s. alınması);
- köhnəlmiş və yararsız hala düşmüş suvarma və drenaj şəbəkəsinin yeniləşdirilməsinə;
- eroziyaya uğramış və şoranlaşmış torpaqların istifadəyə verilməsi tədbirlərinə;
- bitkiçilik və heyvandarlığın prioritet sahələrinin inkişafına, özəl toxumçuluq və dəmzlüyün maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə;
- kənd təsərrüfatı işlərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasına;
- pambıq və ipək emalı müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə;
- meyvə, tərəvəz və üzümün saxlanılması, emalının inkişafına (şirə, şərab, kışmiş, sirkə və s.);
- zeytun və günəbaxan emalı şəbəkəsinin genişləndirilməsinə;
- kartofun saxlanması, emalı müəssisələrinin yaradılmasına (püre, cips, un, nişasta və s.);
- mövcud istixanaların genişləndirilməsi və modernləşdirilməsinə;
- heyvandarlığın cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasına, yem sexlərinin, tövlələrin təşkilinə;
- kənd təsərrüfatı ixracıönümlü məhsulların saxlanması və qablaşdırılması müəssisələrinin yaradılmasına;
- ət, ət məhsulları, süd, süd məhsullarının istehsalı və emalının yaxşılaşdırılmasına, rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə;
- arıçılığın inkişaf etdirilməsinə;
- sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxışının yaxşılaşdırılması üçün bank və kreditləşmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə;
- kənd təsərrüfatı sahələri üçün yeni texnologiyaların əldə olunması və tətbiq edilməsinə;
- aqromarketing şəbəkələrinin dəstəklənməsinə;
- ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına;
- kəndin infrastrukturunun müasirləşdirilməsi və genişləndirilməsinə;
- elmi-tədqiqat institutları, təcrübə bazalarının maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasına və kadr hazırlığına;
- baytarlıq, fitosanitar xidmətlərinin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılmasına və modernləşdirilməsinə;
- aqrar sferada ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsinə.

Göstərilənlərlə əlaqədar aqrar sahənin bütün mənbələrdən maliyyələşdirilməsi, sahənin vəsaitlərə olan tələbatlarının ödənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızda aqrar sferanın və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, regional fərqlərin aradan qaldırılması, qeyri-neft sektorunun, xüsusən kənd təsərrüfatının inkişafına investisiyalar yönəldilməsi üçün həyata keçirilən Dövlət Proqramları bu baxımdan geniş imkanların reallaşdırılmasına xidmət edir.

Qeyri-neft sektoruna vəsait yönəldilməsi barədə 4-cü cədvəlin məlumatlarından bunu aydın görmək olar.

Cədvəl 4.

**Ölkə iqtisadiyyatının neft və qeyri-neft sektoruna əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər
(milyon manat)**

İllər	Cəmi	O c ü m l ə d ə n			
		Neft sektoru	Ümumi vəsaitdə xüsusi çəkisi %	Qeyri-neft sektoru	Ümumi vəsaitdə xüsusi çəkisi %
2005	5769,9	5756,2	62,2	2013,7	38,4
2006	6234,5	3408,5	54,7	2826,0	45,1
2007	7471,2	3529,9	47,2	3941,3	52,8
2008	9944,2	2922,4	29,4	7021,8	70,6
2009	7724,9	2058,3	26,6	5666,6	73,8
2010	9905,7	2958,5	29,9	6947,2	70,1
2011	12799,1	3070,3	24,0	9728,8	76,0
2012	15407,3	3854,5	25,0	11552,8	75,0
2013	17850,8	5094,6	28,5	12756,2	71,5

Göründüyü kimi, 2005-ci ildən neft sektoru üzrə əsas kapitalla yönəldilən vəsait azalmış, qeyri-neft sektoruna yönəldilən vəsait isə artmışdır. Bank və maliyyə - kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata yönəldikləri investisiyalar əsasən müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri (2005-ci ildəki 82,6%-dən 2013-cü ilə 43,8 %-ə düşmüşdür), həmçinin büdcə vəsaitləri hesabına (2005-ci ildəki 3,4 %-dən 2013-cü ilə 45,3%-ə yüksəlmişdir) olmuşdur. (Bax: 2-ci cədvəl). Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi kapital qoyuluşunun strukturunun təkmilləşdirilməsinə imkan verir.

Sahibkarların güzəştli kreditlərə çıxışını təmin etmək və fermerlər arasında kooperasiya əlaqələrini gücləndirmək üçün Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu ilə əməkdaşlıq gücləndirilmiş, bank olmayan kredit təşkilatlarının sayı 20-yə çatdırılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2014. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2014. 812 səh.
2. Alıyev İ.H., Məmmədova Ş.Ə. Aqrar sahənin inkişafının əsas maliyyə mənbələri. Bakı, 2007, 227 səh.
3. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. III cild. Bakı, 2012. 608 səh.
4. Hüseynov T.H. Azərbaycanda investisiyalar: gəlirlər, investisiyalar, sənayeləşdirmə, məşğulluq. Bakı, 2009. 380 səh.
5. İbrahimov İ.H. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri. Bakı, 2010. 248 səh.
6. "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu. (Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı (1993-1995). II kitab. Bakı, 1997. 624 səh.
7. Tağıyev N., Əbdülsəlimzadə Q., Mahmudov E. İnvestisiyalar və investisiya siyasəti. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008. 214 səh.

*Ibrahimov İ.H. i.e.d., prof.
Əməkdar Kənd Təsərrüfatı İşçisi
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

REGIONLARIN İNKİŞAFINDA İNVESTİSİYANIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə aqrar sferada investisiyanın formalaşması xüsusiyyətləri, amilləri tədqiq olunur. Müəllif aqrar sahəyə investisiya yönəldilməsinin obyektiv zəruriliyini şərtləndirən amilləri və maliyyələşmə mənbələrini araşdırır. Məqalədə istehsalın həcminə, iqtisadi səmərəliliyə, investisiyanın ödəmə müddətinə təsir edən amillər sahənin spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir və əsas kapitala yönəldilən investisiyaların strukturu müəyyənləşdirilir. Qeyri-neft sektoruna, xüsusən kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrinə yönəldilən investisiyaların spesifik xüsusiyyətlərlə əlaqəsi, mahiyyəti açıqlanır və onların nəzərə alınmasına dair konkret təkliflər hazırlanır.

*Ибрагимов И.Г. д.э.н., проф.
Заслуженный Работник сельского Хозяйства
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 I O M E

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В РАЗВИТИИ РЕГИОНОВ

В статье рассматриваются факторы и особенности формирования инвестиций в аграрном секторе. Автор исследует факторы, обуславливающие объективную необходимость направления инвестиций в аграрном секторе и источники финансирования. В статье факторы, влияющие на объем производства, экономическую эффективность, срок оплаты инвестиций, связываются со специфическими особенностями отрасли и определяется структура инвестиций, направляемых в основной капитал. Раскрывается сущность и связь инвестиций, направляемых в нефтяной сектор, особенно, в сельское хозяйство и сферу услуг, со специфическими особенностями отрасли, предлагаются конкретные предложения по учету этих особенностей.

*Ibrahimov I.H. doc. of econ. scien., prof.
Honored Worker of Agriculture
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE MAIN CHANNELING INVESTMENT IN DEVELOPMENT OF REGIONS

The article discusses the factors and features of formation of investment in the agrarian sector. The author investigates the factors that contribute to the objective necessity of channeling investments in agrarian sector and sources of funding. In the article the factors affecting output, economic efficiency, the term of payment investments are bound to the specifics of the industry and defined the structure of investments channeled to fixed assets. Discloses the essence of and communications investments directed to the oil sector, especially in agriculture and services, with specific features, the sector, propose a concrete offer to incorporate these features.

UOT - 658.3; 331

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ KADR HAZIRLIĞININ TƏNZİMLƏNMƏSİ PRİNSİPLƏRİ (MAKROİQTİSADI ASPEKTDƏ)

Açar sözlər: bazar iqtisadiyyatı, kadr siyasəti, kadr hazırlığı, tənzimləmə, idarəetmə, “texniki kömək”, makroiqtisadi, əmək bazarı, əmək ehtiyatları, prinsip və s.

Ключевые слова: рыночная экономика, кадровая политика, кадровая подготовка, регулирование, макроэкономический, рынок труда, трудовые ресурсы, “технические поддержка”, принципы и.т.д.

Key words: market economy, cadre politics, training of personnel, to regulate, management, “technical help”, macroeconomic, labour market, labour stocks (reserves), principle etc.

Bazar iqtisadiyyatı prinsipləri zəruri edir ki, istənilən təşkilat və müəssisədə kadr potensialından maksimum effektiv istifadə olunsun. Bunun üçün dövlətin kifayət qədər dəqiq işlənilmiş kadr siyasəti olmalıdır.

Kadr siyasəti sadə formada deyil, cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərini və əmək bazarının tələbləri nəzərə alınmaqla formalaşmalı və bu istiqamətdə həyata keçirilməlidir [1, s.23-24]. Dövlətin kadr siyasəti özlüyündə hüquqi baxımdan kadr işi strategiyasının formalaşması, məqsəd və vəzifələrin müəyyən olunması, seçilmiş elmi prinsiplərin müəyyən olunması, heyətin yerləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi, ölkənin makroiqtisadi inkişafının bu və ya digər mərhələsinin konkret tarixi şəraitində heyətlə işin metod və formalarının təkmilləşdirilməsi və s. birləşdirir.

Ölkəmizin iqtisadi inkişaf səviyyəsi tələb edir ki, həyata keçirilən hal-hazırkı kadr siyasəti bazar münasibətlərini prinsip və strategiya ilə qabaqlamış olsun. Məlumdur ki, kadr siyasəti dövlət, regional və yerli səviyyədə olmaqla üç növdə həyata keçirilir. Müasir dövrdə kadr siyasətinin formalaşması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində makroiqtisadi amillər mühüm rol oynayır. Xüsusən də makroiqtisadi tarazlıq, iqtisadi artımın kifayət edici səviyyədə olması amili kadr siyasətinin hansı səviyyədə aparılmasını diqqət mərkəzində saxlamaqdadır. Bu cəhət hesab olunur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində kadr siyasətinin formalaşmasına yeni keyfiyyət məzmunu verməklə dövlətin qarşısında ciddi vəzifələr qoyur. Ümumi yanaşmadan çıxış edərək söyləyə bilərik ki, dövlətin kadr siyasəti makroiqtisadi aspektlər də nəzərə almaqla aşağıdakı elementləri ilkin mərhələdə özündə birləşdirməlidir (bax sxem 1).

Məlumdur ki, kadr hazırlığı üzrə həyata keçirilən siyasət iqtisadiyyatda müəyyən sektorlar çərçivəsində həyata keçirilməkdədir. Bu baxımdan makroiqtisadi aspekt üzrə bölüşdürsək qeyd edə bilərik ki, kadr siyasətinin sektorial bölgüsü 3 əsas istiqamətdə cərəyan etməlidir [2, s. 58, 67]. Bunlara aiddir:

1. Dövlətin əmək ehtiyatları sahəsində kadr siyasəti.

a) demoqrafik siyasət; b) məşğulluq siyasəti; c) təhsil sahəsi üzrə siyasət; d) mədəniyyət sahəsi üzrə siyasət; e) heyətin idarə edilməsi sahəsi üzrə siyasət.

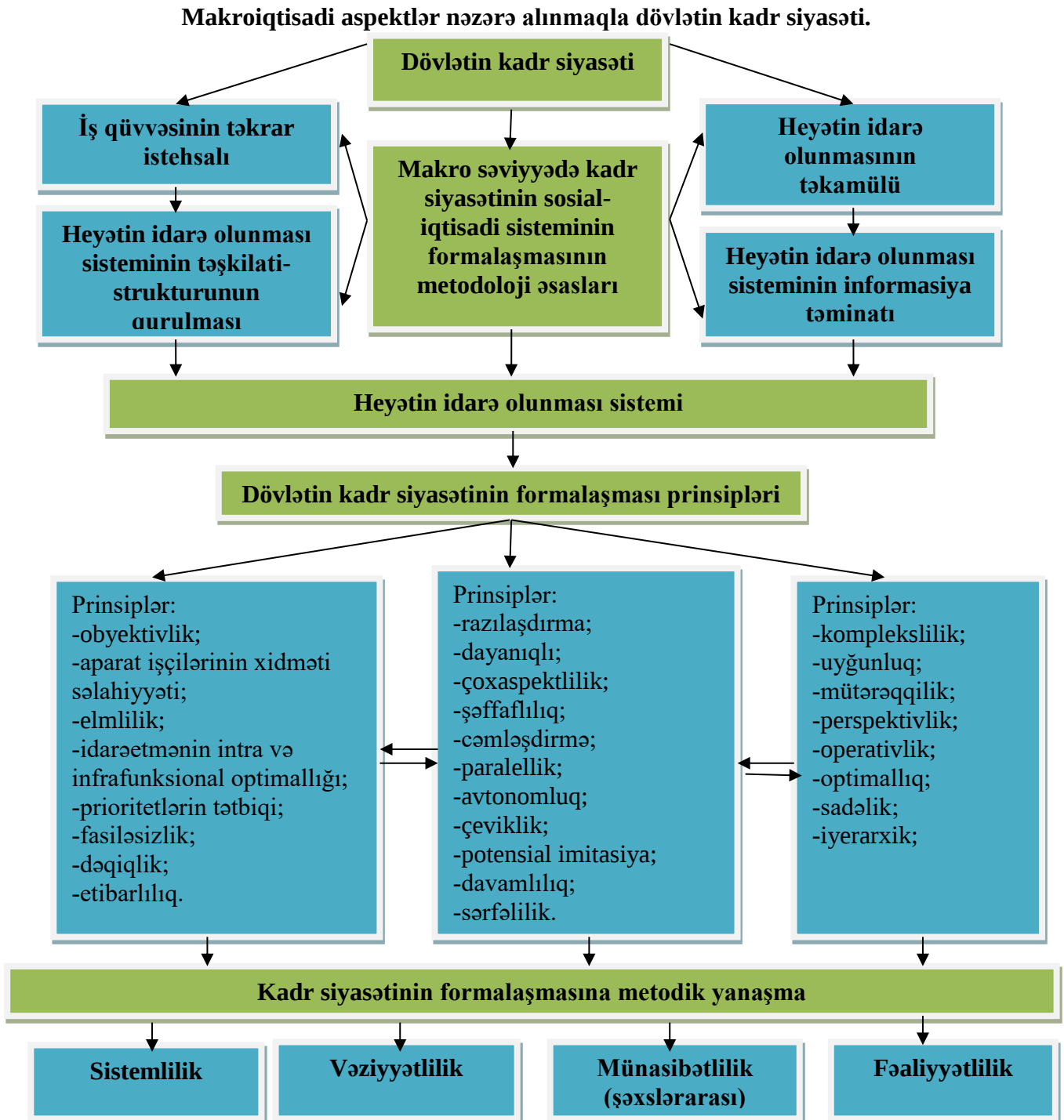
2. Dövlət idarəetmə orqanları sahəsində kadr siyasəti.

a) dövlət idarəetməsində heyətin formalaşması və inkişafı siyasəti; b) yerli idarəetmə orqanlarına münasibətdə heyətin formalaşması və inkişafı siyasəti; c) qeyri-kommersiya sahəsi üzrə heyətin formalaşması və inkişafı siyasəti.

3. Özəl sektorda heyətin formalaşması və inkişafına münasibətdə kadr siyasəti.

a) sənaye istehsalı sahəsi üzrə heyətin formalaşması və inkişafı siyasəti; b) aqrar istehsal sahəsi üzrə heyətin formalaşması və inkişafı siyasəti; c) təhsil, elm, mədəniyyət və səhiyyə sahəsi üzrə heyətin formalaşması və inkişafı siyasəti.

Sxem 1.

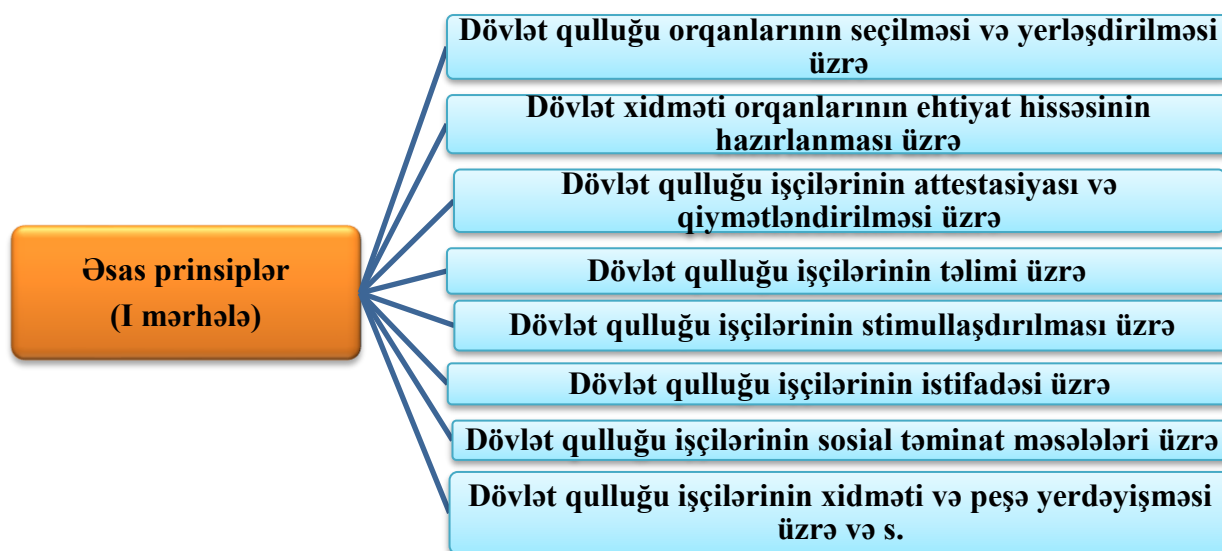
Qeyd: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, həyata keçirilən kadr siyasətinin effektivliyi onun başlıca məqsədlərinin reallaşmasından bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan konkret olaraq vəzifələrin müəyyən olunması ölkənin makroiqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər. Yəni, əmək bazarının və real sektorun tələbi və inkişafı həm daxili iqtisadi amillərdən, həm də xarici effektlərdən asılıdır ki, bu məqamlar da mütləq diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Ona görə də dövlətin kadr siyasətində əsas məqsədə görə vəzifələri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik: Məqsədə görə:

1. Dövlət idarəetmə orqanlarının keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi.
2. Dövlət idarəetmə orqanlarında kəmiyyət göstəricilərinin məhsuldarlığının yüksəldilməsi.
3. Kadr siyasətində əsas prinsiplərin işlənib hazırlanması (bax sxem 2).

Sxem 2.

Makroiqtisadiyyat baxımından kadr siyasətinin əsas prinsipləri

Qeyd: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Xüsusən vurğulamaq lazımdır ki, kadr hazırlığı prosesi üzrə həyata keçirilən siyasətdə əsas prinsiplərin seçilməsi olduqca çətin mərhələ hesab olunur. Belə ki, mövcud təhsil, peşə hazırlığı sisteminin ən az 4-5 ili əhatə etməsi onu deməyə əsas verir ki, əmək bazarının daima dəyişən konyunkturuna müqabil optimal prinsiplərin seçilməsi vəziyyəti kifayət qədər mürəkkəbləşdirir [3, s. 91, 105]. Seçimin labüdlüyünü nəzərə alaraq birinci mərhələ üçün maksimum proqnozlaşdırma sistemindən istifadə edilməsi lazımdır. Bu sistem təhsil müəssisələri üçün yeni ixtisaslar və perspektiv ixtisaslara bölünməklə iki istiqamətdə öz həllini tapmalıdır. Bundan başqa kadr hazırlığı prosesində əmək bazarının tələbi həmçinin, həmin müəssisələrdə formalaşmaqda olan karyera mərkəzləri üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kadr hazırlığı istiqamətində həyata keçirilən siyasətin əsas prinsiplər üzrə ikinci mərhələsi aşağıdakı istiqamətlərdə reallaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir. Qeyd edək ki, ikinci mərhələ əsas inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrində geniş yayılmışdır.

İkinci mərhələ:

1. Heyətin idarə olunmasının əsas forma və metodlarının müəyyən olunması;
2. Kadr üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün elmi-metodik üsulların seçilməsi.

Kadr hazırlığının struktur planının tərtib edilməsi: a) kadr siyasəti konsepsiyası; b) kadr strategiyasının əsas məqsəd və tələbləri; c) dövlət orqanlarına işçilərin seçimi və komplektliyi; d) inzibati dövlət orqanlarına işçilərin rezerv heyətin formalaşması və hazırlanması; e) dövlət qulluğu işçilərinin inkişafı (hazırlığı, yenidən hazırlıq və ixtisasartırma); f) dövlət qulluğu işçilərinin əməyinin motivasiyasının inkişafı; g) dövlət qulluğu işçilərinin əməyinin qiymətləndirilməsi və onların attestasiyası; h) dövlət qulluğu işçilərinin sosial təminatı; i) tədqiqat-analitik işlər; j) heyətin idarə edilməsi xidməti işinin təkmilləşdirilməsi; k) digər tədbirlər [4,s.75, 95].

Göründüyü kimi birinci mərhələdə kadr siyasətinin məqsəd və vəzifələri həyata keçirilməkdədir. Məqsəd və vəzifələr Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Əmək Məcəlləsi və bu sahədə müvafiq olan qanunverici aktlarla müəyyən olunur. Məlumdur ki, istənilən kadr siyasətində başlıca məqsəd heyətin idarə edilməsində potensialdan tam istifadə edilməsi hesab olunur. Bu hal istər mikroiqtsadi (müəssisə və təşkilatlar səviyyəsində), istərsə də makroiqtisadi səviyyədə (milli iqtisadi səviyyədə) eyni hal kimi özünü göstərir. Makroiqtisadi səviyyədə məqsədə çatmaq üçün hər bir dövlət qulluğu işçisinə onun bacarıq və qabiliyyəti çərçivəsində işlərin tapşırılması ilə nail olmaq olar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, makroiqtisadi səviyyədə kadr hazırlığının təmin olunması BVF-nin müəyyən proqramlarına dayanan illik hesabatlarında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, son 4 il davamlı olaraq üzv ölkələrdə kadr hazırlığı (xüsusən də dövlət qulluğu üzrə) həyata keçirilən tədbirləri nəzərdən keçirərək bu istiqamətdə xərclənən vəsaitin həcmi müəyyən etməkdədir [5,s.128].

Kadr hazırlığının makroiqtisadi səviyyədə öyrənilməsi qeyd etmək lazımdır ki, global maliyyə böhranından sonra (2008-ci il) daha da aktual olmuşdur. Aktuallığı əsaslandıran cəhətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İnstitusional çatışmazlıqlar;
- İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində struktur yenilənməsi;
- Maliyyə sistemində yüksək səviyyəli və peşəkar kadrların davamlı hazırlanması.

Yuxarıda qeyd olunan cəhətləri əldə rəhbər tutaraq BVF üzv ölkələrə “texniki kömək” layihəsi üzrə kadr hazırlığının monitorinqini həyata keçirtmişdir. Monitorinqdə əsasən müəyyən dövr ərzində dövlət rəsmi orqanlarının hazırlıq səviyyəsi, onların peşə hazırlığı, ixtisasartırma fəaliyyətləri, iqtisadi proses və hadisələrlə uyğunluq halı və s. tədbirlər nəzərdən keçirilmişdir.

“Texniki kömək” layihəsi üzrə BVF 2011-ci ildə üzv ölkələrə 160 mln. ABŞ dolları vəsait xərclədiyi halda bu rəqəm 2014-cü ildə 75 mln. ABŞ dolları həcmində daha çox vəsait xərcləyərək 235 mln. ABŞ dollarına çatdırmışdır [6].

Xüsusən vurğulamaq lazımdır ki, kadr hazırlığı məsələsinə müxtəlif ölkələrdə fərqli mövqelərdən yanaşılır. Belə ki, əsas maliyyə mənbəyi kimi dövlət büdcəsi hesab olunsa da, bu proses zamana görə müəyyən mürəkkəblilik yaradır. Makroiqtisadi aspektdə kadr hazırlığı dövrü 2 yerə bölünmüşdür:

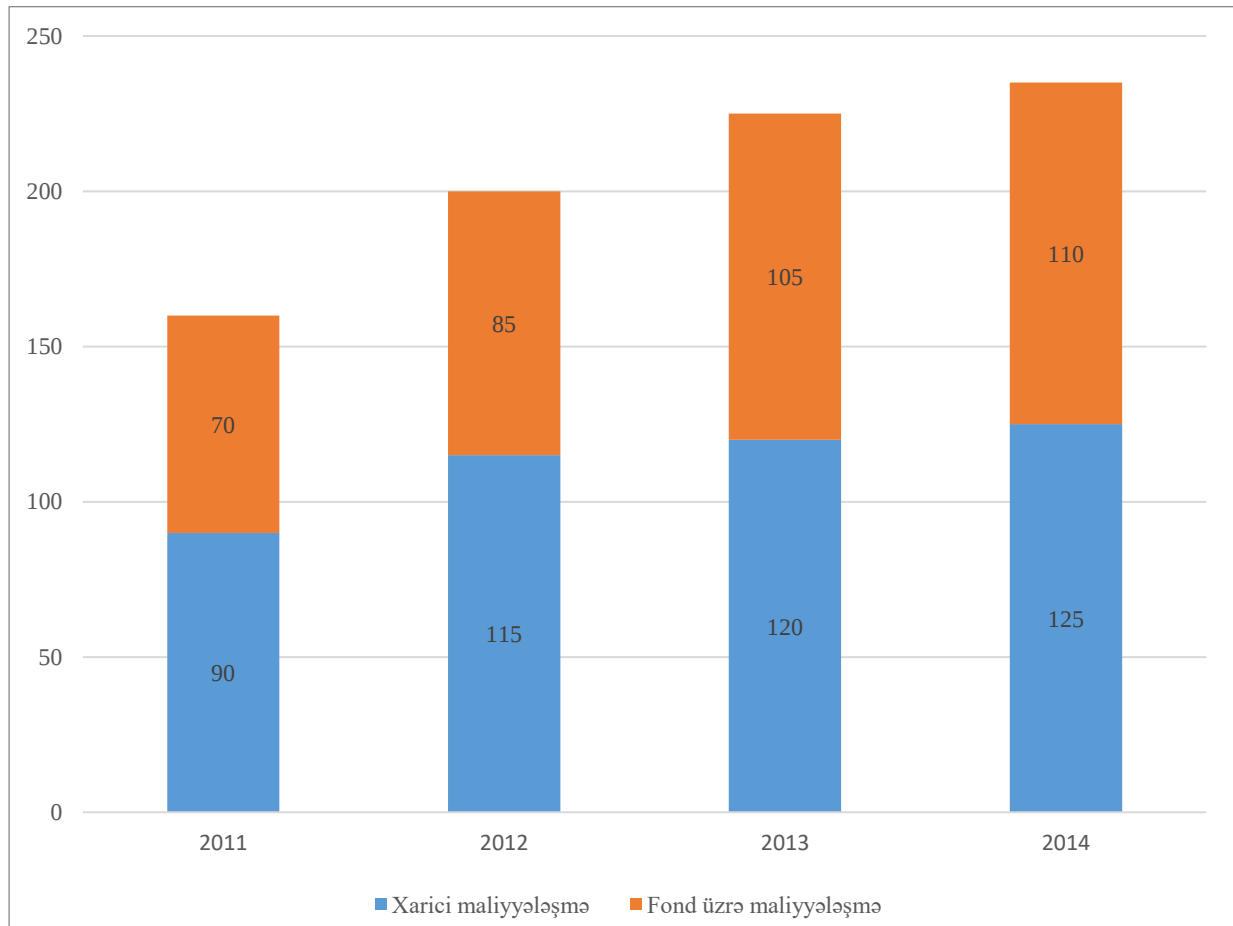
1. Qısa dövrü əhatə edən kadr hazırlığı tədbirləri (1-5).
2. Uzunmüddətli dövrü əhatə edən kadr hazırlığı.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddətli dövr üçün nəzərdə tutulan kadr hazırlığı insan kapitalı üzrə tədbirləri əhatə edir.

“Texniki kömək” layihəsi üzrə üzv ölkələrə kadr hazırlığı üçün xərclənən vəsait qrafik olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Qrafik 1.

“Texniki kömək” layihəsi üzrə BVF-yə üzv ölkələrdə kadr potensialının inkişafının maliyyələşməsi (mlyn. ABŞ dollar ilə)

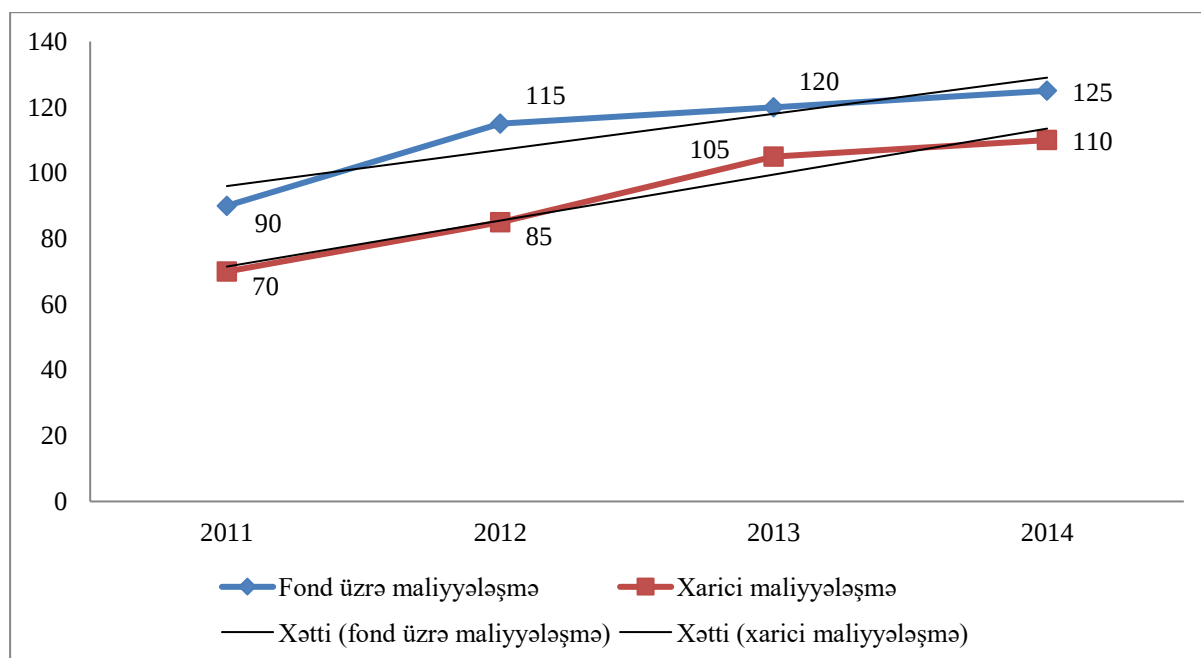

Mənbə: [6]

Qrafikdən göründüyü kimi, son 4 il ərzində insan potensialının inkişafına layihə xətti üzrə 820 mlyn. ABŞ dolları həcmində vəsait xərclənmişdir. 2014-cü ildə 235 mlyn. ABŞ dolları həcmində vəsait xərclənməklə 2011-ci ildən 75 mlyn. ABŞ dolları çox olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, fondun dəstəklədiyi layihə üzrə vəsaitin müəyyən hissəsi xarici mənbələr hesabına reallaşmışdır. Qrafikə nəzər salsaq görürük ki, 2011-ci il üzrə xərclənmiş vəsaitin 56 faizi (90 mlyn. ABŞ dolları) fond üzrə, 44 faizi isə (70 mlyn. ABŞ dollar) xarici mənbələr üzrə həyata keçirilmişdir. Növbəti illər üzrə bu nisbət müvafiq olaraq 2012-ci il üçün 85,1 faiz və 14,9 faiz, 2013-cü il üçün 53,3 faiz və 46,7 faiz, 2014-cü il üçün isə 53,1 faiz və 46,9 faiz təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, 2012-ci ildə fondun xərcləmələr üzrə mütləq üstünlüyü növbəti illərdə xarici mənbələr hesabına azalmağa başlamışdır. Bu vəziyyət onu göstərir ki, layihə üzrə proqrama ölkələrin cəlb olunması aktiv hal almışdır. Bu hal ölkələrin həm dövlət büdcəsi, həm də müəssisə və təşkilatların öz hesabları üzrə reallaşmışdır. Xərclənən vəsaitin xətti trend qrafiki isə aşağıdakı kimi verilmişdir.

Qrafik 2.

“Texniki kömək” layihəsi üzrə BVF-yə üzv ölkələrdə kadr potensialının inkişafının maliyyələşməsi xətti qrafiki (mln. ABŞ dollar ilə)

Mənbə: [6]

BVF-nin üzv ölkələr üçün kadr hazırlığı üzrə maliyyə yardımını onun 7 regional mərkəzləri vasitəsi ilə həyata keçirilməkdədir. İqtisadiyyatın əsas sahəsi olan makroiqtisadiyyatda stabilliyin yaradılması, xüsusən də dayanıqlı halda olması (xarici mənfi effektlərə qarşı) əsas vəzifə kimi seçilmişdir. Təsir vasitəsi kimi valyuta, pul-kredit sistemi seçilməklə ölkələrin maliyyə sistemində global maliyyə böhranlarına adekvatlığı xüsusi ilə vurğulanmışdır [7]. Azərbaycan Respublikasının bu istiqamətdə təcrübəsinə dayanaraq söyləyə bilərik ki, kifayət qədər valyuta ehtiyatlarına malik olmaq ölkənin global maliyyə böhranı qarşısında dayanıqlılığını sərgilənmiş, makroiqtisadi sferada nəzərəcarpacaq geriləmələrin qarşısını almışdır. Buna görə də hər iki sahənin daha da dayanıqlı hala gətirilməsi üçün kadr hazırlığına diqqət yetirilməlidir. Bu istiqamətdə dövlətin əsas məqsəd və vəzifələrini biz daha öncə vurğuladıq.

BVF-nin kadr hazırlığı ilə bağlı əsas perspektivləri bunlardır:

- insan potensialının inkişafı;
- kadr hazırlığı proqramlarının daha da təkmil olması;
- global miqyasda makroiqtisadiyyatın təkamülü;
- iqtisadi siyasətin əsas məqsədinin müəyyən olunması;
- kadr hazırlığı proqramlarına dövlət qulluğu işçilərinin uyğunlaşdırılması;
- texnoloji innovasiya.

Qeyd olunanları ümumiləşdirsək kadr hazırlığının Azərbaycan üçün makroiqtisadi aspektlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Makroiqtisadi vəziyyət düzgün müəyyən olunmalı və bu vəziyyətdə kadr hazırlığının tələbi hesablanmalıdır.

2. Xüsusən makroiqtisadi inkişaf dövrlərində əmək bazarının tələbi peşə və sahələr üzrə düzgün qruplaşdırılmalıdır.
3. Kadr hazırlığına bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin düzgün reallaşdırılması baxımından müxtəlif formalarda yanaşılmalıdır.
4. Makroiqtisadi elementlər olan institusional və investisiya-innovasiya baxımından kadr hazırlığı proqramları qəbul edilməlidir.
5. Kadr hazırlığında “intellektual idxal” və “intellektual ixrac” məsələləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.
6. Kadr hazırlığında əsas meyar kimi təhsil, peşə hazırlığı və ixtisasartırmalar çıxış etməlidir.
7. Dövrü olaraq qısa və uzunmüddətli olmaqla kadr hazırlığını həyata keçirmək lazımdır. Bu prosesdə əsas güc insan kapitalının formalaşmasının üzərinə düşür.
8. İslahatlar baxımından elmi-pedaqoji kadrlar ümumi makroiqtisadi tələblərə cavab verməlidir. Yəni ölkədə makroiqtisadiyyatın tələbində olan kadr hazırlığını həyata keçirə biləcək peşəkar insanlar olmalıdır.
9. Akademik mobillik, informatizasiyanın inkişafı, texnoloji modernizasiya vəhdət halında prosesə dəstək verməlidir.
10. Kadr hazırlığında planlaşdırma, səmərəlilik, optimallıq, proqnozlaşdırma və səmərəliliyin hesablanması prinsipləri əldə rəhbər tutulmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Устинова К.А. Эффективный рынок труда как одна из составляющих конкурентоспособности страны и региона. Журнал. Проблемы современной экономики. №2/ 2011.
2. Карпей Т.В. Подготовка и повышение квалификации кадров. М.: 2004.
3. Щекин Г.В. Механизм и управления кадрами. М.: 2003.
4. Самыгин С.И. Менеджмент персонала. М.: 2012.
5. Орловский Ю.П. Регулирование подготовки и расстановки кадров. М.: Юрид. лит. 2003.
6. <http://www.imf.org/external/>.
7. <http://customsnews.ru/12.10.../Proqramma>.

Qafarov K.S. dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

X Ü L A S Ə

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ KADR HAZIRLIĞININ TƏNZİMLƏNMƏSİ PRİNSİPLƏRİ (MAKROİQTİSADİ ASPEKTDƏ)

Təqdim olunmuş məqalədə kadr hazırlığında dövlət tənzimlənməsinin problemlərinə baxılmışdır. Məqalədə tənzimlənmənin makroiqtisadi aspektləri araşdırılır və müəyyən prinsiplər irəli sürülür. Kadr hazırlığının tənzimləmə prosesində iki əsas mərhələsi göstərilir və mərhələlərin elementləri qeyd edilir. Həmçinin, məqalədə BVF-nun kadr hazırlığı ilə bağlı makroiqtisadi aspektdə tədbirlərindən olan “texniki dəstək” proqramından da bəhs edilir.

*Кафаров К.С. доц.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

Р Е З Ю М Е

ПРИНЦИПЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ (МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

В статье рассматриваются проблемы государственного регулирования подготовки кадров. В статье раскрыты макроэкономические аспекты регулирования и выдвинуты определенные принципы. В процессе регулирования подготовки кадров показаны два основных этапа и отмечены элементы этих этапов. Также, в статье говорится о программе МВФ “технические поддержка”, связанные с подготовкой кадров, с целью проведения мероприятий в макроэкономической аспекте.

*Qafarov K.S. assis. prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

PRINCIPLES OF REGULATION OF THE TRAINING OF PERSONNEL IN THE MODERN STAGE (IN THE MACROECONOMIC ASPECT)

Represented article connects problems of the state regulation in the training of personnel in yourself. Macroeconomic aspects of the regulation are investigated in the article and definite principles are put forward. It is shown two basic stages in the regulate process of the training of personnel and elements of the stages are informed. Also, training of personnel of IMF is dealt with me connected with in the article from program of technical handle being from measures in the macroeconomic aspect.

Məmmədova Z.M. dos.,
Axundov P.E.
Bakı Biznes Universiteti

UOT - 339.187; 339.146; 336.71; 658.8

BANK XİDMƏTLƏRİ BAZARINDA MARKETİNQİN ZƏRURİLİYİ

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, bank sektoru, bankın marketing strategiyası, marketing xidməti, bankın imici, marketingdə yeni məhsulun hazırlanmasının ümumi strukturu.

Ключевые слова: национальная экономика, банковский сектор, маркетинговая стратегия банка, маркетинговые услуги, имидж банка, разработка нового продуктов маркетинговой структуре.

Key words: the national economy, the banking sector, bank' marketing strategies, marketing services, the bank's image, the structure of development of a new product marketing.

Hər bir elm sahəsi kimi bank xidmətləri bazarının da öz xüsusiyyətləri var. Azərbaycan Respublikası artıq 24 ilə yaxındır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərir. Bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması ilə ölkədə köklü dəyişikliklər baş verdi. Yəni bu dövr ərzində aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində mülkiyyət forması dəyişmiş, müxtəlif strukturlar yarandıqca fəaliyyət göstərmişdir. İstər istehsal, istərsə də qeyri-istehsal sahəsində hiss olunan dəyişikliklər də baş verdi. Mülkiyyət formasının dəyişməsi ilə əlaqədar digər sahələr kimi bank sahəsində də irəliləyişlər daha geniş hiss olunur. Belə ki, müəyyən obyektiv səbəblərə görə bankların sayı xeyli aşağı idi, lakin bugünkü gündə onların sayı xeyli artmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq bank xidmətləri bazarında hələ də tələb olunan respublika çərçivəsində bu xidmətlərin genişlənməsi bir o qədər qane edici deyil. Bu onunla əlaqədardır ki, fəaliyyət dairələrində marketing fəaliyyətindən son illərə qədər istifadə olunmurdu.

Hər bir fəaliyyət dairəsində müəyyən nailiyyət əldə etmək üçün marketing xüsusiyyətləri öyrənilməlidir. Daha doğrusu, xidmət sahəsi olan bank sahəsində ilk növbədə marketingin xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Kommersiya banklarında marketingin tətbiqi aşağıdakılarla bağlıdır.

1. Hər hansı bir dövlətdə bank sektorunun inkişafının sürətlənməsi.
2. Bankların fəaliyyətində uzunmüddətli mənfəət əldə olunması üçün kommersiya banklarının rəhbərləri tərəfindən əsas istehlakçılarla əlaqələrinin möhkəmlənməsinə əhəmiyyət verilməsi.

Bank xidmətləri bazarında marketingin tətbiqi zamanı aşağıda göstərilən digər elementlərin nəzərə alınması da zəruridir.

1. Proqramın tərtibi-bankın əməkdaşlıq etdiyi şəxslərlə münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsi və yenilərinin cəlb edilməsi.

Ümumiyyətlə bankın rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq, cəlb edilən şəxslərlə münasibətləri inkişaf etdirmək, həmçinin bankın marketing siyasətinin formalaşması üçün banklar tərəfindən proqramlar hazırlanmalıdır.

Proqramın məqsədi-bankın müştərilər ilə uzunmüddətli əməkdaşlığın yaradılmasına yönəldilmiş bank siyasətinin formalaşması. Bu zaman aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- müştərilərlə münasibətlərin qurulması, bankla əməkdaşlıq edən müştərilərlə əməkdaşlığın davam etdirilməsi və yenilərinin cəlb edilməsi üçün qaydaların hazırlanması.
- marketing münasibətlərinin funksional elementlərinin bankın daxilində tətbiqi;
- bank üçün müvafiq imicin formalaşması;
- bank işinin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq bankın daxili və xarici mədəniyyətinin yaradılması.

2. Marketing tədqiqatlarının aparılması - müştəriləri qoruyub saxlamaq və cəlb etmək üçün onlara sərfəli və müxtəlif xidmətlər təqdim edilir. Belə bir vəziyyətdə prinsiplial məqam müştərinin tələbinə uyğun olaraq bank xidmətlərinin sayının genişləndirilməsidir. Müştərilə-

rin tələblərinə uyğun olaraq əlavə xidmətlərə olan ehtiyacını müəyyən etmək üçün marketing tədqiqatlarından istifadə olunur.

Bu tədqiqatların aparılmasının başlıca səbəbi bankın fəaliyyətindən müştərinin razı qalması və bu əsasda prioritetlərin müəyyən edilməsidir. Tədqiqatın nəticəsi isə müştərilərlə münasibətlərin inkişaf etdirilməsi və yenilərinin cəlb edilməsidir.

Sözsüz ki, bankın müştəriləri ilə müxtəlif sorğular aparması, həmçinin onlarla bilavasitə ünsiyyətdə olması münasibətlərin daha da möhkəmləndirilməsinə gətirib çıxarır.

3. Bankın marketing planı - bank rəhbərliyi tərəfindən idarəetmə qərarların qəbul edilməsi, bankın bütün şöbələrinin və filiallarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün istifadə olunan bir alətdir. O, özündə bank məhsullarının strateji, marketing və maliyyə məqsədlərini birləşdirir.

4. Müştərilərin tələblərinə uyğun yeni bank məhsulları və xidmətlərinin hazırlanması.

Bank xidmətləri bazarında müştərinin tələblərinə uyğun olaraq bank məhsullarının və xidmətlərinin təklif olunmamasında başlıca şərt marketingin tətbiqidir.

Banka müştərilərin cəlb edilməsi, bankın rəqabətqabiliyyətini artırmaq üçün aşağıdakı iki prinsipləndən istifadə olunur:

- müştərilərin tələblərinə uyğun bankın fəaliyyətinin yönəldilməsi;
- müştərilərin tələblərinin formalaşması.

Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə “yeni” bank məhsulu və xidmətinin hazırlanması prosesini təşkil etmək, ikincisi isə yeni məhsul və xidmətlərin müştərilərin tələblərinə uyğun formalaşması texnologiyasının yaradılmasıdır.

Yeni bank məhsulunun yaradılması və ya tətbiqi kifayət qədər mürəkkəb prosesdir. Mərhələli şəkildə, əvvəlki elementlərdən asılı olaraq yeni məhsulun yaradılmasına kompleks yanaşma bu sistemin fərqli xüsusiyyətlərindəndir.

Kommersiya banklarında yeni məhsulun hazırlanmasının ümumi strukturu aşağıdakı kimidir.

1.	Yeni məhsulun hazırlanması üçün bankın axtarışı.	Müştərilərin tələbinə uyğun yeni məhsulların tətbiqi üçün müxtəlif axtarışlar
2.	Bank xidmətləri bazarında yeni məhsulun tətbiqi və hazırlanması üçün iqtisadi səmərəliliyin hesablanması.	Məhsulun hazırlanması üçün təhlil imkanları. Marketing strategiyasının hazırlanması. İqtisadi səmərəliliyin hesablanması.
3.	Yeni məhsulun hazırlanması və ilkin satış.	Məhsulun hazırlanması. Fərdi müştərilərə ilkin satış.
4.	Bazarın hazırlanması və yeni bank məhsulunun bazara kütləvi çıxışı.	Reklam kompaniyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi, istehsalın təşviqi. Məhsulun bazara yeridilməsi. Fərdi satış. Qiymətləndirmə.

Kommersiya banklarının fəaliyyətində korporativ müştərilərlə münasibətlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, bu proseslə tanış olmaq üçün aşağıdakı qeyd edilənləri nəzərə almaq vacibdir.

1. Bankın tanınması – bank xidmətləri bazarında bankın mövcudluğu haqqında müştərilərin məlumatlarının olması.

2. Bankın müsbət imici – müştərilərin bankın yuxarıda göstərilən meyarlara müvafiqliyindən əmin olması.

3. Xidmət spektri – müştərilərin tələbinə uyğun xidmətlərin seçilməsi.

4. Maliyyə gəlirliliyi – kreditin, depozitin, valyuta kursunun qənaətbəxş şərtləri.

5. Etibarlılıq – ehtiyat fondların nizamnamə kapitalının həcmi, bankla müştərinin qarşılıqlı əməkdaşlığının uzunmüddətliliyi, bank səhminin bazar qiyməti və onun artım tempi.

6. Bank əməliyyatlarının aparılma sürəti – ödənişin müasir vasitələrinin çoxluğu (internet-bank) və bankın filiallarının coğrafi yeri və çoxluğu.

7. Xidmətlərin təqdim edilməsi əlverişliliyi – filial şəbəkəsinin, əlavə ofislərin, vəsaitlərin cəlb olunması məntəqələrinin, bank avtomatlarının, hesablaşma terminallarının çoxluğu və kreditin, depozitin minimum məbləği.

8. Xidmətlər – fərdi xidmət, interyer, işçilərin müştərilərlə münasibətləri və binanın dizaynı, danışıqların aparılması üçün yerlərin çoxluğu.

Ümumiyyətlə korporativ müştərilərlə işləmək üçün bank menecerləri bir neçə məsələyə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

- hər gün müştəriləri maraqlandıran sualları cavablandırmaq və onlara kömək etmək üçün xüsusi iş sxemləri və hətta proqramlar hazırlamaq;

- şəxsi menecerlə aparılan söhbət hər zaman korporativ müştəridə xoş təəssürat yaratmalıdır;

- nəhayət, menecer təqdim olunan xidməti bank məhsulu kimi deyil, müştəriləri maraqlandıran xüsusi bir mənfəət kimi təqdim etməyi bacarmalıdır.

Yuxarıda sadalananlarla yanaşı müəssisə meneceri bank xidmətlərinin satışını xeyli artırabilir. Bəzi hallarda bank xidmətinin artmasını demək olar ki, 50% -ə qədər artırabilir. Burada bankların seçilməsinin də əhəmiyyəti böyükdür. Bankların seçilməsi üçün bir çox faktorlar mövcuddur.

İri müəssisələr üçün bankların seçilməsi faktorları aşağıdakılardır:

- kompleks xidmətlərin, o cümlədən pul köçürülməsinin çox qısa müddətdə və vaxtında aparılması, pul vəsaitlərinin konvertasiyasının təqdim edilməsi;

- ödənişlərin, hesablaşmaların sürəti, belə ki, pul vəsaitlərinin çox gec müəssisəyə çatdırılması kompaniyayı zərərli işləməyə məcbur edə bilər;

- pul vəsaitlərinin köçürülmə müddəti;

- bank müştərilərinin öz biznes həmkarlarına bankın fəaliyyətini məsləhət görməsi. Məsləhət və tövsiyələrin olması bank haqqında onun fəaliyyəti və bankın siyasəti ilə bağlı çox məlumat əldə etməyə imkan verir;

- bankın müştərilərlə tez-tez ünsiyyətdə olması və onların problemlərinə kömək etməyə hazır olması;

- müxtəlif regionlarda öz filialları olan firma üçün bankın filial şəbəkəsinin olması önəmlidir;

- yeni bank texnologiyalarının olması. Məsələn, elektron ödənişlər sisteminin köməyi ilə “internet-bank” xidmətindən 24 saat istifadə;

- xüsusilə kredit müəssisə üçün çoxsaylı xidmətlərin təklif olunması;

- hər hansı bir halda bank rəhbərliyi ilə müəyyən məsələlərin müzakirəsi;

- bankda konkret olaraq müştəriyə istənilən xidməti göstərməyi bacaran menecerlərin olması.

Orta, kiçik kompaniya və firmalar üçün bankların seçilməsi faktorları aşağıdakılardır:

- bankın müştəriyə münasib yerdə yerləşməsi;

- ödəniş qabiliyyətli, bankın etibarlılığı;

- müştərinin ehtiyacı olan xidmətlərin təqdim edilməsi;

- standart əməliyyatların dəqiq həyata keçirilməsi;

- işçilərin peşəkarlığı;

- güzəştləri əldə etmək üçün xidmətlərin dəyəri.

Fərdi sahibkarlar üçün bankların seçilməsi faktorları aşağıdakılardır:

- hesab-kassa əməliyyatlarının aparılması üçün aşağı tariflər;

- bankın ödəniş qabiliyyətli;

- ödənişlərin vaxtında həyata keçirilməsi;

- lazım olan xidmət növlərinin təqdim edilməsi;

- xidmətin keyfiyyət səviyyəsi.

Sadalananlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bir sıra amillər demək olar ki, bütün qrup müştərilər üçün əhəmiyyətlidir – ödəniş qabiliyyətli, bankın etibarlılığı, ödənişlərin aparılma sürəti, personalın səriştəli olması, xidmətin keyfiyyət səviyyəsi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Prof. R.A.Bəşirov "Bank işi üzrə ilk interaktiv dərs vəsaiti". Bakı, 2014.
2. Prof. Z.F.Məmmədov "Bank fəaliyyətinin əsasları". Bakı, 2013.
3. Т.П.Николаева "Банковский маркетинг". Москва, 2009.
4. Хабаров В.И. Попова Н.Ю. "Банковский маркетинг". Москва, 2005.

*Məmmədova Z.M. dos.,
Axundov P.E.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

BANK XİDMƏTLƏRİ BAZARINDA MARKETİNQİN ZƏRURİLİYİ

Müasir şəraitdə hər bir ölkənin iqtisadiyyatının bütün sahələrinin inkişafı, genişləndirilməsi və yeniləşdirilməsi vacibdir. Bu nöqteyi nəzərdən bank sferasında da bu proses həyata keçirilməlidir. Belə ki, bankların da digər sahələr kimi ölkə iqtisadiyyatında öz yeri və rolu var.

Bu baxımdan hazırkı dövrdə respublika banklarının öz işlərində yeniliklər, sürətli inkişaf olmalıdır. Odur ki hazırlanan elmi məqalədə əsas etibarilə bu sahəyə, yəni banklara marketing fəaliyyətinin tətbiq olunmasının vacibliyi vurğulanır. Yalnız marketing fəaliyyətinin tətbiqi bank və bank xidmətlərinin genişləndirilməsi, yeniləşdirilməsi ilə banklar böyük nailiyyətlər əldə edə bilər, həmçinin rəqabət qabiliyyətli ola bilərlər.

*Мамедова З.М. доц.,
Ахундов П.Е.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

НЕОБХОДИМОЕ ПРИМЕНЕНИЕ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА РЫНКЕ БАНКОВОЙ СЛУЖБЫ

В современных условиях, необходимое развитие, расширение и обновление во всех сферах экономики каждой страны. С этой точки зрения этот процесс должен применяться и в банковских сферах. Так как, банки имеют роль и место в экономике, как и другие сферы.

В настоящее время банки Республики так же должны применять эти новшества в своей деятельности. И поэтому, в этой статье, в основном часто акцентируется применение маркетинговой деятельности. Только с применением маркетинговой деятельности, банки и банковские сферы смогут развиваться, добиться больших достижений, а также быть конкурентоспособными.

*Mammadova Z.M. assis. prof.,
Axundov P.E.
Baku Business University*

S U M M A R Y

NECESSITY OF MARKETING IN THE MARKET OF BANKING SERVICES

Evolution, extension and renovation of all spheres of the economy of every country is important in modern time. From the point of view this process must be implemented in banking sphere. Because banks have also its own place and role as other sectors in national economy.

From this point of view, banks of republic have innovation, explosion on their activities in recent times. Therefore, it is mentioned above sphere - importance of applying activity of marketing to banks – in scientific article. Only the implementation of marketing activities to expand banking services, the modernization of the banks are able to get a great success, and can be competitive.

*Mirheydərova A.İ. dos.
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti*

UOT - 615.035.4

NEFTQAZÇIXARMADA GEOLOJİ-TEKNİKİ TƏDBİRLƏRİN TƏTBİQİNİN İQTİSADİ ƏSASLANDIRILMASI

Açar sözlər: geoloji-texniki tədbir, səmərəlilik, quyudibi zona, neft.

Ключевые слова: геолого-техническое мероприятие, эффективность, приза бой-ная зона, нефть.

Key words: geological and technical activities, efficiency, down hole zones, oil.

Aparılmış təhlil göstərir ki, Azərbaycanın quruda yerləşən yataqlarının işlənməsində səmərəlilik səviyyəsinin aşağı olması problemi aşağıdakılara gətirib çıxarır:

- qeyri-bircins layların əhatə dairəsi aşağı olduğuna görə yataqların keçiriciliyi zəif olan, durğun zonalarında qiymətli neft ehtiyatları itkisi – bu, neft hasilatının potensial mümkün səviyyəsinə hələ çox qalmış onun hasilat tempının kəskin sürətdə aşağı düşməsinə gətirib çıxarır ki, nəticədə quyuların mexaniki yolla istismarı metodlarından vaxtından əvvəl istifadə olunur, neftlə çıxan və laya vurulan suyun həcmi kəskin olaraq artır, istismar xərcləri çoxalır və istismarın iqtisadi həddi tükənir;

- quyuların fəaliyyətsiz fonddan istismara daxil edilməsi üçün neft-mədən avadanlığının, texniki vəsaitlərin və materialların olmaması, yeni quyuların qazılması və qalıq neft ehtiyatlarının çıxarılması üçün qabaqcıl texnologiyadan istifadə olunması, neft hasilatının intensivləşdirilməsi və yataqların ekoloji cəhətdən təhlükəsiz istismarı.

İstismar dövründə hər bir neft yatağında onun işlənməsinin tənzimlənməsi və neft hasilatının məqsədli səviyyəsinin saxlanması məqsədilə quyularda müəyyən işlər aparılır. Bu kompleks işlər geoloji-texniki tədbirlər (GTT) adlanır ki, həmin bu tədbirlərin tətbiqi nəticəsində neftqazçıxarma idarələri yataqların işlənməsinin layihə göstəricilərinin yerinə yetirilməsini təmin edir.

Təhlil göstərir ki, tətbiq edilən geoloji-texniki tədbirlərin səmərəliliyinin kifayət qədər yüksək olmasına baxmayaraq, bu tədbirlər heç də həmişə əlavə neft hasilatının optimal həcminə nail olunmasını təmin etmir. Hətta elə quyular var ki, onlarda geoloji-texniki tədbirlərin tətbiqindən sonra neft hasilatı nəinki artmamış, hətta hasilat aşağı düşmüş və quyuların sulaşma faizi yüksəlmişdir. İşlənmələrdən sonra quyulardakı hasilat artımı geniş dairədə dəyişir, onların səmərəliliyinin davamiyyəti də müxtəlifdir. Odur ki, işlənmənin son mərhələsində yerləşən yataqlarda neft hasilatının nəzərdə tutulmuş həcmnin əldə edilməsi üçün hasilatın intensivləşdirilməsi istiqamətində böyük həcmdə iş görülməlidir.

Layın quyudibi zonasının və quyuların işlənməsi üzrə işlərin təşkilinin səmərəliliyinin modelləşdirilməsi probleminin tədqiqi prinsipial olaraq yeni yanaşma və yeni metodoloji qərarlar tələb edir. Bu isə quyularda riyazi metodlar və hesablama texnikasından istifadə etməklə geoloji-mədən materialının təhlili və işlənməsi əsasında texniki xidmətin aparılmasını nəzərdə tutan işin təşkilinin müxtəlif forma və üsullarının tətbiqinin iqtisadi məqsədəuyğunluğu nəzərə alınmaqla aparılmalıdır.

Neft ehtiyatı strukturunun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq hər il hasilatın aşağı olması və

ya məhsulun sulaşma faizinin yüksək olması səbəbindən istismarı rentabelli olmayan quyuların sayı artır. Perspektivdə az hasilatlı və sulaşmış quyuların sayı intensiv olaraq artacaq. İqtisadi baxımdan müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün belə quyuları dayandırmaq lazımdır. Digər tərəfdən quyuların dayandırılması istismar olunan obyektlərin işlənmə sisteminin tam deformasiyasına, ehtiyatların çətin çıxarılan hissəsinin konservasiyasına və əhəmiyyətli miqdarda neft itkisi hesabına son neftvermənin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsinə gətirib çıxaracaq. [1] Qeyd olunan problemin həllinin yeganə yolu kimi yataqların işlənməsi təcrübəsində özünü yaxşı tanıtmış quyuların məhsuldarlığının yüksəldilməsinin müəssir metodlarının tətbiqi miqyasının genişləndirilməsi təqdim olunur. Yer inkişafı neft ehtiyatlarından daha yaxşı istifadə edilməsi məqsədilə plan ilində müxtəlif amillərin neft hasilatı səviyyəsinə təsirini təkcə keyfiyyət baxımından deyil, həmçinin kəmiyyət baxımından qiymətləndirmək lazımdır. Planlaşdırılan geoloji-texniki tədbirlərin iqtisadi qiymətləndirilməsi üçün zəmin yaratmaq və tədbirlərin məqsədəuyğunluğunun və tətbiqi miqyaslarının əsaslandırılması məqsədilə neftqazçıxarma istehsalının həcmi artırılması, ehtiyatlarının aşkar edilməsi yollarının təyini vacibdir.

Kəmiyyət proqnozlaşdırılması əvvəlki məlumatların gələcəyə köçürülməsinə, yəni əvvəllər əldə edilmiş nəticələrə gətirib çıxaran şəraitin gələcək şəraitdən az fərqləndiyinin nəzərdə tutulmasına əsaslanır. Proqnozlaşdırma modeli tərəfindən dəqiq müəyyən olunan amillər istisna təşkil edir ki, buna da neftqazçıxarmada az rast gəlinir. Proqnozlaşdırma modelinin qurulmasının aşağıdakı mərhələlərini ayırmaq olar:

I mərhələ - ilkin verilənlərin yığılması və yoxlanılması; asılı dəyişən haqqında yeni informasiyaya malik olan mümkün müstəqil dəyişənlər yığımının təyini; verilmiş proqnoza uyğun olmayan dəyişənlərin müəyyən edilməsi.

II mərhələ - ilkin verilənlərin reduksiya və ya sıxlaşdırılması;

III mərhələ - proqnoz modelin qurulması və qiymətləndirilməsi;

IV mərhələ - modelin ekstrapolyasiyası.

Mühüm mərhələ olan proqnoz modelin qurulması və qiymətləndirilməsi mərhələsi üzərində ətraflı dayanaq. Əvvəlcə tədqiqatın məqsədinə təsir edən öyrənilə bilən bütün mümkün amillərin daxil olduğu model tədqiq olunur. Daha sonra ilkin modelin sadələşdirilməsi aparılır ki, bu da "sadəlik" prinsipinə görə tədqiqatın məqsədinin "ən əlverişli" interpretasiyası olacaq. Sadə modelləri yoxlama və təkrar istifadə zamanı daha asan testləşdirmək mümkündür. Bundan əlavə, sadə modellərdən gələcəkdə rəyin və prediktorların qiymətlərinin əldə edilməsinin dəyəri nöqtəy-nəzərindən istifadə etmək daha asandır.

İşlənmədə olan neft və qaz yataqlarında tətbiq edilən bu və ya digər növ geoloji-texniki tədbirlərin nəticələrinin proqnozlaşdırılması aşağıdakı məsələlərin həlli zamanı mümkün ola bilər:

- verilmiş işlənmə obyekti üzərindən keçirilən geoloji-texniki tədbirin tətbiqi zamanı neft və qaz hasilatı səviyyəsinin artımına təsir edən daha əhəmiyyətli amillərin təyini;

- geoloji-texniki tədbirin tətbiqi nəticəsində quyunun məhsuldarlığının dəyişməsi qiymətinin (səmərəliliyin təyini) təyini;

- quyunun məhsuldarlığının və toplanmış karbohidrogen hasilatının dəyişməsi funksiyasının növünün vaxta görə təyini (uyğun olaraq geoloji-texniki tədbirin tətbiqi nəticəsində əldə olunan davamlı səmərənin fəaliyyət vaxtının təyini).

Qeyd olunmuş məsələlərdən birinci ikisinin həlli üçün ehtimal və statistik metodlar, imitasiya modelləşdirilməsi və s. bu kimi riyazi metodlardan və modellərdən istifadə oluna bilər.

Hal-hazırda neftqazçıxarma müəssisələrinin əksəriyyəti fəaliyyətdə olan quyuların

məhsuldarlığının yüksəldilməsinə istiqamətləndirilmiş metodların geniş spektrinin tətbiqində iqtisadi cəhətdən maraqlı deyillər. İşlənən neft yataqlarının böyük əksəriyyəti işlənmənin son mərhələsində yerləşir ki, ilbəl neft hasilatı həcmnin azalması, quyuların sulaşmasının və fəaliyyətsiz quyu fondunun artması da məhz bununla izah olunur. Şübhəsiz, neft ehtiyatlarının təkrar istehsalı probleminin həlli prioritet vəzifə olaraq qalır. Elə bu səbəbdən hesab edirik ki, işlənməyə fəaliyyətsiz az hasilatlı quyu fondunun cəlb edilməsinə istiqamətləndirilmiş məsələlərin həllinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır [2].

Az hasilatlı quyu fondunun gələcək istismarının əsaslandırılması məqsədilə integral göstəriciləri əsasında daha müfəssəl iqtisadi qiymətləndirmənin aparılması vacibdir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, yalnız texnoloji səmərənin alınması ilə məhdudlaşmaq olmaz. Belə ki, texniki-texnoloji tədbirlərin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi neft hasilatı istehsalının səmərəliliyinə bilavasitə təsir edir. Tədbirin hər bir texnoloji tərkibinin dəyişməsi tətbiq edilən metodun iqtisadi səmərəliliyinə müxtəlif cür təsir edir. Odur ki, səmərəliliyin iqtisadi göstəricilərinin hesablanması texnoloji səmərənin hər bir tərkibinin təsirinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutmalıdır. Öz növbəsində tədbirin iqtisadi səmərəliliyi səmərənin əldə edilməsinin texnoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan, əlavə mənfəətin sıfırdan böyük olması şərti daxilində ekspress-qiymətləndirmə əsasında qiymətləndirilir.

Texniki-iqtisadi göstəricilərin hesablanması üçün iqtisadi səmərəliliyin göstərici və kriteriyalarının onların dinamikliyi, vaxtdan və dəyişməsindən asılı olaraq paylaşıdırılması təklif olunur. Belə bir amilin nəzərə alınması vacibdir ki, quyu yüksək hasilatla bir neçə il işləyə bilsin, qoyulmuş vəsaitlərin geri qayıtmasını isə dərhal hesablamaq lazımdır, çünki qiymətləndirmə tədbirin tətbiqinə qədər aparılır [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi zamanı əsas – kriteriyanın seçimi problemidir. Gətirilmiş xərclərin müqayisəsinə əsaslanan ənənəvi metodlardan istifadə quyularda aparılan tədbirlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin istifadə olunan metodikaları ilə uyğun gəlmir, belə ki, real deyil, gətirilmiş şərti-hesabat göstəriciləri müqayisə olunur ki, bu da hesabatlarda ciddi təhriflərə gətirib çıxarır.

Quyuların məhsuldarlığının bərpası üzrə tədbirlərin spesifikasi və xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların həyata keçirilməsinin optimal şəraitinin qiymətləndirilməsinin aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılması tövsiyə olunur:

1. Neft quyularının istismar xüsusiyyətləri və mərhələləri nəzərə alınmaqla, quyuların məhsuldarlığının bərpası üzrə tədbirlərin texnoloji və iqtisadi səmərəlilik kriteriyalarının müəyyən edilməsi.

2. Qoyulmuş məsələnin həllindən asılı olaraq seçilmiş səmərəlilik kriteriyaları.

3. Quyuların məhsuldarlığının bərpası üzrə tədbirlərin aparılmasının texnoloji və iqtisadi məqsədəuyğunluğunun sərhədlərinin qiymətləndirilməsi.

Layların neft veriminin yüksəldilməsi metodlarının tətbiqi müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin pisləşməsinə səbəb olan xərclərin artması ilə əlaqədar olduğundan, işlənmiş proqramın həyata keçirilməsi ehtiyatlardan istifadə səviyyəsinin artımını stimullaşdıran xüsusi iqtisadi mexanizmin yaradılmasını tələb edir. Neft hasilatı həcmnin artımı ilə müqayisədə xərclərin artımına neqativ təsir göstərən mühüm amil yataqların işlənmənin son mərhələsinə daxil olduğu şəraitdə, yüksək sulaşmış quyuların payının artması ilə eyni vaxtda quyuların məhsuldarlığının aşağı düşməsidir ki, bu da sənayenin neftçixarma sahəsinin xüsusiyyətlərindən birini xarakterizə edir.

İqtisadi mexanizm layların neft veriminin yüksəldilməsi metodlarının mənimsənilməsi

dövrünün labüd yüksək xərclərinin ödənilməsinə, habelə bu tədbirlərin sənaye tətbiqində stimulun yaradılması üçün istiqamətləndirilmişdir. Fəaliyyət fondunun quyularının istismarının iqtisadi məqsədəuyğunluğunun əsas kriteriyası istehsalın rentabelliyyəsinin tələb olunan səviyyəsinə nail olunmasıdır.

Layların neft veriminin yüksəldilməsi və əlavə neft hasilatı üzrə texnoloji metodların keçirilməsinə çəkilən istismar xərclərinin təhlili üçün neft hasilatının iqtisadi səmərəliliyinin təyininin işlənmiş metodikasına əsaslanan, fəaliyyətdə olan quyu fondunun istismarı nəticəsində əldə olunan mənfəət və itkilərin hesabı aparılmışdır.

Quyuların məhsuldarlığının bərpası üzrə tədbirlərin keçirilməsinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzərdən keçirilən kriteriyalar və prinsiplərinə uyğun olaraq, qoyulmuş məsələnin həlli alqoritmi təqdim edilmişdir. Birinci mərhələdə hər bir quyu üzrə ilkin verilənlərin sistemləşdirilməsi əsasında təmir qrupları üzrə quyuların paylaşdırılması həyata keçirilir. Daha sonra təklif olunan səmərəlilik kriteriyalarına uyğun olaraq neft hasilatının artırılması üzrə tədbirlərin keçirilməsinin texnoloji və iqtisadi məqsədəuyğunluğu təyin olunur.

Qurulmuş alqoritm texniki-texnoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, kompleks tədbirlərin keçirilməsinin iqtisadi əlverişliliyini aşkar etməyə, müxtəlif amillər üzrə kifayət qədər böyük sayda quyuları dərhal qrafik olaraq şərh etməyə imkan verir. Yekun mərhələdə müxtəlif iqtisadi hədd hasilatlarında seçilmiş quyuların iqtisadi səmərəliliyi proqnozlaşdırılır.

Elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinə əsaslanan istehsalın texniki silahlanması konsepsiyasını aşağıdakıların bazasında qurmaq təklif olunur:

- elm və texnikada inqilabi dəyişikliklərdən istifadə olunması;
- elm və texnikanın nailiyyətlərinin horizontal yayılması;
- elm və texnikanın sırf sahəvi nailiyyətlərindən istifadə olunması;
- sahəvi və zavod elminin ənənəvi təkmilləşdirilməsi - bunlarsız fəaliyyətdə olan istehsalın normal fəaliyyəti mümkün deyil;
- sahələrarası əhəmiyyətə malik olan texnoloji və digər işləmələr.

Azərbaycanda neft sənayesinin müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri aşağıdakı problemlərin həllinə istiqamətlənir:

- xammal bazasının vəziyyətinin artımı və yaxşılaşdırılması;
- fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi;
- istehsal prosesinin bütün halqalarında (hasilat, emal, təchizat, nəql, saxlanma, satış və b.) xərclərin ixtisar edilməsi;
- istehsalın ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Qeyd olunan problemlərin həlli xeyli dərəcədə respublikanın neft-qaz sektorunda innovasiya proseslərinin inkişafından asılıdır.

Geoloji-texniki tədbirin məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı prinsipdən istifadə olunması zəruridir: əvvəlcə baza hasilatını, yəni metod tətbiq edilmədiyi halda hasilatı təyin etmək lazımdır. Daha sonra tədqiq olunan yatağın baza hasilatını oxşar yataq üzrə məlum verilənlərlə müqayisə etmək məqsədəuyğundur. Belə yanaşma səmərəlilik səviyyəsi aşağı olan geoloji-texniki tədbirləri kənarlaşdırmağa kömək edə bilər ki, bu da neft hasilatının ümumi iqtisadi səmərəsinin yüksəlməsinə səbəb ola bilər.

Öz strategiyalarını həyata keçirməklə, yerli neftqazçıxarma idarələri perspektivdə analoji xarici şirkətlərlə təkcə zəngin neft və qaz ehtiyatlarının və ucuz işçi qüvvəsinin (başqa sözlə təbii, xammal keyfiyyətləri ilə, bu da şübhəsiz böyük üstünlük və ehtiyatdır) mövcud olması hesabına deyil, həmçinin şəxsi orijinal idarəetmə qərarlarının və yanaşmaların, bilik və ideya-

ların həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilmiş keyfiyyətlərinə görə rəqabət apara bilirlər. Konkret halda, istər iqtisadi, istərsə də ekoloji planda daha çox səmərəli layihələrdə geoloji-texniki tədbirlərin seçilməsi və tətbiq edilməsi xüsusilə vacibdir. Geoloji-texniki tədbirlərin istənilən növü tətbiq edilərkən bu tədbirlərin həyata keçirilməsindən əldə edilən səmərənin ekologiyaya dəymiş ziyanla müqayisə edilməsi zəruridir. Eyni zamanda müvafiq layihədə bu ziyanın aradan qaldırılması üçün lazım olan vəsait qoyulmalıdır.

Neft hasilatının artırılması məqsədilə tətbiq edilən müxtəlif növ geoloji-texniki tədbirləri seçərkən, həmin tədbirlərin tətbiqi nəticəsində əldə edilə biləcək səmərəlilik məsələsi birinci plana keçir və neft hasilatı üzrə bütün layihənin məqsədəuyğunluğunun əsasını təşkil edir. Bu məqsədlə istənilən neftqazçıxarma müəssisəsinin biznes-planı işlənərkən geoloji-texniki tədbirlərin siyahısı planlaşdırılır və dəqiqləşdirilir. Bundan əlavə, həmin tədbirlərin tətbiqi zamanı planauyğun korreksiya və yataqdan çıxarılan neftin həcmi haqqında aktual informasiya daxil olduqca dəqiqləşməyə məruz qalır. Məhz bu proses bir çox hallarda neftçıxarma layihələrinin müvəffəqiyyətli tətbiqinə və bütövlükdə müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsir göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Səfərov Q.Ə., Məmmədova M.B. Neftqazçıxarmada istehsal səmərəliliyinin yüksəldilməsi ehtiyatları. Bakı, "Təknur" nəşriyyatı – 2014, 384 s.
2. Hacıadə E.M. Neftqazçıxarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı, Elm-2002, 471 s.
3. Алиев Т.Н., Наджафов З.М., Бабаев М.Т. Организация управления потенциалом нефтегазодобывающей отрасли. Баку, ЭЛМ – 2001, 168 с.

Mirheydərova A.İ. dos.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

X Ü L A S Ə

NEFTQAZÇIXARMADA GEOLOJİ-TEXNİKİ TƏDBİRLƏRİN TƏTBİQİNİN İQTİSADİ ƏSASLANDIRILMASI

Hal-hazırda Azərbaycanın quru sahəsində yerləşən neft yataqları işlənmənin son mərhələsindədir. Bu mərhələ lay təzyiqinin və bunun nəticəsində isə neft hasilatı səviyyəsinin aşağı düşməsi və layların sulaşma faizinin artması ilə xarakterizə olunur. Mövcud problemin həll edilməsi məqsədilə tətbiq edilən geoloji-texniki tədbirlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi günün vacib tələblərindən biridir.

Elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinə əsaslanan istehsalın texniki silahlanması konsepsiyasını elm və texnikada inqilabi dəyişikliklərdən istifadə olunması; elm və texnikanın nailiyyətlərinin horizontal yayılması; elm və texnikanın sahəvi nailiyyətlərindən istifadə olunması; sahəvi və zavod elminin ənənəvi təkmilləşdirilməsi; sahələrarası əhəmiyyətə malik olan texnologiyə və digər işləmələr bazasında qurmaq təklif olunur.

*Миргейдарова А.И. доц.
Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности*

Р Е З Ю М Е

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ГЕОЛОГО-ТЕХНИЧЕСКИХ МЕРОПРИЯТИЙ В НЕФТЕГАЗОДОБЫЧЕ

В настоящее время нефтяные месторождения Азербайджана, расположенные на суше, находятся в поздней стадии разработки. Этот этап характеризуется снижением пластового давления, в результате чего, уменьшается уровень добычи нефти и увеличением процента обводненности пластов. Увеличение эффективности геолого-технических мероприятий, применяемых с целью решения существующей проблемы, является одним из важнейших требований сегодняшнего дня.

Концепцию технического вооружения производства, обоснованного на результатах научно-технического прогресса, следует строить на базе использования революционных изменений в науке и технике; горизонтального распространения достижений науки и техники; использования отраслевых достижений науки и техники; традиционного совершенствования отраслевой и заводской науки; технологических и других работ, имеющих межотраслевое значение.

*Mirhaydarova A.I. assist. prof.
Azerbaijan State University of Oil and Industry*

S U M M A R Y

OIL AND GAS IN PRODUCTION WORKOVERS GROUNDED APPLICATION OF ECONOMIC

Nowadays oil fields located in the onshore of Azerbaijan are the last stage of development. This stage is characterized by the decreasing of the stratum pressure and at the result of this the oil production level also decreases, the water formation pressure increases. One of the most important issue of the contemporary day is to solve these problems and to increase the implemented geological and technical measures efficiency.

Based on the results of scientific and technical progress in the production of technical concept of revolutionary changes in science and technology for weapons use; Horizontal distribution industry achievements of science and technology achievements of science and technology of the use of; The traditional improving sectorial and plant sciences; Interdisciplinary importance to technological and other research base offers to build on.

*Yəhya S.H. doktorant
Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi
İqtisadi İslahatlar ETİ*

UOT - 339.5:339.138; 339.138

MARKETİNG BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ İDXAL VƏ İXRACI TƏNZİMLƏYƏN İQTİSADI MEXANİZM KİMİ

Açar sözlər: marketing, dövlət, kənd təsərrüfatı, iqtisadiyyat, idxal və ixrac.

Ключевые слова: маркетинг, государства, сельское хозяйство, экономика, импорт и экспорт.

Key words: marketing, state, agriculture, economy, import and export.

Sürətli qloballaşan dünya iqtisadiyyatında marketing fəaliyyəti dövlət səviyyəsində iqtisadi münasibətlərin qurulması, cəmiyyətin sosial tələbatlarının dolğun şəkildə ödənilməsi üçün iqtisadi sistemin tənzimləyici vasitəsi kimi gündəmə gəlməkdədir. Bu deyilənləri həyata keçirmək üçün dövlət iqtisadi sistemi müxtəlif tənzimləyici üsullarla idarə edir. Bu üsullardan biri dövlət marketingidir. Dövlət marketingi dövlətin marağında olan müəyyən konyukturaların yaradılması məqsədi ilə tələb və təklifin obyektiv əmələ gəlməsinə təsir edən fəaliyyət növüdür.

Nəzərə alınmalıdır ki, marketing eyni zamanda bazarın idarə edilməsi konsepsiyasıdır. O, istehsalı ictimai tələblə bazar tələblərinə uyğunlaşdırır, bazarı öyrənmək məqsədi ilə metodoloji, iqtisadi-metodik, təşkilati-texniki tədbirlər işləyib hazırlayır, satışın intensivləşdirilməsi, istehsalçı fərdlərin və istehsalın, istehlakçıların tələbatının daha dolğun ödənilməsi məqsədi ilə bazarda hər bir malın rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün əlverişli şərait yaradılmasına təsir göstərir.

Dövlət səviyyəsində təşkil olunacaq marketing, sahibkarlar üçün prioritet təşkil edən məhsulların hansı bazarlara və hansı yollarla çatdırılması barədə əsaslandırılmış təkliflərin hazırlanması, istehsal prosesində istifadə olunan xammal və materialların hansı bazarlardan daha sərfəli qiymətə alınması, ölkədə istehsal olunan məhsulların beynəlxalq sərgilərdə nümayişi üçün dövlət dəstəyi rolunu oynayır. Bu istiqamətdə aparılan işlərdən ən səmərəlisi dünya bazarlarının konyukturunun təhlilini hesab etmək olar. Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, ölkənin iqtisadi potensialının artması daxili və xarici dövlət marketing tədbirlərindən asılıdır.

Marketingin dövlət səviyyəsində həll edə biləcəyi məsələlər, müəssisə səviyyəsində həll edə biləcəyi məsələlər ilə müqayisədə daha geniş və daha mürəkkəbdir. Müəssisə səviyyəsində marketing tələbatı dar çərçivədə öyrənsə, dövlət səviyyəsində kompleks və balanslaşdırılmış şəkildə öyrənir. Ayrılıqda regionlar üçün sistemlər hazırlayır və bundan başqa siyasi və ekoloji faktorlar nəzərə alınır.

Dövlət marketinginin vacib xüsusiyyətlərindən biri də istehsalçılara xarici bazarda genişlənməsi üçün köməklik etməsidir. Dünya bazasında dövlətin rəqabətqabiliyyətli olması, dövlətin əsas siyasətini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında 2003-cü ildən etibarən qeyri-neft sektorunda ixracatı gücləndirmək üçün ilk dəfə dövlət səviyyəsində marketing xidmətləri ilə məşğul olan təşkilat İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu yaradılmışdır. Əsas məqsəd yerli və xarici investorlara hökumətlə qarşılıqlı əlaqələrin qurulması və gücləndirilməsi üçün kömək etməkdir. Bundan əlavə olaraq, İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondunda ixrac üzrə məlumat mərkəzi yaradılmışdır. Əsas məqsəd mövcud və potensial ixracatçılara xarici bazara çıxmaqda köməklik etməkdir. Bunun üçün ölkədə fəaliyyət göstərən şirkətlərə aşağıdakı xidmətlər təklif edilməkdədir.

1. Məlumat xidmətləri.
2. Hüquqi xidmətlər.
3. Menecment dəstəyi.
4. Marketing dəstəyi.

Görülmüş işlər mövcud potensialı əks etdirmir. İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu öz fəaliyyətini kiçik və orta sahibkarlıq sektorunda daha geniş formada həyata keçirməlidir.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kiçik və orta müəssisələr, həmçinin fərdi sahibkarlar arasında apardığı sorğu diqqəti cəlb edir. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta müəssisələr xarici ticarətdə maraqlı deyillər. Kiçik və orta müəssisələr, həmçinin fərdi sahibkarlar arasında apardığı sorğunun nəticələrinə görə, onların 98%-i hər hansı ixrac, 92%-i idxal əməliyyatları aparmamışdır.

Təhlillər deməyə əsas verir ki, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi çərçivəsində idxal və ixrac proseslərinə dövlət diqqəti artırılmalıdır. Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, dünya ticarətinin sürətlə genişləndirilməsi, azad ticarət, onun təşviq edilməsi və ya stimullaşdırılması gömrük siyasətinin dünya təcrübəsinə yaxınlaşdırılması prioritet məsələlərdəndir. Ölkə ərazisində daxili bazarın qorunması rəqabətə davamlı malların istehsalı və xidmətlərdən asılıdır. Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansında əks olunanlar müsbət olsa da arzuolunan nəticə deyil.

Cədvəl 1.

**Azərbaycan Respublikasının Tədiyyə Balansı
(mln. dollar)**

İllər	2005	2006	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Xarici ticarət balansı	3299	7745	15224	14583	19730	24328,4	22181,6	20620,8	18927,6
Malların ixracı	7649	13014	21269	21097	26476,0	34494,9	32374,0	31776,4	28259,6
Neft-qaz sektoru	6883	12074	20190	19970	25107,5	32871,0	30700,5	30003,3	26627,3
Digər sektorlar	766	940	1079	1127	1368	1623,9	1933	1773,1	1632,3
Malların idxalı	-4350	-5269	-6045	-6514	-6745,6	-10166,5	-10192,5	-11155,6	-9332,0
Neft-qaz sektoru	-1927	-1752	-1292	-700	-838	-877,5	-789,4	-865,3	-1114,4
Digər sektorlar	2423	3517	4753	5814	5908	9228	-9374	-10290,3	-8217,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı www.cbar.az

Tədiyyə balansında əldə edilmiş müsbət saldo neft-qaz sektorunun dinamik inkişafı hesabına formalaşmışdır. 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikası dünyanın 153 ölkəsi ilə ticarət əlaqələri qurmuş və nəticədə xarici ticarət dövriyyəsi 44,7 milyard dollar təşkil etmişdir. Əmtəə ixracı 30,6 milyard dollara çatmışdır ki, bunun da 93,1%-i neft məhsulları hesabına formalaşmışdır.

2012-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 43,1, əmtəə ixracı 32,6 milyard dollar təşkil etmişdir. İxrac olunmuş malların strukturunda neft-qaz məhsullarının payı 94,1% olmuşdur.

2013-cü ildə Azərbaycanın dünyanın 152-dək dövləti ilə ticarət əlaqələri olmuşdur. Əmtəə ixracı 31,8 milyard dollar təşkil etmişdir. İxrac olunmuş malların strukturunda neft-qaz məhsullarının payı 94,4% olmuşdur. 2014-cü ildə Azərbaycanın dünyanın 154-dək dövlət ilə ticarət əlaqələri olmuşdur. Əmtəə ixracı 37,6 milyard dollar təşkil etmişdir. İxrac olunmuş malların strukturunda neft-qaz məhsullarının payı 94,2% olmuşdur.

İxracda yaranan müsbət saldo az sayda (xammal) məhsulların ixracından formalaşır. Xüsusilə ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi, iqtisadi liberallaşma, biznes mühitinin qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsinə yaxınlaşdırılması, xarici ticarət (ixrac) əlaqələrində iştirak edən subyektlərin sayını artırmaq və s. problemlər öz həllini tapmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında neft-qaz sektorundan sonra ikinci perspektivli sahə əhalinin 39%-dək çalışdığı kənd təsərrüfatı sektorudur ki, bu sahədə dövlət marketinq fəaliyyətini həyata keçirməklə idxal və ixrac proseslərini müsbətə doğru dəyişmək olar.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və ərzaq mallarının istehsal dinamikasının təhlili göstərir ki, bu sahəni inkişaf etdirmək üçün başqa sahələrlə müqayisədə potensial daha çoxdur. Təbii coğrafi və iqlim faktorları bu potensialı formalaşdırmağa stimül verir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı və MDB dövlətləri ilə bağladığı azad ticarət və güzəştli ticarət əlaqələrinin aparılması sahəsindəki müqavilələr kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına müsbət təsir edə bilər.

2011-ci ildə 52082,0 milyon manat dəyərində ÜDM istehsal olunmuşdur. ÜDM-də kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq 5,1% paya malikdir. 2012-ci ildə 54743,7 milyon manat dəyərində ÜDM istehsal olunmuşdur, ondan kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq 5,1%, 2013-cü ildə 57708,2 milyon ÜDM istehsal olunmuş, onun 5,3% kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq təşkil etmişdir. 2014-cü ildə 58977,8 milyon manat ÜDM istehsal olunmuşdur, onun 5,3%-ni kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq təşkil etmişdir. ÜDM-də kənd təsərrüfatı payının kiçik olmasına təsir edən amillərdən biri kənd təsərrüfatı mallarının rəqabətqabiliyyətinin zəif olmasıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal-ixrac dinamikasının saldosu bunu göstərir.

Cədvəl 2.

**Kənd təsərrüfatı və ərzaq mallarının xarici ticarəti
(min ABŞ dolları)**

Mal qrupları	2000	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
İxrac (min ABŞ dolları)									
Cəmi kənd təsərrüfatı və ərzaq malları	53,3	424,6	409,5	398,7	405	543,3	610,5	650,4	650,5
İdxal (min ABŞ dolları)									
Cəmi kənd təsərrüfatı və ərzaq malları	210,6	862,9	1057	899,2	1136,4	1298,1	1335,2	1490,9	1465,6
Saldo (min ABŞ dolları)									
Cəmi kənd təsərrüfatı və ərzaq malları	157,3	438,3	647,5	500,5	-731,4	-754,8	-724,7	-840,5	-815,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.

Kənd təsərrüfatı sektorunun təhlilinin nəticələrinə baxdıqda aydın olur ki, marketing və satış problemləri aktualdır. Belə ki, 2012-ci ildə 4844,6 milyon manatlıq məhsul istehsal edilsə də ixrac 610,5 min dollar olmuşdur. 2013-cü ildə 5244,6 milyon manatlıq mal istehsal olunmuşdur ki, onun 650,4 min dolları ixrac olunan məhsullara aiddir. 2014-cü ildə 5225,8 milyon manatlıq məhsul istehsal edilsə də, ixrac 650,5 min ABŞ dolları olmuşdur. Kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı qeyri-neft sektorunda iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə, regionların inkişafına, miqrasiyanın qarşısının alınmasına, ərzaq idxalının azalmasına, kənd təsərrüfatı mallarının ixracına müsbət təsir edəcəkdir.

Təhlillər deməyə əsas verir ki, xarici ticarət sahəsində xarici dövlətlərin tələbləri araşdırılmalı, dövlətlərin qəbul etdiyi standartlar, məhsulların qablaşdırılması, ixracı həyata keçirmək üçün tələb olunan rəsmi sənədlər haqqında məlumatlar sahibkarlara maarifləndirmə yolu ilə çatdırılmalıdır.

Qeyd etməliyik ki, İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu kənd təsərrüfatı sektorundakı marketing fəaliyyəti yox dərəcəsindədir. Xüsusilə ailə təsərrüfatlarına marketing xidmətləri göstərilmir. Belə ki, kənd təsərrüfatı və ərzaq mallarının ixracının artırılması, hər şeydən əvvəl, ölkənin xarici ticarət balansının optimallaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda rəqabətə davamlı ixrac yönümlü məhsulların istehsalının davamlı xarakter alması üçün dövlət idarəçilik institutlarında marketing fəaliyyətinin formalaşmasına şərait yaradan iqtisadi faktorların təsirini artırmaq, sahibkarları marketing fəaliyyətinə cəlb etmək, idxal və ixrac mexanizmlərini təkmilləşdirilmək zəruridir.

Nəticə olaraq dünya bazarında baş verən diskriminasiyaları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, qeyri-neft sektorunda ixracın davamlı xarakter alması üçün dövlət idarəçilik institutlarında marketing fəaliyyəti genişləndirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Marketing Cəmiyyəti Layihə “Azərbaycan Respublikasında marketing xidmətləri bazarının formalaşması xüsusiyyətlərinin təhlili və tövsiyələrin hazırlanması” hesabat. Bakı, 2004.
2. Mehdiyev M.İ. Keyfiyyətin idarə olunması. Bakı, 2008.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi www.stat.gov.az.
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bank www.nba.az.
5. F.Ə.Qənbərov Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım. Bakı, 2012.
6. İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu www.azpromo.az.

*Yəhya S.H. doktorant
Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi
İqtisadi İslahatlar ETİ*

X Ü L A S Ə

MARKETİNG BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ İDXAL VƏ İXRACI TƏNZİMLƏYƏN İQTİSADI MEXANİZM KİMİ

Məqalədə dövlət marketing fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri verilir. Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansı təhlil edilərək qeyri-neft sektorunun neft sektoru ilə müqayisədə kiçik paya malik olması göstərilmişdir. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda rəqabətə davamlı ixrac yönümlü məhsulların istehsalının davamlı xarakter alması üçün dövlət idarəçilik institutlarında marketing fəaliyyəti qeyd edilmişdir. Qeyri-neft sektorunda ixracatın artırılması sahəsində xarici dövlətlərin tələb etdiyi rəsmi sənədlər haqqında məlumatlar sahibkarlara məarifləndirmə yolu ilə çatdırılmalıdır.

*Яхья С.Г. докторант
НИИ Экономических Реформ
Министерства Экономики Азербайджанской Республики*

P E Z Y O M E

МАРКЕТИНГ КАК ЭКОНОМИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ, РЕГУЛИРУЮЩИЙ ИМПОРТ И ЭКСПОРТ В УСЛОВИИ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

В данной статье даются основные особенности деятельности государственного маркетинга. Анализируя платежный баланс Азербайджанской Республики, указано наличие у не нефтяного сектора небольшой доли по сравнению с нефтяным сектором. Анализы дают основание сказать, что в рамках государственного регулирования экономики нужно повысить государственное внимание на процессы импорта и экспорта. Для повышения производства в не нефтяном секторе конкурентоспособной продукции, ориентированной на экспорт, подчеркнута расширение маркетинговой деятельности в институтах государственного управления.

*Yahya S.H. post-graduate student
Ministry of Economics of Azerbaijan Republic
Research Institute of Economic Reforms*

S U M M A R Y

MARKETING AS AN ECONOMIC MECHANISM REGULATING IMPORT AND EXPORT IN MARKET RELATIONS

This is issued the main features of the state marketing activity at the article. Compared with the non-oil sector, the oil sector was shown to have a small share, analyzing the balance of payments of Azerbaijan Republic. The analysis enables to say that the state attention should be increased to the import and export processes within the state regulation of economics. For increasing the production of competitive export-oriented products in the non-oil sector, the expansion of marketing activity is mentioned at the public administration institutions.

*Hacıyev R.A. doktorant
Azərbaycan Universiteti*

UOT - 330.147; 336.71

AZƏRBAYCAN BANKLARININ İNVESTİSİYA POTENSİALININ ARTIRILMASI PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: maliyyə, bank, investisiya siyasəti, investisiya kreditləşdirilməsi, pul-kredit siyasəti, bankların dayanıqlılığı.

Ключевые слова: финансы, банковское дело, инвестиционная политика, инвестиционное кредитование, денежно-кредитная политика, устойчивость банков.

Key words: finance, banking, investment politics, investment credit, monetary-credit politics, stability of banks.

Maliyyə vəsaitlərinin kəskin çatışmaması və məhdud maliyyələşdirmə imkanları şəraitində bank sektorunun vəsaitlərinin real sektorun investisiyalasdırılmasına cəlbə dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm vəzifələrindən biridir. Hazırkı dövrdə bu respublikada investisiya prosesini aktivləşdirməyə şərait yaradacaq daxili yığım resurslarının ən real mənbəyidir.

Kommersiya banklarının gəlirlərinin əsas hissəsini valyuta birjasındakı əməliyyatlardan və kredit əməliyyatlarından alırlar. Bu kreditlər isə mövcud kredit faizi şəraitində qeyri-istehsal bölməsinin kreditləşdirilməsinə yönəldilir (istehlak, ipoteka kreditləri və s.). İqtisadiyyatın real bölməsindəki müəssisələrin onlar üçün sərfəli faiz dərəcəsi ilə kreditləşdirilməsi sistemi yaradılmalıdır. Bu zaman yaradılan kreditləşdirilmə sistemi banklar və investisiya şirkətləri üçün öz effektivliyini qoruyub saxlamalıdır. Bunun üçün kommersiya banklarına, uzunmüddətli investisiya kreditlərinin həcminə, banklararası kreditin aşağı faiz dərəcəsinin və mənfəətə aşağı vergi dərəcəsinin tətbiqi məqsəduyğun olardı.

Həm bankların, həm də firmaların uzunmüddətli passivlərinin artım tempinin uzunmüddətli aktivlərin artımından geri qalması onların aktiv və passivlərin ödəmə müddətlərində uyğunsuzluğun yaranmasına gətirib çıxarmaqla, bankların dayanıqlılığını azaldan Ponsi-maliyyələşmə sxemlərinin yaranma mexanizminin tədqiqi daha çox Minski ilə əlaqədar olur. Belə ki, Minski, bazar iştirakçılarının vaxtaşırı üzləşdiyi banklar qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi problemini, yəni öhdəliklərin aktivləri üstələməsi və Ponsi-maliyyələşmə sxemini tədqiq edərkən maliyyə kövrəkliyi fərziyyəsini irəli sürmüş və maliyyə kövrəkliyinin səbəblərindən biri kimi uzunmüddətli investisiyaların qısamüddətli öhdəliklər hesabına maliyyələşdirilməsini göstərmişdir [3, səh. 23, 24]. Azərbaycanda və bir sıra MDB ölkələrində əksər banklar uzunmüddətli strateji hədəflərə nail olmağı deyil, illik büdcə və onun yerinə yetirilməsi vasitələrinə diqqət yetirir. Qanunvericilikdə tez-tez baş verən dəyişikliklərin, yeni-yeni qanunların və aktların tərtibi və kənar amillərin ani olaraq kəskin dəyişmə ehtimalının olması bankların rəhbərliyində məsələlərin həlli üçün zəruriyyət yaradır. Bu strateji hədəflərə belə münasibətin əsas səbəbidir [1, səh. 746].

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə - sənaye qruplarının yaradılması həm makro maliyyə sabitliyinin təmin olunması və ölkənin iqtisadi artım potensialının formalaşması prosesinə, həm də bank sisteminin dayanıqlılığının artırılmasına müsbət təsir göstərir. Bu zaman maliyyə resurslarının istehsal sferasında təmərküzləşməsi həddinin artması makroiqtisadi dinamika üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda istehsal sferası maliyyə strukturlarının müxtəlif formalı kapital qoyuluşları üçün ən dayanıqlı potensial bazadır.

Dünya praktikasında maliyyə – sənaye qrupları çərçivəsində banklar və sənaye müəssisələri arasındakı əlaqələr əsasən 4 formada həyata keçirilir:

- 1- səhmlərə sahib olmaq;
- 2- kreditlərin verilməsi;
- 3- bank işçilərinin işləmək üçün müəssisələrə ezam olunması;
- 4- müəssisələrin qiymətli kağızlarının banklar tərəfindən bazarda yerləşdirilməsi.

Bu formaların hansının iqtisadiyyatda üstünlük təşkil etməsi ümumi iqtisadi situasiyadan, sənaye və maliyyə sektorlarının vəziyyətindən asılıdır. İndiki şəraitdə Azərbaycanda ikinci və üçüncü forma əlaqələrin yəni, səhmlərə sahib olma və adətən bununla əlaqədar olaraq müəssisənin idarə olunmasında bank işçilərinin iştirakı üçün real imkanlar mövcuddur. Maliyyə və sənaye strukturlarının arasındakı əlaqələrin bu forması artıq iri banklar və holding şirkətləri tərəfindən tətbiq olunur (məsələn: “Ata bank”, “Ata holding şirkəti”). Lakin bəzən belə maliyyə - sənaye qrupları yalnız şirkətlər və banklar arasında şifahi sözləşmə formasında fəaliyyət göstərilir. Fikrimizcə, bu qrupların yaradılması və fəaliyyətinin normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır, çünki böyük maliyyə və investisiya potensialına malik olan bu qruplar gələcəkdə tutarlı müsbət nəticələr verə bilər. Eyni zamanda belə qrupların yaradılmasının iqtisadiyyatda maliyyə oligarxiyasına və inhisarlaşmaya gətirib çıxarılmaması üçün kompleks dövlət tədbirləri işlənib hazırlanmalıdır.

Ölkədə qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə gələcəkdə iri sənaye müəssisələrinin və maliyyə - bank strukturlarının çoxlu səhm paketlərinin bazara daxil olması gözlənilir. Sözsüz ki, ilkin mərhələdə bu səhmlərin qiyməti onların real qiymətindən xeyli aşağı olacaq. Belə bir şəraitdə banklar üçün həmin səhmlərin alınması yolu ilə istehsalın investisiyalasdırılmasının belə üsulu daha az riskə malik olmaqla, həm müəssisənin idarə olunmasında iştirak etməyə, həm də fond bazarında bu səhmlərlə spekulyativ əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə mənfəət əldə etmək imkanı yaradır.

Səhmlərə sahib olmaqla banklar istehsal müəssisələri üzərində nəzarət üçün daha güclü vasitə əldə etmiş olurlar, bu da hazırkı şəraitdə kreditin qaytarılmasının ən etibarlı təminatı olmaqla kredit risklərinin azalmasına şərait yaradır. Beləliklə, istehsalın uzunmüddətli kreditləşdirilməsinin səmərəliliyini təmin edən makroiqtisadi meyllərin artması ilə səhmlərə sahib olmaq imkanı bankların ilk növbədə nəzarət oluna bilən müəssisələrə kredit qoyuluşlarını stimullaşdıracaq. Eyni zamanda bu banklarla əlaqəli olan sığorta kompaniyaları, investisiya fondları və digər maliyyə qurumlarının “öz” sistemlərinə daxil olan müəssisələri kapital qoyuluşlarını həyata keçirməyə təşviq edəcək.

Həmçinin ölkənin qızıl valyuta ehtiyatlarının əsaslandırılmış həcmindən yuxarı hissəsini xəzinədarlığın nəzarəti altında konkret səmərəli yeni texnologiyalarının tətbiqinin innovasiyalı istehsal layihələrinin reallaşdırılmasına yönəltmək yolu ilə real iqtisadiyyatın investisiyası üçün istifadə etmək lazımdır. İnvestisiya sistemi maliyyə resurslarının iqtisadiyyatın real bölməsinə cəlb olunmasına yönəldilməlidir. Həm də investisiya siyasətinin əsas istiqaməti ölkənin istehsal və texnoloji potensialının artırılmasına və idxalın əvəzləşdirilməsinin inkişaf etdirilməsinə yönəldirilməlidir. Bu əmtəə və xidmətlər, texnologiyalar, istehsalın eləcə də bütövlükdə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün yerli əmtəə istehsalının, ölkə maşınqayırmasının texniki cəhətdən yenidən silahlandırılması hesabına inkişaf etdirilməsi yolu ilə iqtisadi artımın yeni tendensiyasını yaratmağa imkan verəcək. İdxalın yalnız proqressiv texnologiyalar üçün saxlanması məqsəduyğundur. Bu proqressiv texnologiyalara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: öz yerli elm sahələrinin işləyib hazırlaya bilmədiyi istehsal texnologiyaları, iqtisadiyyatın əmtəə-texnoloji ixtisaslaşmasına uyğun gəlməyən və qeyri-səmərəli xərclər tələb edən əmtəələrin istehsalı. Digər sahələrdə idxaldan asılılığı azaltmaq lazımdır. Bu əsasdan yeni yüksək texnoloji səviyyəyə malik istehsalın yaradılması, əmək qabiliyyətli əhalinin, xüsusi ilə gənclərin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar yaranır.

Burada elmi araşdırmaların maliyyələşdirilməsinin genişləndirilməsi zərurətini xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. İndiki dövrdə elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsi sovet dövrünə nisbətən çox azdır. Bu da gələcəkdə tətbiqi elm sahələrinin məhv olmasına gətirib çıxara bilər. Məhz bu sahələr “tədqiqat-istehsal-bazar” zəncirində əlaqəni təmin edirlər. Bu sahələrin prioritet istiqamətlər üzrə yenidən bərpa edilməsini yalnız onların iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətini təsdiq edən investisiya qərarlarını qəbul etməklə həyata keçirmək mümkün deyil. Sahibkarlar

adətən elmin inkişafına sərmayə qoymağa maraqlı olurlar. Deməli, innovasiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqinin dövlət maliyyələşdirilməsi və təşkili sisteminin yaradılması zəruridir. Bu sistem 2 əsasda qurulmalıdır: bazarın tələbatı və ETİLKB-nin tədqiqatlarının nəticələrinin istehsala tətbiqi. Dövlətin birbaşa maliyyə dəstəyi ilə bir sıra ölkə banklarına yeni texnika və texnologiyaları istehsala tətbiq edən sahibkar strukturlarına əlverişli kreditləşdirilmə mexanizmini işləyib hazırlamaq zəruridir.

Hal-hazırda dövlətin pul-kredit siyasətinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi də vacib məsələlərdən biridir.

Bəzi iqtisadçılar son illər baş verən maliyyə böhranlarının səbəbi kimi iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq məqsədilə uzun müddət ərzində həyat keçirilən ucuz pul-kredit siyasətini göstərir. [4]. Həmçinin bu sahədə mühüm problemlərdən biri də Azərbaycanın pul sisteminin ümumilikdə regional seqmentlərinin yaradılması faktının hələlik nəzərə alınmamasıdır. Bu seqmentlərdən hər biri regional təsərrüfat miqyaslarında pul kütləsi və pula tələbat arasındakı nisbətlərin koordinasiyası əsasında fərdi özünü tənzimləmə imkanlarına malikdir. Regional səviyyədəki pul dövriyyəsi sahəsinin milli maraqları və regionların dərin sosial-iqtisadi müxtəlifliyi fonunda yaranan münasibətlər problemləri pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsində lazımı əksini tapmır [2, səh. 341].

Maliyyə siyasətinin mühüm bölmələrindən biri olan pul-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində də mühüm tədbirlərin görülməsi zəruridir. Hazırkı şəraitdə ölkənin maliyyə-kredit sistemi özünün etibarlılığı, dayanıqlılığı və investisiya yönümlülüüyü istiqamətində dəyişikliklərə uğramalıdır. Hökumət dövlət lisenziyası almış bankların etibarlılığı baxımından özünün şəxsi məsuliyyəti və cavabdehliyi problemini həll etməlidir. Əmanətçilərin öz pul vəsaitlərini bankların depozit hesablarında yerləşdirmək marağını artırmaq üçün dövlət kompensasiyaları yaxud da bu depozitləri dövlət sığortası kifayət qədər yüksək səviyyədə olmalıdır. Bu sahədə müəyyən işlər görülür, lakin çox ləng şəkildə və fikrimizcə əmanətçilərə və səhmdarlara kifayət qədər təminatlar verilmir. Bankların depozit hesablarındakı vəsaitlərin yalnız 6000 AZN-ə qədəri sığortalanır. Mövcud şəraitdə iri maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunması baxımından bu çox azdır. Fikrimizcə, gələcəkdə bu həddi artırmaq lazım gələcək.

Mərkəzi bank daha səmərəli antiinflasiya siyasətini həyata keçirmək və pul siyasəti sahəsində qəbul edilən qərarların elmi əsaslarını gücləndirmək məqsədilə makroiqtisadi tədqiqat və proqnozlaşdırma bazasının genişləndirilməsinə davam etməlidir. Pul siyasətinin transmissiya modeli artıq işlənilib hazırlanmışdır və tətbiq olunmağa başlamışdır. Bu model inflasiyaya təsir edən amillərin (örtücü kanalların) qiymətləndirilməsinə imkan verir. Həm bu modelin, həm də “maliyyə proqramı”nın metodoloji təkmilləşdirilməsi davam etdirilməli və onun sektorlararası proqnozlaşdırılmada tətbiqi daha da genişləndirilməlidir.

Beləliklə, Mərkəzi Bank tərəfindən yeridilən pul siyasəti əsasən “baza inflasiya”nın tək rəqəmli saxlanması, iqtisadiyyatın pula olan tələbatının ödənilməsinə, ölkənin strateji xarici ticarət şəraitinin əlverişli qalmasına və maliyyə sabitliyinin qorunmasına şərait yaratmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Güləhmədzadə S.F., “Banklarda strateji planlaşdırma problemi və onun tərtib olunmasının vacibliyi”, “Milli iqtisadiyyatın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsi” mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfransın materialları, Bakı, 2012, səh. 746.

2. Hacıyeva S.A. “Milli iqtisadiyyatın inkişafında maliyyə-pul sisteminin rolu”, “Qlobal maliyyə böhranı və dövlət idarəetmə sisteminə antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli” mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfransın materialları, Bakı, 2010, səh. 341.

3. Позмаинский И. “Посткейсианская макроэкономика: основные аспекты”, “Вопросы экономики”, 2006 стр. 23, 24.

4. Смирнов А., “Кредитный “пузырь” и пероляция финансового рынка”, “Вопросы экономики”, 2008, N10.

*Hacıyev R.A. doktorant
Azərbaycan Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCAN BANKLARININ İNVESTİSİYA POTENSİALININ ARTIRILMASI PRİNSİPLƏRİ

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə - sənaye qruplarının yaradılması həm makromaliyyə sahəsində sabitliyin təmin olunmasına, həm də ölkənin iqtisadi artım potensialının formalaşması prosesinə müsbət təsir göstərir. Maliyyə siyasətinin mühüm bölmələrindən biri olan pul-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi hazırki dövrdə olduqca aktualdır. Çünki mükəmməl pul-kredit siyasəti makro və mikro iqtisadiyyatın inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə respublika kommersiya banklarının investisiya potensialı və dayanıqlı bank sisteminin formalaşdırılması yolları öyrənilmiş, bankların maliyyə mənbələri barədə məlumatlar verilmişdir. Hızırkı dövrdə bankların investisiya potensialının artırılması problemlərinin həllini aktual hesab edir və dövlətin pul-kredit siyasətinin prioritet istiqamətlərinin inkişafına dair tədqiqatlarımızı davam etdiririk.

*Гаджиев Р.А. докторант
Азербайджанский Университет*

P E 3 I O M E

ПРИНЦИПЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ БАНКОВ УВЕЛИЧИТЬ ИНВЕСТИЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ

Создание финансово – промышленных групп в условиях рыночной экономики обеспечивает не только макрофинансовую стабильность в зоне, но и успешно влияет на процесс формирования потенциала для экономического роста страны. Улучшение денежно – кредитной политики как один из основных частей финансовой политики очень актуально в текущем периоде. Потому что, идеальная финансовая система очень важна для развития макро и микроэкономики. В статье расследуется инвестиционный потенциал коммерческих банков республики, пути формирования устойчивой банковской системы, а также финансовые источники банков. В наше время считаем актуальным решение увеличить инвестиции потенциальных проблем банков и продолжаем исследования в сфере развития приоритета в денежно – кредитовой политики страны.

*Hajiev R.A. PhD.
Azerbaijan University*

S U M M A R Y

THE PRINCIPLES OF INVESTMENT GROWTH POTENTIAL OF AZERBAIJAN BANKS

The formation of financial – industrial groups affects positively both the provision of the stability in the sphere of Macrofinance and the process of the formation of economic growth potential. The improvement of the Monetary policy as one of the important branches of financial policy is an urgent problem at present. The perfect Monetary policy is important for the development of Macro and Microeconomics. The article deals with the investment potential of commercial banks and the formation methods of stable bank system. The information was given about the financial sources of banks. Nowadays, the solution of increasing investment potential of banks is actual and we are continuing our studies on priority directions of State – credit policy.

УДК - 339.9; 39.9: 061(100)

РОЛЬ ВЕЛИКОГО ШЁЛКОВОГО ПУТИ В РАЗВИТИИ МЕЖПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Açar sözlər: Böyük İpək Yolu, enerji dəhlizi, TRASEKA, Azərbaycan, Türkmənistan, hökumətlərarası münasibətlər.

Ключевые слова: Великий Шелковый Путь, энергетический коридор, ТРАСЕКА, Азербайджан, Туркменистан, межправительственные отношения

Key words: The Great Silk Road, an energy corridor, TRACECA, Azerbaijan, Turkmenistan, intergovernmental relations.

Одной из форм экономических отношений между Азербайджаном и Туркменистаном является сотрудничество в сфере развития транспорта и коммуникаций в регионе. Эти отношения, в отличие от других форм экономических отношений между двумя странами, осуществляются совместно со многими странами Европы и Азии, и, их развитие является более перспективным в этом отношении.

К этой форме экономических отношений следует подходить с двух сторон:

1) Решение вопроса трансконтинентальных связей, ставшего в последние годы предметом более широкого обсуждения, и выход через него на мировой рынок;

2) Создание энергетического коридора Восток-Запад для экспорта на Запад через Азербайджан энергетических ресурсов Каспийского моря, а также и Туркменистана.

В первом направлении предусматривается создание и развитие Великого Шёлкового Пути, проходящего из европейских стран через Чёрное море, затем Грузию, Азербайджан, Туркменистан, Узбекистан, Киргизию, Китай и другие страны Юго-Восточной Азии.

В целом, интересы Азербайджана в развитие Великого Шёлкового Пути можно группировать следующим образом:

1. Экономические интересы. Сюда относятся:

а) транзитные пошлины, полученные в результате роста оборота товаров и услуг по странами Шёлкового Пути.

Азербайджан, располагаясь в центре транспортного коридора, будет получать прибыли за счёт товаров, проходящих по территории страны в течение года.

б) увеличение общего объёма грузоперевозок в результате снижения транспортных расходов для стран участников;

в) усиленное развитие транспортной и коммуникационной сети;

г) формирование комплекса вспомогательных отраслей – рестораны, зона отдыха, общественное питание, туризм и так далее.

2. Социальная выгода:

а) частичное решение проблемы безработицы;

б) усиление обмена информацией;

в) получение максимальной выгоды за счёт передачи научно-технических знаний так далее.

3. Стратегические интересы:

а) достижение единства целей с участниками проекта Шёлкового Пути;

б) непосредственная деятельность по представлению реалий Азербайджана мировой общественности;

в) достижения безопасности и политической стабильности.

Важным событием в развитии данной программы явилось достижением согласия между республиками Азербайджана, Грузии, Украины и Молдавии в мае 1996 года в городе Одесса Украина в области создания Евразийского коридора по маршруту Ильичевск-Поти-Тбилиси-Баку. Другим важным событием явилось подписание соглашения об урегулировании транзитных перевозок между Азербайджаном, Грузией, Туркменистаном и Узбекистаном в городе Серахс Туркменистана спустя несколько дней после первого события. Впоследствии к этому соглашению присоединились и другие государства. Благодаря этому соглашению за последние годы тарифы снизились на 50%, таможенные правила упростились, была обеспечена безопасность и защита перевозок. В результате этого объем товарооборота между Европой и Азией увеличился в несколько раз.

В апреле 1997 года Европейский Союз организовал в Тбилиси совместную конференцию ТРАСЕКА – Организация Черноморского Экономического Сотрудничества (ОЧЭС) с целью изучения возможности связать маршрут ТРАСЕКА с регионом Чёрного моря и Транс-Европейскими сетями. Эта Конференция на уровне Министров Транспорта собрала за круглым столом все страны ОЧЭС и СНГ, участвующие в программе ТРАСЕКА.

Министры 16 стран-участниц выразили желание интегрировать страны ТРАСЕКА и Чёрного моря в Транс – Европейские Сети. Было решено, что ТРАСЕКА и ОЧЭС будут тесно сотрудничать с целью развития этой идеи посредством конкретных действий и проектов. Некоторые страны (Болгария, Румыния и Украина) на конференции объявили о своём намерении присоединиться к Серахскому соглашению, которое было заключено между Азербайджаном, Грузией, Туркменистаном и Узбекистаном, с целью установления общей политики в транспортном секторе.

Результатом Конференции явилось создание Комитета на уровне Министров для разработки конкретных проектов, который также послужил платформой для проведения Пан-Европейской Транспортной Конференции с участием 16 стран в Хельсинки в июне 1997 года.

Хельсинская Конференция определила регион Чёрного моря в качестве Пан-Европейской Транспортной Зоны, которая будет дальше развивать выход через Транс-Европейские Сети на Восток.

В сентябре 1997 г. от Президентов Азербайджанской Республики и Грузии поступило совместное предложение провести на Кавказе в начале 1998 г. конференцию на уровне президентов с целью подписания Многостороннего Транспортного Соглашения, подготовленного в рамках программы ТРАСЕКА. При поддержке программы ТАСИС-ТРАСЕКА Европейского Союза результатом этой инициативы явилось проведение международной конференции «ТРАСЕКА – Восстановление Исторического Шёлкового Пути», которая прошла 8 сентября 1998 года в Баку.

На конференции присутствовали президенты Азербайджана, Болгарии, Грузии, Кыргызстана, Молдовы, Румынии, Турции, Узбекистана и Украины, главы правительств, министерств транспорта и эксперты из 32 стран, а также представители Европейской Комиссии, 12 представителей международных организаций. Наиболее важным результатом этой конференции явилось подписание «Основного многостороннего соглашения о международном транспорте по развитию коридора «Европа-Кавказ-Азия» (ОМС) и его Технических Приложений по международному железнодорожному транспорту, международному торговому судоходству, международному автомобильному транспорту, таможенным процедурам и обработке документов.

Государства, подписавшие Бакинских декларацию, пришли к согласию по ряду вопросов, учитывая важность развития национальной и региональной транспортной инфраструктуры для расширения взаимного экономического и торгового сотрудничества в Европейском, Черноморском, Кавказском, Каспийском и Азиатском регионах.

Подписав данный документ, стороны поддержали инициативу осуществления основных целей Брюссельской декларации и создание транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия, а также отметили необходимость скоординированной деятельности для развития программы ТРАСЕКА транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия. Также стороны пришли к соглашению о необходимости создания правовых основ развития данного транспортного коридора и реформирования институтов.

Другим важным документом, принятым на Международной Бакинской Конференции Возрождения Исторического Шёлкового Пути, стало «Основное многостороннее соглашение международном транспорте по развитию коридора Европа-Кавказ-Азия». Подписанный 12 государствами документ состоит из 16 пунктов. Этот документ является основным документом, регулирующим грузовые и пассажирские перевозки, а также транзитные перевозки между странами. Согласно достигнутым соглашениям по транзитным товарам не взимались налоги, пошлины и другие платежи. Тарифы на услуги по перевозимым товарам определялись на льготных условиях.

Таким образом, документы, принятые в заключении Международной Бакинской Конференции Возрождения Исторического Шёлкового Пути, имели важное значение для возрождения транспортной системы региона. Претворение в жизнь данных документов сыграло важную роль в расширении экономического сотрудничества между странами региона, развитии торговых отношений и так далее.

В рамках Возрождения Великого Шёлкового Пути уровень отношений между Азербайджаном и Туркменистаном можно оценить положительно. Достаточно отметить, что на всех встречах по возрождению транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия участвовали представители Азербайджана и Туркменистана, выступали сторонами в принятых документах.

Великий Шёлковый Путь имеет важное значение не только для развития экономики Азербайджана и Туркменистана и удешевления экспортно-импортных операций, но и для развития динамических отношений между Азербайджаном и Туркменистаном. Потому что одной из причин снижения торгового оборота между Азербайджаном и Туркменистаном являются слабые транспортные связи.

Развитие Транскавказского транспортного коридора может дать импульс развитию торговых отношений Азербайджана и Туркменистана. Также этот путь имеет важное значение для дешёвой и безопасной доставки грузов из Туркменистана на мировые рынки. В процессе возрождения и развития Великого Шёлкового Пути важную роль играет также Азербайджан, развитие этого пути имеет важное значение для нашей страны.

Перевозка грузов по транспортному коридору Европа-Кавказ-Азия является более дешёвым и безопасным по сравнению с Северной дорогой, проходящей по территории России. Прежде всего следует отметить, что по сравнению с Северной дорогой длина этого коридора короче на 2 тысячи километров. Наряду с безопасностью данный коридор может функционировать целый год. За последние годы функционирования Транскавказского транспортного коридора преимущество данного пути все больше привлекает внимание. Для наглядности приведём несколько статистических данных:

В 2014 году по азербайджанской территории транспортного коридора Шёлковый Путь было перевезено 58,2 млн. тонн грузов и 307,3 млн. или на 7,8% больше пассажиров. Из перевезённых по коридору грузов 49,8% было перевезено автомобильным транспортом, 34,2% железнодорожным транспортом, 16,0% морским транспортом, в автомобильном транспорте был зафиксирован прирост на 5,7%. 21,9% или 12,8 млн. тонн грузов, перевезённых через коридор, составляют транзитные грузы.

От грузоперевозок был получен доход в размере 531,0 млн. манат, от перевозки пассажиров – 120,4 млн. манат, что по сравнению с аналогичным периодом прошлого года больше на 11,5% и 13,1% соответственно.

Список использованной литературы

1. <http://www.president.az/azerbaijan/silkroad>.
2. Гельдыева Г. Великий Шелковый путь: из глубин истории к современности. Электронная газета «Туркменистан: золотой век». 2012.
3. traseca-org.org/default.php - Проект ТРАСЕКА. Международный транспортный коридор Европа-Кавказ-Азия (ТРАСЕКА).
4. Мамлеева Л.А. Становление Великого шёлкового пути в системе трансквиализационного взаимодействия народов Евразии. Vita Antiqua. 1999.

*Musayev Ş.T. dis.
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*

X Ü L A S Ə

BÖYÜK İPƏK YOLUNUN DÖVLƏTLƏRARASI İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFINDA ROLU

Məqalədə hökumətlərarası iqtisadi əlaqələrin, regionda nəqliyyat və rabitə sahəsində əməkdaşlığın inkişafında Böyük İpək Yolunun əhəmiyyəti və rolu müzakirə edilir. Eyni zamanda məqalədə Böyük İpək Yolunun inkişafında Azərbaycanın iqtisadi, strateji və sosial maraqları müəyyən edilir.

*Мусаев Ш.Т. дис.
Азербайджанский Университет Кооперации*

Р Е З Ю М Е

РОЛЬ ВЕЛИКОГО ШЁЛКОВОГО ПУТИ В РАЗВИТИИ МЕЖПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

В статье рассматриваются значение и роль Великого Шёлкового Пути в развитии межправительственных экономических отношений, сотрудничество в сфере развития транспорта и коммуникаций в регионе. В статье также указаны экономические, стратегические и социальные интересы Азербайджана в развитие Великого Шёлкового Пути.

*Musaev Sh.T. cand. for a degree
Azerbaijan Cooperation University*

S U M M A R Y

THE ROLE OF THE GREAT SILK ROAD IN THE DEVELOPMENT OF INTER- GOVERNMENTAL ECONOMIC RELATIONS

The article discusses the importance and role of the Silk Road in the development of intergovernmental economic relations, cooperation in the sphere of transport and communications in the region. The article also identifies the economic, strategic and social interests of Azerbaijan in the development of the Silk Road.

*Zeynalova A.T. müəl.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT - 339. 9 (479.24)

YENİ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: rəqabətqabiliyyətlik, formalaşma, dövlət dəstəyi.

Ключевые слова: конкурентоспособность, формирование, государственная поддержка.

Key word: competitiveness, formation, public support.

Qloballaşma XX əsrin sonundan başlayaraq ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən dünyəvi bir proses kimi çıxış edir. Ölkələrin iqtisadi açıqlığının güclənməsi, milli ticarət rejimlərinin və kapital axınlarının liberallaşması, TMK-ın sayının və rolunun sürətlə artması, qlobal maliyyə sisteminin, ümumdünya informasiya şəbəkəsinin (İnternet) formalaşması və s. dünya iqtisadiyyatının qloballaşması ilə xarakterizə olunur. Yaranmış vəziyyətdə iqtisadi inkişafın progressiv amilləri kimi kapital, ETT-nin nailiyyətləri və istehsal amillərinin intellektuallaşdırılması çıxış edir. Təbii resurslar və işçi qüvvəsi isə “arxa” plana keçir və nəticədə beynəlxalq istehsal və ticarət əlaqələrinin güc mərkəzinin yüksək texnoloji, elm tutumlu və informasiya məhsullarının həmçinin dünya iqtisadiyyatının özəyini təşkil edən qabaqcıl ölkələrin istehsalı üzrə ixtisaslaşdığı maliyyə, idarəetmə, informasiya və digər növ xidmətlərin istehsalı səthinə keçidi müşahidə olunur.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən inamla davam etdirilməsi sayəsində Azərbaycanda yaradılmış sosial-iqtisadi potensial davamlı iqtisadi inkişafı və makroiqtisadi sabitliyi təmin etmişdir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın diversifikasiyası, qeyri-neft sahələrinin, regionların inkişafı sürətlənmiş, strateji valyuta ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi təmin olunmuşdur. Ölkə başçısının müəyyən etdiyi siyasətin həyata keçirilməsi gələcək illər üçün dayanıqlı inkişafın möhkəm təməlinin yaradılmasına, Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində integrasiyasının sürətləndirilməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına imkan vermişdir.

2010-cu ildə dünya iqtisadiyyatında canlanma müşahidə edilməsinə baxmayaraq bir çox ölkələrdə iqtisadiyyata fiskal dəstək imkanları məhdudlaşmış və makroiqtisadi tarazlığın pozulması maliyyə bazarlarında dəyişkənliyin artmasına səbəb olmuşdur. Belə bir mürəkkəb qlobal iqtisadi şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatı dayanıqlılıq nümayiş etdirmiş və ötən illərdə olduğu kimi 2010-cu ildə də dinamik inkişaf etmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafı bir sıra beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanan reytinglərdə də öz müsbət əksini tapmışdır. Belə ki, “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”na əsasən ötən ildə olduğu kimi Azərbaycan MDB ölkələri arasında 1-ci yerdə olmuşdur. Bununla yanaşı Azərbaycan iqtisadiyyatının vəziyyəti “Standard and Poors” reyting Agentliyi tərəfindən aparılan qiymətləndirilmədə “Pozitiv” mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Məsələ ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyası prosesi aktiv səmərəli integrasiya fazasının başlanğıcını ləngidən bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. Fikrimizcə əsas problemlər kimi aşağıdakılar çıxış edir: 1) Ermənistanın Azərbaycana işğalçı təcavüzü; 2) bazar iqtisadiyyatı şəraitinə keçidlə bağlı baş vermiş transformasiya tənəzzülü və iqtisadiyyatın struktur deformasiyası; 3) BƏB-də Azərbaycanı yanacaq-xammal ixtisaslaşmasına sövq edən neft amili.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra beynəlxalq hüququn tam səlahiyyətli subyekti kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində qoşulmuşdur. Dünya təsər-

rüfat sisteminə səmərəli integrasiya istiqamətində ölkəmiz bir tərəfdən iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq, daha mütərəqqi texnika və texnologiyaları, elmi yenilikləri əldə etmək, digər tərəfdən də beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu üstünlükləri reallaşdırmaq məqsədlərinə nail olmalıdır. Məhz bu səbəbdən xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli integrasiyanın təmin olunması Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatların strateji istiqamətlərindən biri olaraq müəyyən edilmişdir.

Xarici ticarətdə rəqabətqabiliyyətli olmaq və ticarətdən daha çox fayda əldə etmək üçün Azərbaycan öz iqtisadiyyatını beynəlxalq əmək bölgüsünün tələblərinə uyğun olaraq diversifikasiya etməli və struktur dəyişiklikləri aparmalıdır. Həmin dəyişikliklər elmi baxımdan əsaslandırılmış tədqiqat və təhlillərin nəticələrinə söykənməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın xarici ticarət siyasətinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun və dünya təcrübəsinə əsaslanan, həmçinin milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətləri və perspektivlərinin də nəzərə alınması ilə formalaşdırılması qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir. Bu cür mühüm, mürəkkəb və çoxcəhətli məsələlərin həlli xarici ticarət əlaqələrinin kompleks tədqiqatı, onun əmtəə və coğrafi strukturunun, inkişaf problemlərinin öyrənilməsini və gələcək perspektivlərinin müəyyən edilməsini, eləcə də xarici ticarət siyasətinin və strategiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılmasını tələb edir.

Məlumdur ki, SSRİ-nin xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri dövlət inhisarında idi və xarici ticarətin tənzimlənməsinin heç bir bazar mexanizmini nəzərdə tutmayan inzibati, qeyri-iqtisadi metodlarla mərkəzdən idarə olunurdu. Belə bir şəraitdə SSRİ-nin sənaye-xammal əlavəsi kimi 70 ildən artıq müddətdə fəaliyyətdə olan respublikamızın digər sahələrdə olduğu kimi xarici iqtisadi əlaqələr sferasında da müstəqil siyasəti olmamış və inzibati-amirlik sistemi çərçivəsində ixrac və idxal əməliyyatları dövlət planlarına əsasən həyata keçirilmişdir.

1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan beynəlxalq hüququn tam səlahiyyətli subyekti kimi beynəlxalq münasibətlər sisteminə qoşulmuş, iqtisadiyyatın bazar prinsipləri əsasında yenidən qurulması istiqamətində mühüm qərarlar qəbul edilmişdir.

Fikrimizcə, bazar prinsipləri əsasında inkişaf edən ölkəmizdə xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün aşağıdakı prinsiplərə riayət edilməlidir:

- ölkənin mövcud təbii-iqtisadi ehtiyatlarından məqsədli istifadə olunmalı;
- ixrac yönümlü məhsul istehsalında elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətləri və innovasiya texnologiyalarından istifadə imkanları genişləndirilməli;
- təsərrüfat subyektlərinin müəyyən məhsulların istehsalında ixtisaslaşma səviyyəsi yüksəldilməli;
- nəqliyyat və infrastruktur yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmalı;
- xarici ticarəti tənzimləyən qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməli və beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılmalıdır.

Göründüyü kimi, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə fəaliyyəti və xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılması yuxarıda qeyd olunan prinsiplərə əməl etməklə kompleks fəaliyyət proqramının hazırlanmasını və uğurla tətbiq edilməsini tələb edir.

Araşdırmalarımız göstərir ki, iqtisadiyyatın xarici amillərlə sıx əlaqəliliyini və qarşılıqlı asılılığını nəzərə alaraq ölkələr xarici ticarət əlaqələrinin səmərəli qurulması üçün aşağıdakı üç inkişaf modelindən istifadə edirlər:

1. İqtisadiyyatın ixrac yönümünün yüksəldilməsini nəzərdə tutan inkişaf modeli.
2. İdxalı əvəz edəcək istehsal sahələrinin inkişaf modeli.
3. İqtisadi integrasiya modeli.

Bu modellərdən hər biri xarici ticarət konsepsiyasının formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Odur ki, ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrinin mövcud potensialı baxımından bu modellərdən hansının daha məqsədomüvafiq olduğu araşdırılmalıdır.

İxrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

sistemində mühüm yer tutan modellərdən biridir. Azərbaycanın bu modeli uğurla tətbiq edə bilməsi üçün ilk növbədə təsərrüfat subyektlərinin beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına əhəmiyyət verilməlidir. Bunun üçün ölkənin prioritet sahələrə əsaslı kapital qoyuluşu artırılmalı, istifadəsiz ehtiyat mənbələri fəal təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməli və istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxışı stimullaşdırılmalıdır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və yerli istehsalın stimullaşdırılması baxımından bir sıra əmtəə qrupları üzrə idxal asılılığına son qoyulmalıdır. Lakin bütün məhsul və xidmətlər üzrə idxalı əvəz edəcək istehsal sahələrini inkişaf etdirmək mövcud potensial, həm də sosial-iqtisadi səmərəlilik baxımından qeyri-mümkündür.[103,114]. İdxalı əvəz edəcək istehsal sahələrinin təşkili irihəcmli investisiya qoyuluşları tələb edir və hazırda təsərrüfat subyektlərinin əksəriyyətinin belə imkanları məhduddur. Digər tərəfdən, ölkənin müxtəlif istehsal amilləri ilə təchizi dərəcələri arasındakı fərq özlüyündə xarici ticarətin strukturunu müəyyənləşdirməyə imkan verir və bunun da heç bir əsas olmadan dəyişdirilməsi xarici ticarət sferasında böyük itkilərlə nəticələnə bilər. Məhz belə bir şəraitdə Azərbaycanın xarici ticarət konsepsiyasının əsas metodoloji prinsipi müqayisəli üstünlüklərdən ibarət olmalıdır.

Beləliklə, xarici ticarət əlaqələrinin inkişafının nəzəri-metodoloji prinsiplərinə əsaslanaraq müasir dövrdə dünya təsərrüfat sistemində gedən prosesləri, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərini və istiqamətlərini nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, hazırda ölkəmizin xarici ticarət əlaqələri aşağıda qeyd olunan istiqamətlərdə təkmilləşdirilməlidir:

- ixrac və idxalın strukturunun diversifikasiya məqsədilə təkmilləşdirilməsi;
- xarici investisiyaların ölkəyə axınının intensivləşdirilməsi yolu ilə iqtisadiyyatın bütün sahələrində texnoloji yeniləşmənin həyata keçirilməsi və istehsal-texnoloji proseslərin modernləşdirilməsi.

Qeyd olunan istiqamətlərdə səmərəli xarici ticarət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı bir sıra zəruri məsələlərin həlli vacibdir:

- beynəlxalq bazarlarda məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətlərindən maksimum istifadə edilməsi, standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma sahəsində beynəlxalq təcrübənin dərinədən mənimsənilməsi;
- sahibkarlıq subyektlərinin beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxışının təmin edilməsinin müxtəlif vasitələrlə dövlət tərəfindən stimullaşdırılması;
- sənaye sahələri ilə yanaşı, kənd təsərrüfatının, emalədici və xidmət sahələrinin də paralel inkişaf etdirilməsi;
- müxtəlif iqtisadi vasitələr və mexanizmlərlə daxili bazarın qorunması.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 sayılı Fərmanı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları".

2. Həsənov R.T. İqtisadi inkişaf və makroiqtisadi siyasət. Bakı, "Yeni nəsil", 2001, 604 s.

3. Ş.Н.Наси́ев, Ə.İ.Байрамов Бе́йнəлхал́қ І́қтисади́йят (Методики гóстəри́шлəр). Bakı, 2000.

4. Авдокушин Е.Ф. "Международные экономические отношения". М.; "Юрист", 1999 г.

5. Кемпбелл Р.Макконелл, Стенли Л.Брю, Экономист. Т.1, М. "Республика" 1992 г., с. 23, 27.

6. В.И.Фомичев "Международная торговля". Москва, Инфра-М, 1998.

7. Кругмен П.Р., Обстфельд М. Международная экономика: теория и Рубцов Б.Б. Мировые фондовые рынки: современное состояние и закономерности развития. М.; 2000.

8. Шевчук В.А. "Международные финансовые институты: политика в секторы экономической инфраструктуры". М.; 1999 г.

*Zeynalova A.T. müəll.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

YENİ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Müasir dövrdə real bazar münasibətləri şəraitində milli sosial-iqtisadi inkişafın daxili və xarici amilləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq formalaşır. Bu prosesin ümumi inkişaf qanunauyğunluqları və bütövlükdə global iqtisadi prosesin daxili təbiətinə aid olan və məntiqi xüsusiyyətlərdən doğan bir hadisə olduğu heç bir şübhə doğurmur. Bu baxımdan Azərbaycanın müasir inkişaf mərhələsində milli iqtisadiyyatın formalaşması və mövcud problemlərin heç olmazsa kəskinlik dərəcəsinin azalması ilə xarici ticarətin mühümlüyü və zəruriliyi ilk baxımdan meydana çıxır. Hal-hazırda Respublikamız bir sıra problemlə qarşılaşmışdır ki, onların həlli ümumiyyətlə Azərbaycan dövlətinin mövcudluğu və inkişafına birbaşa təsir göstərmək iqtidarındadır. Məhz, bu baxımdan ölkənin xarici ticarət strategiyasının zəruriliyi istiqamətində problemin qoyuluşu öz aktuallığı ilə səciyyələnir.

*Зейналова А.Т. препод.
Азербайджанский Государственный Экономический Университет*

R E Z Y U M E

В УСЛОВИЯХ НОВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ВНЕШНИХ ТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ

Реальные внутренние и внешние факторы социально-экономического развития в современный период, в условиях рыночных отношений в тесное взаимодействие и взаимозависимость между формируется. Общие закономерности развития и, в целом, весь этот процесс глобального экономического процесса, относящиеся к природе и не вызывает никаких сомнений, что событие из особенностей внутренней логики. С этой точки зрения Азербайджана на современном этапе развития национальной экономики и внешней торговли важность и необходимость снижения ставки по крайней мере с точки зрения возникает первая острота формирования существующих проблем. В настоящее время Наша Республика столкнулась с проблемой Азербайджанского государства напрямую способна влиять на существование и развитие в целом ряде, что их решения. Именно с этой точки зрения стратегии в области внешней торговли страны характеризуется своей актуальности проблемы, необходимость вложения.

*Zeynalova A.T. teac.
Azerbaijan State University of Economics*

S U M M A R Y

IN THE CONTEXT OF NEW ECONOMIC RELATIONS, DEVELOPMENT DIRECTIONS OF AZERBAIJAN'S FOREIGN TRADE RELATIONS

National socio-economic development of internal and external factors and mutual dependence is formed a close relationship between real in conditions of the market relations in the modern period. The patterns of global economic processes related to the general development of this process and in the internal nature and logic is no doubt that an event that features. From this point Of view the importance and necessity of reducing the degree of severity of the problems at the present stage of development of the national economy and the formation of foreign trade is the first point at least. At present, our Country faced a number of problems that the government of Azerbaijan is able to solve them and development. It is from this point of view, the importance of foreign trade strategy toward problem statement, characterized by its relevance.

*Bəkirova V.H. dis.
Elm və Təhsil Mərkəzi "Təfəkkür" Universiteti*

UOT - 665.75
330.147

AZƏRBAYCANDA YANACAQ-ENERJİ KOMPLEKSİNİN İNVESTİSİYA TƏMİNATI

Açar sözlər: investisiya təminatı, yanacaq-enerji kompleksi, infrastruktur.

Ключевые слова: инвестиционное обеспечение, топливно-энергетический комплекс, инфраструктура.

Key words: investment maintenance, fuel and energy complex and infrastructure.

İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi kontekstində sənayenin və onun aparıcı sahəsi hesab edilən yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin üzvi tərkib hissəsidir. Dünyada ilk dəfə məhz Bakıda neftin sənaye üsulu ilə hasilatı Azərbaycanda sənayeləşmənin başlanğıcı hesab edilir. Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısında neft hasilatının əhəmiyyətli dərəcədə artması bütünlükdə sənayeləşmə prosesinə əsaslı təkan vermiş, bu isə öz növbəsində neftlə əlaqəli geniş infrastrukturun və emal sahələrinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Yanacaq-enerji kompleksi son 100 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında bazis rolunu oynamış və müstəqillik dövründə ölkənin neft-qaz sektoruna cəlb edilən xarici investisiyalar onun sürətli inkişafına təkan vermiş, bu isə öz növbəsində birbaşa və yaxud dolaylı formada sənayenin digər sahələrinin və sosial infrastrukturun yenidən canlanmasına təkan vermişdir.

Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu neft-qaz strategiyasının reallaşdırılması ölkənin dayanıqlı maliyyə resurslarının formalaşmasına və bununla da mövcud sənaye potensialından səmərəli istifadə imkanlarının genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır.

Hazırda sənayenin istehsal strukturunda yanacaq-enerji kompleksinin (YEK) payı 75%-dən çoxdur. Ölkə sənayesində çalışanların 34,4%-i, sənaye məhsulunun və orada göstərilən xidmətin 79%-i əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların 74%-i, əsas istehsal fondlarının (ƏİF) 84,6%-i YEK-in payına düşür. Lakin həmin kompleksdə əsas istehsal fondlarının 47,2%-i fiziki cəhətdən aşınmış və son illər fond verimi göstəricisinin səviyyəsi xeyli aşağı düşmüş və 2014-cü ildə, əvvəlki ilə nisbətən, 15,8% azalmışdır. YEK-də innovasiya məhsulunun xüsusi çəkisi aşağıdır. Orada texnoloji innovasiyalara yönəldilən vəsaitin məbləği də 2005-2014-cü illərdə 10,4 dəfə azalmışdır. Bütün bu faktlar YEK-in investisiya təminatı prosesinin keyfiyyətə daha mütərəqqi forma və metodlara hədəflənməsini ön plana çəkir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin (ARDSK) rəsmi məlumatlarına görə, 2005-2014-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına bütün mənbələrdən 176,7 mlrd. dollar investisiya yönəldilmişdir ki, onun da 78,1 mlrd. doll. və yaxud 44,2%-i xarici investisiyalardır.

Qeyd edilən illər ərzində ölkənin neft-qaz sənayesinə yönəldilən xarici investisiyaların məbləği 38,9 mlrd. doll. təşkil etmişdir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən bütün xarici investisiyaların 49,8%-ni təşkil edir. Təhlilin əhatə etdiyi dövrdə həmin göstəricinin səviyyəsi 35,4%-lə 58,5% arasında artıb-azalan xətlə dəyişmişdir. Bu dövrdə ölkədə elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi və bölüşdürülməsinə yönəldilən investisiyaların məbləği 5,5 mlrd. doll. təşkil etmiş və onun bütün investisiyaların tərkibindəki xüsusi çəkisi 2010-cu ildə 2,9%-dən 2014-cü ildə 1,46%-ə enmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Azərbaycanda neft-qaz hasilatı və energetika sənayesinə
yönəldilən investisiyaların tərkibi [4]

Göstəricilər	İllər					
	2005- 2009-cu illərdə	2010	2011	2012	2013	2014
Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların həcmi, mlyn. dollar	56740,5	17591,5	21588,9	25777,3	27340,0	27907,5
onlardan: xarici investisiyalar	28936,3	8247,8	8673,9	10314,0	10540,9	11697,7
Neft-qaz sənayesinə yönəldilən xarici investisiyalar	16988,9	2955,3	3407,8	4287,8	4935,2	6500,4
Xarici investisiyaların bütün investisiyaların tərkibindəki xüsusi çəkisi, faizlə	50,9	46,6	40,3	40,0	37,5	41,9
Neft-qaz sənayesinə yönəldilən investisiyaların bütün investisiyaların tərkibindəki xüsusi çəkisi, faizlə	29,8	16,5	15,7	16,7	17,5	24,1
Neft-qaz sənayesinə yönəldilən xarici investisiyaların bütün xarici investisiyaların tərkibindəki xüsusi çəkisi, faizlə	58,5	35,4	39,1	41,7	46,7	56,5
Elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi və bölüşdürülməsinə yönəldilən investisiyalar, mlyn. dollar	2474,8	503,3	956,6	660,4	547,8	393,6
Elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi və bölüşdürülməsinə yönəldilən investisiyaların, bütün xarici investisiyaların tərkibindəki xüsusi çəkisi, faizlə	4,4	2,9	4,4	2,6	1,96	1,46

ARDSK-nın məlumatlarına görə, 2005-2014-cü illərdə Azərbaycanın neft-qaz hasilatı sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş bütün investisiyaların məbləği 164,3%, o cümlədən xarici investisiyalar - 130,3%, daxili investisiyalar isə - 4,4 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə adı çəkilən sənaye sahəsinə yönəldilən xarici investisiyaların xüsusi çəkisi 62,6%-lə 89,0% arasında dəyişmiş, daxili investisiyaların xüsusi çəkisi isə - 2011-ci ilədək yüksələn xətlə artmış və sonrakı illərdə xeyli azalmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, bütünlükdə 2005-2014-cü illər ərzində ölkədə elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi və bölüşdürülməsi sferalarında əsas kapitalla yönəldilən bütün investisiyaların məbləği 175,1%, o cümlədən daxili investisiyaların məbləği 2,4 dəfə artmış, xarici investisiyalar isə - 22,9 mlyn. manatla 188,2 mlyn. manat arasında dəyişmiş və onun xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 40,7%-dən 2014-cü ildə 17,9%-ə enmişdir. Bu göstəricinin ən aşağı həddi 2010-cu ildə müşahidə olunur. Deməli, adı çəkilən sferanın investisiya təminatı əsasən daxili investisiyaların hesabına formalaşmışdır (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

**Azərbaycanda yanacaq-enerji kompleksi sahələrində əsas kapitalla yönəldilən
xarici və daxili investisiyalar (mln. man.) [6;7]**

Göstəricilər	Neft-qaz hasilatı sənayesində			Elektrik enerjisinin is- tehsal, ötürülməsi və bölüşdürülməsi sferasında		
	2005	2010	2014	2005	2010	2014
Əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların cəmi,	3606	2933	5926	242,0	402,7	423,7
o cümlədən: xarici investisiyalar	3210	1881	4184	98,4	22,9	75,8
Xarici investisiyaların xüsusi çəkisi, faizlə	89,0	64,1	70,6	40,7	5,7	17,9
Daxili investisiyalar	396,0	1052	1742	143,6	379,8	347,9
Daxili investisiyaların xüsusi çəkisi, faizlə	11,0	35,9	29,4	59,3	94,3	82,1

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə I və II Dövlət Proqramları çərçivəsində regionlarda əhalinin elektrik enerjisinə olan tələbatını təmin etmək məqsədilə ümumi gücü 2000 meqavata yaxın 17 elektrik stansiyası tikilmiş, 10 min km-dən çox elektrik verilişi xətləri və 1500-dən çox yarımstansiya tikilmiş və ya yenidən qurulmuş, təbii qazla təchizatın yaxşılaşdırılması sahəsində isə 40 min km-ə qədər qaz xətti çəkilmiş və ya təmir edilmiş, yaşayış evlərinin qazlaşma səviyyəsi 34%-dən 83,4%-ə çatmışdır. Bütün bunlarla yanaşı 2014-cü il ərzində Naxçıvan MR-də “Arpaçay-2” su-elektrik stansiyası, su anbarı və Su təmizləyici Qurğular Kompleksi; “Ağdaş” elektrik yarımstansiyası; Şəmkirçay üzərində Su anbarı və Su Elektrik Stansiyası tikilib istifadəyə verilmiş, ölkənin bölgələrində əhalinin qaza və suya olan tələbatını ödəmək üçün müvafiq boru kəmərlərinin çəkilişi davam etdirilmişdir. Artıq ölkənin YEK-in inkişafı üçün zəruri şərait formalaşmışdır. Mövcud olan əlverişli investisiya mühiti, institusional potensial, ixtisaslı kadr potensialı, xammal resurslarının varlığı, yenilənmiş enerji və nəqliyyat infrastrukturunu, beynəlxalq bazarlara çıxış və geniş maliyyə imkanları həmin şəraitin əsasını təşkil edir.

Lakin ölkənin YEK-ə daxil olan enerji, kimya, neft emalı sahələrinin mövcud vəziyyəti idxal əvəzedici yanaşmadan ixrac yönümlü istehsal modelinə keçidi tələb edir. Mübaliğəsiz qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın uzun müddət istismarda olan neft-qaz yataqlarının texniki-texnoloji səviyyəsi hasilat həcmünün maya dəyəri xərclərinin azaldılmasına imkan vermir. Digər tərəfdən, “Azneft” İB-nin və onun tabeliyində olan neft-qazçıxarma idarələrinin istehsal və idarəetmə strukturlarının qeyri-təkmil olması xərclərin yüksək xətlə artmasına təkan verir. Son illər YEK-in əsas istehsal sferalarında mövcud fondların yenilənməsi prosesinin intensivləşməsinə baxmayaraq, fondverimi, fondtutumu, istehsalın kapital tutumu, əsas istehsal fondlarının (ƏİF-in) intensivliyi səviyyəsi hələ də aşağıdır (cədvəl 3).

Cədvəl 3.

**Yanacaq-enerji müəssisələrində əsas kapitaldan istifadəni xarakterizə
edən göstəriciləri [5; 6]**

Göstəricilər	Neft-qazçıxarma sənayesi			Elektrik enerjisi qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı		
	2005	2010	2014	2005	2010	2014
ƏİF-in yeniləşməsi səviyyəsi, faizlə	21,1	7,7	13,0	2,5	10,2	15,0
ƏİF-in sıradan çıxma səviyyəsi, faizlə	0,1	0,3	0,3	0,6	1,0	1,5
ƏİF-in intensivliyi səviyyəsi, faizlə	0,08	0,04	0,02	0,3	0,09	0,09
Kapital tutumu, man.	2,35	1,35	1,87	4,15	2,93	4,84
Fondverimi (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)	130,1	118,2	89,1	111,9	132,2	80,4
Fondla silahlanma (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)	128,7	107,9	97,1	101,1	89,1	116,7

Aparılan kompleks təhlil göstərir ki, ölkənin YEK-nə yönəldilən investisiyalar bir çox hallarda müsbət sinerji effektinə malik olmuş, əsas istehsal fondlarının dəyəri və onların yeniləşmə səviyyəsi dinamik xarakter almış, təbii qaz və elektrik enerji istehsalı xeyli artmış, yalnız neft hasilatının həcmi 2014-cü ildə 2010-cu ilə nisbətən 17,4% azalmışdır. Həmin dövrdə su elektrik stansiyalarında enerji istehsalı da 2,7 dəfə aşağı düşmüş, alternativ və bərpa olunan enerji növlərinin istehsalı da zəif təşkil edilmişdir (cədvəl 4).

Cədvəl 4.

Azərbaycanda neft-qaz və enerji istehsalının quruluşu [4 ; 5]

Göstəricilər	İllər						2005- 2014-cü illərdə artım tempi (%-lə)
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	
Neft hasilatı, mln. ton	22,2	50,8	45,6	43,4	43,5	42,0	189,2
Qaz hasilatı, cəmi mlrd. kub. m	5,7	26,3	25,7	26,8	29,2	29,4	5,2 dəfə
ondan: təbii qaz	1,9	13,9	12,4	13,2	15,3	16,7	8,8 dəfə
səmt qazı	3,8	12,4	13,3	13,6	13,9	12,7	3,3 dəfə

Elektrik enerjisi istehsalı, mlrd. kv/saat	22,9	28,6	26,2	25,5	25,8	25,6	111,8
o cümlədən: istilik elektrik stansiyalarında	19,3	15,0	17,3	19,3	20,1	23,4	121,2
Su elektrik stansiyalarında	3,0	3,5	2,7	1,8	1,5	1,3	43,3
Külək və günəş stansiyalarında	-	0,0	-	-	0,0	0,0	X
Qeyri-enerji müəssisələrin istehsalı	0,4	0,3	0,3	1,6	1,8	-	X
Generatorlar vasitəsilə istehsal	0,0	-	-	-	-	-	X

Aparılan təhlil nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkədə həyata keçilən sistemli islahatlar onun investisiya cəlbediciliyini əsaslı şəkildə artırmış, tədqiq edilən yanacaq-enerji kompleksinə daxil olan sahələrin texniki-texnoloji durumu və infrastrukturunu genişləndirmiş, yeni neft-qaz yataqlarının və enerji güclərinin mənimsənilməsinə, neft-qaz ixrac boru kəmərlərinin, yüksək gərginlikli elektrik xətlərinin çəkilməsinə, xarici ölkələrdə yeni neft emalı və kimya zavodlarının, yanacaq doldurma məntəqələrinin tikilməsinə, əldə edilən gəlirlərin qeyri-neft sektorunun və innovativ xarakterli sosial-iqtisadi infrastrukturun formalaşmasına və bütün bunların nəticəsində həmin istiqamətlər üzrə yüksək sinerji effektinin əldə edilməsinə imkan yaratmışdır. Lakin neft hasilatının azalması onunla məşğul olan, idarə edən və idarə olunan sistemlərdə əsas struktur dəyişikliyinə aparılması zərurətini ön plana çəkir. Bu ilk növbədə, “Azneft” İB-nin idarə edən və idarə olunan sistemlərinə şamil edilməli və orada təkmil kontrollinq sistemi yaradılmalıdır. Bununla yanaşı yerli xammala əsaslanan rəqabətqabiliyyətli yeni neft-qaz emalı, neft-kimya və kimya sahələrində müasir tələblərə uyğun yeni istehsal güclərinin yaradılması prosesinin investisiya cəlbediciliyi artırılmalı və bunun nəticəsində həmin sahələrin baza məhsullarının istehsalı son məhsul istehsal edən yeni müəssisələrin yaradılmasına təminat yaratmalıdır. Alternativ və bərpa olunan enerji növlərinin bütün enerji balansında xüsusi çəkisini artırmaq təxirəsalınmaz tədbirlər planının və sənaye siyasətinin üzvi tərkib hissəsinə çevrilməli, həmin enerji növlərinin əldə edilməsi üçün müasir qurğu və avadanlıqların istehsalı üzrə yeni emal müəssisələrinin regionlarda yaradılması tədbirləri davam etdirilməlidir. Bütün hallarda YEK-in yeni müəssisələrinin yaradılması zamanı yüksək ekoloji tələblərə cavab verən, material və enerjiyə qənaət edən innovasiya texnologiyalarının istifadəsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu sahədə əldə ediləcək nailiyyətlərin əsasını məqsədli investisiya - innovasiya layihələri təşkil etməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hüseynov T.H. Azərbaycanca investisiyalar (gəlirlər, investisiyalar, sənayeləşdirmə, məşğulluq) Bakı, “Elm”, 2009, 380 s.
2. Qəmbərov F.Ə. Xarici investisiyalar və iqtisadi artım //AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası № 4 Bakı, “Elm” 2011, 153-159 s.
3. Əhmədova T.M. Neftçixarmada investisiya layihələrində risklərin keyfiyyətə qiymətləndirilməsi //AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası № 3, Bakı, “Elm” 2014.
4. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. Bakı, “Səda”, 2015, 814 s.
5. Azərbaycan rəqəmlərdə. Qısa Statistik Məcmuə. Bakı, “DSK”, 2015, 274 s.
6. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2015, 344 s.
7. Azərbaycanda tikinti. Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 2015, 368 s.
8. ARDSK-nın “Sosial iqtisadi inkişaf” Aylıq Statistik məcmuə. №12. Bakı, “DSK”, 2014, 210 s.

*Bəkirova V.H. dis.
Elm və Təhsil Mərkəzi “Təfəkkür” Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA YANACAQ-ENERJİ KOMPLEKSİNİN İNVESTİSİYA TƏMİNATI

Məqalədə çoxillik statistik məlumatlar əsasında Azərbaycanın yanacaq-enerji kompleksinə yönəldilən investisiyaların tərkibi və quruluşu, əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmində baş verən dəyişiklik, neft-qaz və enerji istehsalının quruluşu, əsas kapitaldan istifadəni xarakterizə edən göstəricilər təhlil edilib qiymətləndirilmiş, kompleksdə istismara verilən yeni obyektlərin təsnifatı tərtib olunmuş, hər istiqamət üzrə müvafiq ehtiyat imkanları aşkar edilərək onlardan səmərəli istifadə edilməsi üzrə tövsiyələr işlənilmişdir.

*Бекирова В.Г. дис.
Научный и Образовательный Центр Университет “Тафаккур”*

P E 3 I O M E

ИНВЕСТИЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ТОПЛИВНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье, на основе многолетних статистических данных, проанализированы и оценены состав и структура инвестиций в основной капитал топливно-энергетического комплекса; структура добычи нефти и газа, производство электроэнергии, показатели, характеризующие степень использования основного капитала; разработана классификация, вновь введенных объектов комплекса, выявлены по каждому направлению соответствующие резервы и предложены рекомендации по их эффективному использованию.

*Bekirova V.G. cand. for a degree
Science and Education Center of “Tafakkur” University*

S U M M A R Y

INVESTMENT MAINTENANCE OF THE FUEL AND ENERGY COMPLEX OF AZERBAIJAN

On the basis of long-term statistical data analyzed and evaluated the composition and structure of investment in fixed assets of the fuel and energy complex; the structure of oil and gas, power generation, the indicators characterizing the degree of utilization of capital; the classification, the newly introduced complex objects, identified in each direction corresponding to reserves and offered recommendations for their effective use.

*Sadiqov R.F. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 658; 005

MARKETİNG STRATEGİYASI ÜMUMFİRMA STRATEGİYASININ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: müəssisə, marketing, strategiya, bazar, tələbat, qiymət, reklam, rəqabət.

Ключевые слова: предприятие, маркетинг, стратегия, рынок, спрос, цена, реклама, конкуренция.

Key words: enterprise, marketing, strategy, market, demand, price, advertising, competition.

Müəssisənin fəaliyyəti daxili mühitdə baş verir və xarici mühitlə əlaqələndirilir. Bu cür əlaqələr hər iki mühitin biri-birinə müsbət təsiri nəticəsində daha effektiv olur. Sənaye müəssisələrində strateji idarəetmənin planlaşdırılması, işin təşkili, həyata keçirilməsi metodlarının hazırlanması və tətbiqi zamanı mühit amillərinin nəzərə alınmasına ehtiyac duyulur. Biz tədqiqatlarımızda sənaye müəssisələrində strateji idarəetmənin təşkili ilə bağlı müvafiq mərhələlərdə rol oynayan mühüm amillərin nəzərə alınmasına dair bəzi elmi mülahizələrin yürüdülməsini, yeni elmi ideyaların irəli sürülməsini və ən zəruri tövsiyələrin verilməsini məqsəddə-müvafiq hesab edirik.

Təşkilatın fəaliyyətinin planlaşdırılması zamanı zəruri amillərin nəzərə alınması vacibdir. Çünki strateji planlar gələcəkdə atılacaq addımların, həyata keçiriləcək fəaliyyətin təsviridir, yəni perspektiv məqsədləri, gələcəkdə baş verəcək işləri, əldə ediləcək nəticələri özündə əks etdirir. Planda göstərilən və ya nəzərdə tutulan göstəricilərə, məsələlərə, fəaliyyətə nail olunmasında təşkilatın rəhbərlərinin, idarəetmə heyətinin, işçi heyətinin və kollektivin iradəsi daha çox rol oynayır. Planlar içərisində müəssisə və təşkilatlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən plan növlərindən biri də marketing planlarıdır. Marketing planları müəssisə və təşkilatların istehsal edəcəyi məhsula olan tələbatı müəyyən edir, məhsulun reallaşdırılmasını və geniş təkrar istehsalı təmin edir. Qeyd edək ki, marketing planlarının əsasını marketing strategiyası təşkil edir.

Ümumi strateji planın strukturu hazırlandıqdan sonra firma öz marketing proqramını hazırlayır. Belə ki, strateji planlar müəssisənin hansı məhsul növlərinin istehsalı ilə məşğul olacağını müəyyən edir. Bundan sonra istehsal növünün hər biri üçün tam təfəssilatlı planlar hazırlamaq lazım gəlir. Əgər istehsal özündə bir neçə çeşid qrupunu, bir neçə əmtəəni, xidmət növünü əhatə edirsə, onların hər biri üçün ayrılıqda xüsusi planlar işlənib hazırlanmasına zərurət yaranır. Ona görə də, marketing strategiyasını, marketing planlarını elə işləyib hazırlamaq lazımdır ki, bütün istehsal planları onlardan bəhrələnə bilsin.

Biz marketing strategiyasının tərtib edilməsini elə nəzərdə tuturuq ki, bütün cari və operativ fəaliyyət sistemləri ondan qidalana bilsin. Belə ki, marketing strategiyası təşkilatın sabahını müəyyən etməklə bugünkü fəaliyyətinin əsaslarını qoyur. Çünki marketing proses kimi idarəetmənin bir funksiyasıdır. Marketing strategiyası həmçinin müəssisənin ümumi strategiyasına daxil olmaqla onun tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Marketing strategiyası müəssisənin həm marketing, həm də ümumi strateji planlarında öz əksini tapır.

Marketing planları müvafiq meyarlara görə təsnif edilərkən müddətinə görə uzunmüddətli

dətli, ortamüddətli və qısamüddətli növlərə bölünür. Marketing planları dövrü xarakter daşımaqla bərabər təşkilatda fəaliyyət sahələrinin müxtəlifliyinə görə də təsnifləşir. Buna marketingdə məqsədlər, bazarın tədqiqi, informasiya təminatı, marketing tədbirləri, reklam, satış, marketing nəzarəti kimi plan növləri marketing strategiyasının məzmununu təşkil edir. Marketing planı demək olar ki, bütün digər plan bölmələri üçün əsasdır. Yəni, müəssisə nə istehsal edəcəyini, nə qədər və necə istehsal edəcəyini müəyyən etmək üçün marketing planına istinad edir. Bundan sonra investisiya, təchizat, satış, maliyyə və s. bu kimi bölmələrin tərtib edilməsi zərurəti meydana çıxır.

Marketing bazara yönələn fəaliyyət sistemidir. İstehsal olunmuş məhsulların bazarda satılması və ya xidmətlərin bazarda reallaşdırılması, müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin gerçəkləşdirilməsi üçün vacibdir. O müəssisələr bazara meyilli deyil ki, onlar ya hansısa donor kampaniyalar, sponsor müəssisələr tərəfindən, ya da tamamilə büdcədən maliyyələşirlər. Bazara meyilli müəssisələrin kompleks və sistemli araşdırılması həmin mühitdə fəaliyyətin davamlılığının və rəqabətə dözümlüliyünün təmin edilməsini qoruyub saxlaya bilər. Söhbət ilk növbədə ondan gedir ki, müəssisələr daha geniş “marketing kompleksinin” bir hissəsinə, yəni bazara yüksək dərəcədə təsir göstərmək üçün marketing vasitələrinin subyektinə çevrilməyi bacarmalıdırlar. Çünki bazarlar satıcıların və alıcıların iqtisadi münasibətlərinin reallaşdırıldığı elə məkandır ki, burada satıcı və alıcılar arasında alqı-satqı münasibətləri baş verir. Satıcı bazarı elə bazardır ki, burada satıcılar üstün hakimiyyətə malikdirlər. Alıcı bazarı isə elə bazardır ki, orada alıcıların daha sıx hakimiyyəti mövcuddur. Marketing strategiyası isə bazarda hakimiyyətin balansının istehsalçıların və ya satıcıların xeyrinə dəyişməsinə xidmət edir.

Marketing-tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə mübadilənin baş verməsi üçün bazarda aparılan strateji əhəmiyyətli fəaliyyətdir. Satmaq istəyən hər bir kəs alıcıları axtarmalı, onların ehtiyaclarını aşkar etməli, müvafiq əmtələri layihələşdirməli, anbarlaşdırma, alıcılara təqdim etməli, qiymətləri razılaşdırma, müvafiq tədqiqatların aparılmasını vacib sayır. Marketing tədqiqatları strategiyanın işlənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Marketing tədqiqatları dedikdə, əsasən bazarın və problemlərin məqsədyönlü öyrənilməsi, araşdırılması, təhlillərin, müqayisələrin aparılması və bunların əsasında təkliflər sisteminin işlənilməsi başa düşülür. Marketing tədqiqatları öz növbəsində aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- Bazarın tədqiqi. Bazarın tədqiqi dedikdə, bazara çıxarılan əmtəələrin həcmi onların keyfiyyətinin, çeşidinin müəyyən olunması, bazarın coğrafiyası, həcmi, strukturu və digər bu kimi xüsusiyyətləri barədə məlumatların əldə olunması başa düşülür.

- Əmtəələrlə bağlı tədqiqatların aparılması. Bu cür tədqiqatlar əmtəənin tərkibinin, maya dəyərinin istehsal texnologiyasının, istismar xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə əlaqədardır.

- İstehsalçıların tədqiqi. Buraya alıcıların, onların alıcılıq qabiliyyətinin, istehlak səbətinin, maraqlarının, ehtiyaclarının öyrənilməsi aiddir.

- Reklam tədqiqatları. Reklamla bağlı tədqiqatlar aparmaq zəruridir. Məlum olduğu kimi, reklam məhsulun satışının sürətləndirilməsi və gücləndirilməsi üçün ən təsirli vasitələrdən biridir.

- Motivləşmə və ya stimullaşdırma tədbirləri ilə əlaqədar tədqiqatlar. Müəssisə məhsulunu satmaq üçün alıcıda maraq oyatmalı və malı almaq üçün onda istək yaratmalıdır. Bu cür tədbirlər sisteminə firmanın qiymət siyasəti, təchizat, daşıma, quraşdırma, zəmanət və s. bu kimi stimullaşdırıcı amillərin həyata keçirilməsi aiddir.

Marketing fəaliyyəti ilə əlaqədar strateji tədqiqatların aparılması marketing mühitinin

ətraflı öyrənilməsinə, onların müqayisəli təhlilini, müxtəlif situasiyalarda təsir dərəcələrinin müəyyən olunmasını tələb edir. Bu mənada marketing mühiti marketing strategiyasının əsas ünsürlərindəndir. Bütün ölkələrdə marketing tədqiqatlarını həyata keçirən şirkətlər mövcuddur və onlar bazar məlumatları hasil etməklə əlaqədar fəaliyyət göstərirlər. Onlar bazarlardan məlumatların əldə olunmasının aşağıdakı üsullarından istifadə edirlər. Məlumatlar bazarlarda müşahidələrin aparılması, respondentlər arasında sorğuların keçirilməsi, məlumatların, reklamların, çıxışların, təqdimatların dinlənməsi yolu ilə əldə edilir. Hazırkı informasiya əsrində müəssisələr rəqiblər haqqında məlumatlar toplamaq üçün bir sıra yollar axtarırlar. Məsələn, onlar rəqiblərin elektron saytlarından, bəzən kompüterdə yaradılan qapalı məlumat bazalarından çətinliklə də olsa məlumat götürməyə cəhd göstərirlər. Bu cür cəhdlər çox vaxt uğurlu olur. Çünki, bəzən elektron saytlarda məlumatlar açıq sistemlərdə yerləşdirilir. Onlar çox müştəri cəlb etmək üçün sayta kifayət qədər məlumatlar yükləyirlər. Bu, istehlakçılar üçün nə qədər əlverişlidirsə, rəqiblər üçün də imkanlar hesab edilir. Belə materialları əldə etmək rəqiblərin əks strategiyası üçün olduqca vacibdir.

Məlum odluğu kimi, marketing-iqtisadi və ictimai fəaliyyətin ən zəruri və əsas növlərindən biri kimi təşkilatın təşkilatı quruluşunun əsas həlqələrindən biridir. Bu struktur vahidi müəssisə üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Müəssisədə marketing fəaliyyətini həyata keçirmək üçün marketing xidmətini yaratmaq vacibdir. Bunun hansı səviyyədə həyata keçirilməsi isə müəssisədə işin həcmindən, istehsal olunan məhsulun çeşidindən, bazarların növündən asılıdır.

Marketing xidməti marketing şöbəsinin struktur vahidi kimi fəaliyyət göstərir. Marketing şöbəsi təşkilatda marketing strategiyasını hazırlayır və bunun əsasında marketing planlarını tərtib edir. Marketing xidməti sistemində çalışan bütün rəhbər işçilər və aparıcı mütəxəssislər, o cümlədən marketoloqlar idarəetmə kadrlarına olan ümumi tələblərə tam cavab verməlidirlər. Onlar müxtəlif regionlarda, ölkələrdə iqtisadi inkişafı öyrənməli, həmin ərazinin istehsal və əmək münasibətlərinin quruluşu ilə tanış olmalıdırlar. Onlar bilməlidir ki, tələbat və məhsullara olan ehtiyac daim dəyişir. Bu məqsədlə müəssisə və təşkilatlar da daim araşdırmalar aparmalı, bazarın tələbatına uyğun məhsul istehsalı ilə əlaqədar yeniliklərlə ayaqlaşmağı bacarmalıdırlar. Marketing üzrə mütəxəssislər bazar imkanlarını aşkar etməli, bazarlara hakim olmaq üçün müvafiq taktika və strategiyalar hazırlamalıdırlar. Heç bir müəssisə bugünkü istehsalına ümid edib bazar imkanlarına arxalana bilməz. Firmalar təsdiq edə bilər ki, onların satışının və mənfəətinin əksər hissəsi yeni məhsulların yaradılması hesabınadır.

Marketing strategiyası ümumfirma strategiyasının tərkib hissəsi kimi strateji planlaşdırmada yer almaqla, müəssisənin strateji fəaliyyətinin demək olar ki, bütün mərhələlərində iştirak edir. Yəni marketing strategiyası planlaşdırma prosesində məqsədlərin qoyuluşundan başlayaraq bazarda mənfəət əldə olunması ilə əlaqədar bütün prosesləri əhatə edir. Marketing strategiyası müəssisənin əsas fəaliyyət strategiyasına aid olub, bazarın strateji tədqiqi, əmtəə strategiyası, məqsədli bazarların seçilməsi, qiymət, satış və rəqabət kimi alt strategiyaları özündə birləşdirir. Bu strategiyalar bazarın idarə edilməsinin strategiyasıdır.

Bazarın idarə edilməsi dedikdə, bazar segmentlərinin seçilməsi, bazarda mövcud tələbatın müəyyən edilməsi, müştəri ehtiyaclarının öyrənilməsi və təhlil edilməsi, bazarda mövqelərin ələ keçirilməsi və qorunub saxlanılması və s. bu kimi məsələlər başa düşülür. Marketingin idarə edilməsi, həmçinin hədəf marketinginin (hansı istehlakçı qrupunun seçilməsi) və mövqeləşdirmə strategiyasının həyata keçirilməsini təmin edir. Marketingin idarə edilməsi müştəri münasibətlərinin idarə edilməsini və onun daim nəzarətdə saxlanılmasını, bu məsələdə menecerləri və marketoloqları olduqca diqqətli olmağa çağırır. Müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi dedikdə, müştərilərin cəlb olunması, onlarla sosial, iqtisadi, psixoloji, etik davranışların

formalaşdırılması, alqı-satqı münasibətlərinin, xidmət əlaqələrinin yaradılması və s. başa düşülür. Çünki müştəri münasibətləri bazar təsərrüfatının özəyini təşkil edir. Bu cür münasibətlər alıcılar və satıcılar arasında baş versə də, həmin münasibətlər satıcılar tərəfindən idarə olunur. Müştəri münasibətləri marketingin satış və sosial-etik konsepsiyaları tərəfindən nəzəri cəhətdən öyrənilir, idarə olunur və tənzimlənir. Yəni marketing məhsul və xidmətləri satmaq üçün hədəf seçilmiş müştəri qrupları ilə münasibətlərini qurur, mübadilə əlaqələrini yaradır.

Tədqiqatlar və müşahidələr göstərir ki, marketingin idarə edilməsinin alt sistemi kimi marketing-planların günün tələblərinə uyğun hazırlanması sənaye müəssisələrinin strateji inkişafının əsasını təşkil edir. Marketing planlarında məqsədlər müəyyənləşdirilir, məqsədə çatmağın yolları qoyulur və hansı nəticələrin əldə olunacağı nəzərdə tutulur.

Marketingin idarə edilməsinin alt sistemlərindən biri də marketing informasiyalarının idarə edilməsidir. Marketing informasiyalarının idarə edilməsi qeyd etdiyimiz kimi, marketing bazarın idarə edilməsinin konsepsiyasıdır. Bu məqsədlə müəssisə marketing fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, daim bazarla təmasda olmalı, yeni məhsullar, istehlakçılar, rəqiblər, texnika və texnologiyalar haqqında informasiyalar əldə etməlidir. Lakin marketing məlumatları təşkilat üçün ətraf mühit məlumatları hesab edildiyinə görə bu cür informasiyalar müəssisələr üçün xarici informasiyalar hesab edilir. Marketing tədqiqatları ilə bağlı xarici informasiyaların cəlb edilməsi bazarlardan alınan məlumatların sistemli və açıq formada toplanılmasının ümumiləşdirilməsi prosesidir.

Marketing strategiyasında qiymət siyasətinin rolu olduqca böyükdür. Qiymət strategiyası qiymətin idarə edilməsinə dair uzunmüddətli fəaliyyət proqramıdır. Qiymət strategiyası qiymətin əmələ gəlməsi ilə əlaqədar olan məqsədlərin müəyyən olunmasını və firmanın qarşısına qoyduğu məqsədə çatmağın yollarını özündə birləşdirir. Qiymət strategiyasına aşağıdakı məqsədləri aid etmək olar:

- bazarda aşağı qiymət siyasəti ilə müştərilərin cəlb olunması;
- bazara hücum taktikasının həyata keçirilməsi və mövqelərin ələ keçirilməsi;
- stabil qiymət siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bazarda mövqelərin qorunub saxlanması;
- müdafiə taktikasının həyata keçirilməsi ilə rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi.

Marketing strategiyasının ana xəttini, həmçinin rəqabət strategiyası təşkil edir. Rəqabət əsasən eyni çeşidə, eyni fəaliyyət sferasına aid olan eynicinsli məhsulların istehsalı və ya eyni xidmət sferasında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri arasında baş verir. Rəqabət iqtisadi nöqteyi nəzərdən inkişaf, bazar uğrunda mübarizə məfhumunu özündə birləşdirir. Ümumiyyətlə rəqabətsiz inkişaf yoxdur. Rəqabət iqtisadi tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi olub cəmiyyət üzvləri arasında yaşamaq və mövcud əmtəələrin istehsalı və realizə edilməsi uğrunda mübarizəni xarakterizə edir. Müəssisə və təşkilatlar rəqabət strategiyası ilə öz gələcəyinin təminatçısına çevrilir, təşkilatın rəqabətə dayanıqlılığının, məhsulun rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinin əsasını təşkil edir. Əslində bayaq toxunduğumuz qiymət strategiyası rəqabət strategiyası üçün bir amildir. Çünki, təşkilatlar rəqabətə davamlılığın artırılması üçün yeniliklərin tətbiqi, keyfiyyətin yüksəldilməsi, xidmətlərin yaxşılaşdırılması, uğurlu qiymət siyasətinin həyata keçirilməsinə üstünlük verirlər.

Nəticədə fikrimizi ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, marketing strategiyası müvafiq alt strategiyaları özündə birləşdirməklə, təşkilatın ümumfirma strategiyasına xidmət edir. Bu strategiya müəssisənin ümumi məqsədlərinə nail olunmasında rol oynamaqla səmərəlilik göstəricilərinin əldə olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu strategiyadan doğan marketing fəaliyyəti marketing xidmətinin funksiyalar sisteminə aid olmaqla təşkilatın idarə edilməsinin alt sistemi kimi özünü büruzə verir. Deməli marketing fəaliyyəti təşkilatın ümumi məqsədləri və missiyaları sistemində aparıcı rola malik olmaqla onun inkişaf perspektivlərinə nail

olunmasında həlledici rola malik fəaliyyət sistemidir.

*Sadiqov R.F. i.f.d., dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

MARKETİNG STRATEGİYASI ÜMUMFİRMA STRATEGİYASININ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Marketing startegiyası marketing sahəsində inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir. Marketing strategiyasını öyrənmək məqsədilə tədqiqatların aparılması marketing mühitinin ətraflı öyrənilməsinə tələb edir. Marketing müəssisə və təşkilatların istehsal edəcəyi məhsula olan təlabatı müəyyən edir, məhsulun reallaşdırılmasını və geniş təkrar istehsalı təmin edir. Marketing planlarının əsasını marketing strategiyası təşkil edir. Marketing strategiyası alt strategiyaları özündə birləşdirməklə, təşkilatın ümumfirma strategiyasına xidmət edir. Bu strategiya müəssisənin ümumi məqsədlərinə nail olunmasında rol oynamaqla səmərəlilik göstəricilərinin əldə olunmasında əhəmiyyət kəsb edir.

*Садыгов Р.Ф. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

СТРАТЕГИЯ МАРКЕТИНГА – КАК ЧАСТЬ ОБЩИФИРМОВОЙ СТРАТЕГИИ

Стратегия маркетинга определяет тенденции развития в сфере маркетинга. Проведение научных исследований с целью изучать стратегию маркетинга требует детального изучения маркетинговой среды. Маркетинг определяет спрос на продукт предприятий и организаций. Маркетинговая стратегия является основой маркетинговых планов. Стратегия маркетинга сочетая составные части стратегии служит общифирмовым стратегиям организации. Это стратегия играя определенную роль в достижении цели предприятия имеет решающее значение для достижения показателей эффективности.

*Sadigov R.F. assis. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

MARKETING STRATEGY AS THE CONTENT PART OF THE COMMON-FIRM STRATEGY

Marketing strategy determines the development directions in the Marketing area. Conducting researches in order to study marketing strategy require detailed study of the marketing environment. Marketing determines the output of the needs of enterprises and organizations, provides product implementation and wide reproduction. Marketing strategy is the base of marketing plans. It serves to all – firm strategy of the institution combining sub – strategies of marketing. This strategy assumes importance in gaining efficiency indicators playing an im-

portant role in achieving general goals of the institution.

*Aslanov E.Ş. doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT - 336.71.078.3

BANK RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: kommersiya bankları, bank əməliyyatları, bank riskləri, əməliyyat riskləri, valyuta riskləri, idarəetmə sistemi, təkmilləşdirmə.

Ключевые слова: коммерческие банки, банковские операции, банковские риски, операционные риски, валютные риски, система управления, совершенствование.

Key words: commercial banks, banking operations, banking risks, operational risks, currency risks, management system, improvement.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya bank sistemində bank fəaliyyəti ilə bağlı proseslərin mürəkkəbləşməsi və bunlarla bağlı risklərin artması amilləri son onilliklərdə intensivləşməkdədir. Bu proseslərdə ciddi problemlərdən biri kimi kommersiya banklarında risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi daha çox diqqəti cəlb edir.

Müasir dövrdə son dünya maliyyə böhranının nəticələrinin çətinliklə aradan qaldırıldığı şəraitdə, çoxəhatəli qloballaşma mühitində, demək olar ki, dünya iqtisadi sistemini əhatə edən proseslərin əksəriyyətinin əsaslı transformasiyalara məruz qaldığı bir vaxtda bank risklərinin daha səmərəli idarə edilməsi və bu tədbirlərin təkmilləşdirilməsi aktuallığı ilə xeyli fərqlənir. Bu tədbirlərin vacibliyini şərtləndirən amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- bank sistemi milli iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri kimi çıxış edir və burada risklərin effektiv idarə edilməsi mühüm meyarlardan sayılır;

- kommersiya banklarının sabit və davamlı fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının inkişafına ciddi təsir etmək iqtidarındadır və bu baxımdan bank risklərinin təsirinin minimuma endirilməsi daim mühüm meyar kimi qiymətləndirilir;

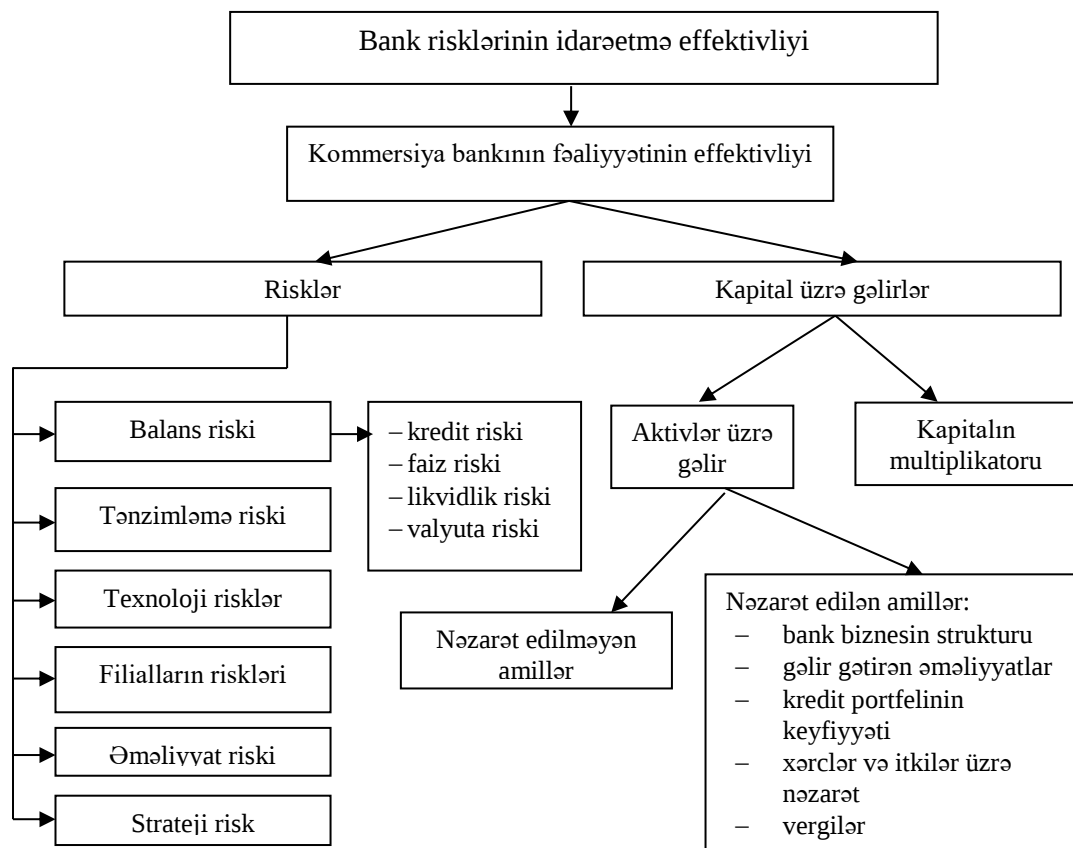
- hər bir ölkə vətəndaşının həyatında, yaşayış meyarlarında və fəaliyyətində kommersiya banklarının rolu və iştirakı qaçılmazdır, bu amillər nəzərə alınmaqla bank sistemindəki çaxnaşma, qeyri-sabitlik, riskli fəaliyyətin genişlənməsi iqtisadi çətinliklərlə və depressiyalarla yanaşı, sosial narazılıqlara gətirib çıxara bilər;

- adekvat və etibarlı mexanizmlərlə idarə edilməyən bank riskləri kommersiya banklarının aktivlərinin itirilməsinə, onların qeyri-effektiv istifadəsinə, bankların fəaliyyətində arzuedilməz və neqativ situasiyaların çoxalmasına, bankların zərərlərinin artmasına və nəhayət, onların iflasına səbəb olar;

- bank sisteminin risklərinin sistemli idarə olunmasının daimi təkmilləşdirmələr hesabına gücləndirilməsi təmin edilmədiyi təqdirdə kommersiya banklarının ümumi fəaliyyətinin problemlərinin artacağı qaçılmaz hesab olunur və bu halda bank xidmətlərinin diversifikasiyalandırılması çətinləşir, bank personalının potensialından səmərəli istifadə mümkün olmur və müasir dövrün tələblərinə cavab verən bank alətlərinin işlənib hazırlanması, tətbiqi gecikir və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya banklarının risklərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra tədbirlərin ardıcıl və sistemli formada yerinə yetirilməsi daha məqsəduyğun hesab olunur. Fikrimizcə, bu tədbirlər sırasında bank risklərinin mahiyyətinin hər bir fəaliyyət istiqamətinə uyğun olaraq dərinlən öyrənilməsi, bu istiqamət üzrə risklərin idarə

edilməsi mexanizminin konkret müəyyənləşdirilməsi və ona nəzarət sisteminin tətbiq olunması, bankın müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlərin analitik və kompleks təhlil edilməsi, bunlarla bağlı müxtəlif xarakterli situasiyaların və arzuolunmaz halların ciddi araşdırılması, kommersiya banklarının kredit portfellərinin strukturunun öyrənilməsi, bu portfelin effektivliyi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması, bank fəaliyyəti ilə bağlı risklərin, xüsusilə, kredit risklərinin, o cümlədən, hər bir bank üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən əməliyyat, faiz və valyuta risklərinin daha səmərəli idarəetmə metodlarının hazırlanaraq tətbiq edilməsi, bunlarla bağlı dünya təcrübəsindən geniş istifadəyə yer verilməsi, bütövlükdə, risklərin idarə edilməsi proseslərinə daxil olan müxtəlif funksiyalı bank mexanizmlərinin və alətlərinin adekvatlıq meyarlarının müasir dövrün tələblərinə uyğun baxılması və təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi daxildir. Tədqiqatçı N.Pronskaya qeyd edir ki, hər bir bankın uğurlu fəaliyyət göstərməsi əsasən risklərin effektiv idarə edilməsinin təşkili ilə reallaşdırıla bilər. Çünki, bank risklərinin azaldılması və itkilərin səviyyəsinin minimuma endirilməsi mümkün olmazsa, bankın ümumi fəaliyyətindən gözlənilən gəlirin səviyyəsinin aşağı düşməsi baş verəcəkdir. Buna görə də, bank əməliyyatlarının təşkili zamanı risklərin idarə edilməsi sisteminin optimallaşdırılması və təkmilləşdirilməsi bankın strateji vəzifələrindən biri kimi xarakterizə olunur. Müəllif bu qeyd edilənlər nəzərə alınmaqla, kommersiya banklarının gəlirliliyinə və effektiv fəaliyyətinə təsir edən amillərin təxmini sxemini aşağıda göstərilən şəkildəki kimi vermişdir [1].

Şəkil. Kommersiya banklarının gəlirliliyinə və effektiv fəaliyyətinə təsir edən amillərin təxmini sxemi.

Şəkildən göründüyü kimi, kommersiya banklarının effektiv fəaliyyəti əsas etibarlı ilə bank risklərinin səmərəli idarəetmə sisteminin qurulması və təşkili ilə bağlıdır. Bu halda müxtəlif bank riskləri bütövlükdə bank gəlirlilik dərəcəsinə, bank biznesinin səmərəliliyinə, kredit portfelinin keyfiyyətinə, bank xərclərinə ciddi şəkildə təsir göstərə bilər. Buna görə də, bank risklərinin idarəetmə sistemlərinin bankın strateji fəaliyyət istiqamətlərinə müvafiq formada təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi lazım gəlir. Tədqiqatçı V.Zrajevskiy risklərin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinə proqnoz göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsini, fəaliyyət subyektinin aktivlərinin və passivlərinin strukturunun optimallaşdırılmasını, risklərin idarəetmə mexanizmlərinin reallaşdırılmasında əhəmiyyətli və tələb olunan yeni prosedurların, alətlərin hazırlanmasını, fəaliyyət subyektinin xərclərinin azaldılması tədbirlərinin, banklarda risk-menecment sisteminin gücləndirilməsini və ümumilikdə, bank risklərinin qiymətləndirilməsi prosedurlarının effektivli, adekvat metodlarının tətbiqini daxil etmişdir [2]. Bu baxımdan, bankların riskləri idarə edilməsi ilə bağlı əhəmiyyətli mexanizmlərinin və alətlərinin təkmilləşdirilməsi, başqa sözlə, yenilənməsi prosesləri daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı və onlara kommersiya banklarının strateji tədbirləri sırasında yer ayrılmalıdır.

Bir qrup tədqiqatçılar bank sistemindəki rəqabət mühitinin təsiri altında kommersiya banklarının bir-birinə qarşı riskli əməliyyatlar aparmalarının mənfi fəsadlarına daha çox diqqət yetirməyin vacibliyini bildirmişdilər. Tədqiqatçılar V.Alyoşin və O.Rudayeva bank sektorunun sabit fəaliyyətinin təmin edilməsində əsas şərtlərdən biri kimi risklərin idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsini bildirmişlər. Müəlliflər kompleks formada bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinə bankın fəaliyyət istiqamətlərinə və risklərin mahiyyətinə adekvat təhlil metodlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinə bank mütəxəssislərinin motivasiyasının artırılması, iş prosesindəki və xidmətlərin təşkilindəki nöqsanların aradan qaldırılaraq müəyyənləşdirilməsi, onların aradan qaldırılmasının təşkili, risk amillərinin və risk dərəcələrinin təhlil edilməsi və sistemləşdirilməsi, zəruri tədbirlərin görülməsi, nəzarət mexanizminin yenilənməsi və s. aid etmişlər [3]. Tədqiqatçı Y.Biryukova çoxprofilli kommersiya banklarında risklərin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə araşdırmaları apararkən, bu amillərə ciddi diqqət yetirməyi vacib saymışdır. Bundan əlavə, müəllifin fikrincə, geniş filial şəbəkəsinə malik olmaq kommersiya bankının əsas üstünlüyüdür, bununla əlaqədar olaraq, ölkə regionlarında bank rəqiblərinə nisbətən daha rəqabətqabiliyyətlidir. Bu baxımdan bank risklərini bankın fəaliyyət dairəsinin bütün perimetrləri, o cümlədən, regional filiallarda göstərilən xidmətlərin hər biri üzrə ətraflı araşdırılmalı, öyrənilməli, onlar üzrə risklərin azaldılması mexanizmləri təkmilləşdirilməlidir [4]. Tədqiqatçı O.Korolyev kommersiya bankının fəaliyyətinin effektivliyinin təhlili və idarəedilməsi problemlərini araşdırarkən, mühüm məsələlər sırasında bankın fəaliyyətinə və onun problemlərinə uyğun gələn metodiki yanaşmaların düzgün seçilməsini, risklərin idarə edilməsi ilə bağlı problemlərə strateji yanaşma səviyyəsinin daim qorunmasını vacib saymışdır [5].

Müasir şəraitdə postsovet məkanında bank risklərinin idarə edilməsi problemlərinin öyrənilməsi və bu kimi risklərin effektiv idarə olunması aktual problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Çünki, bu ölkələrdə kommersiya banklarının mövcud təcrübəli bank mexanizmləri kifayət qədər sınaqdan çıxmamış və bankların özünün əhəmiyyətli bank mexanizmləri, həmçinin bank alətlərinin formalaşdırılması prosesləri başlanğıc mərhələsindədir. Başqa sözlə, bu mühitədə kommersiya banklarının rəqabət qabiliyyətinin sabit saxlanılması, onun fəaliyyətinin effektiv olması, bank risklərinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müəyyən dövr və təcrübənin toplanması lazım gəlir. Tədqiqatlar göstərir ki, kommersiya bankları bank

risklərinin öyrənilməsi və idarə edilməsi proseslərinə komplekslik prinsipləri əsasında yanaşmadıqda, bank risklərinin idarə edilməsində problemlərin yaranması baş verir. Rusiyanın “Alfa-Bank” ASC-nin bank mütəxəssislərinin apardığı tədqiqat materiallarına və mülahizələrinə əsasən qeyd etmək olar ki, bank riskləri cəmiyyətin sosial-iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində vacib amillərdəndir. Onların idarə edilməsinə adekvat yanaşmadıqda, cəmiyyətdə və əhali arasında ciddi problemlər yarana bilər, banklar etibarını itirər, onlar ciddi itkilərlə üzləşərlər. Bunlara yol verməmək üçün, bank risklərinin idarə edilməsinin nəzəri-metodoloji əsaslarının dərinlən tədqiq edilməsi, kommersiya banklarının fəaliyyətinin təşkilatı və iqtisadi xarakterlərinin öyrənilməsi, bu banklarda risklərin idarə edilməsi effektivliyinin təhlilinin aparılması və, nəhayət, həmin risklərin idarə edilməsi üzrə prioritet istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi, bunlarla bağlı bank mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi vacibliyi ilə seçilir [6]. Bank mütəxəssislərinin bu fikri ilə razılaşmamaq olmur, məsələn, 2014-cü ilin sonlarında və 2015-ci ilin əvvəllərində postsovet respublikalarında, xüsusilə, Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan və digər respublikalarda kommersiya banklarında bank risklərinin idarə edilməsi üzrə prioritet vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi proseslərindəki buraxılmış səhvlər özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Belə ki, əsas etibarlı ilə milli valyutada istehlak tələblərinə uyğun istiqamətlərə verilmiş kredit resursları üzrə, bank kreditləri üzrə risklərin uzunmüddətli, daxili və kənar, valyuta və faiz riskləri sistemli və kompleks formada baxılmadığından qaytarılmayan kredit problemləri çoxalmaqla bərabər, bank aktivlərinin əksər hissəsinin qeyri-səmərəli yerləşdirilməsi və istifadəsi problemləri ortaya çıxmışdır. Bu baxımdan, bank risklərinin əsasən yarandığı və formalaşdığı kredit portfelinin mümkün qədər diversifikasiya olunması, bank xidmətlərinin istiqamətlərinin və çeşidlərinin artırılması, bankların aktivlərindən, maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, xüsusilə, bank aktivlərinin əhəmiyyətli hissəsinin real sektorun müxtəlif sahələrinə yönəldilməsi, bu sahələrin kreditləşdirilməsi bank risklərinin nisbətən azaldılması immunitetinin gücləndirilməsinə şərait yarada bilər, bu risklərin minimuma endirilməsinə imkan verir.

Banklarda risklərin idarə edilməsi sisteminin formalaşdırılmasında da bu prinsiplərin nəzərə alınması vacib şərtlər kimi xarakterizə olunur. Yalnız belə olduğu təqdirdə risklərlə bağlı problemlərə məsuliyyət daşıyan bank əməkdaşlarının və yüksək idarəetmə funksiyasına malik menecerlərin hər birinin bank risklərinin idarə edilməsində və onların azaldılmasında rolunu, onların məsuliyyətini müəyyənləşdirmək mümkün olar, bütövlükdə, bank heyətinin risklərin idarə edilməsi prosesində faydalı fəaliyyətinin təşkili reallaşar. Ayrı-ayrı bankların misallarında daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində bank risklərinin idarə edilməsi proseslərinin daha optimal variantlarına baxılması da vacib sayılır. Belə ki, hər bir bankın fəaliyyətində müəyyən detalları ilə fərqli xarakterik cəhətlərin olması daha çox reallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bununla bərabər, bank fəaliyyətinin mürəkkəb funksiyalarının icrası proseslərində adekvatlıq baxımından optimal mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi və tətbiqinin təşkili sistemli yanaşma ilə bərabər, ayrı-ayrı situasiyaların və elementlərin nəzərə alınmasını şərtləndirir. Risklərin idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsində daha ciddi nəticələrə və əvvəlcədən proqnozlaşdırılan gözləntilərə nail olmaq üçün risklərlə bağlı mühüm əhəmiyyət daşıyan müxtəlif detalların və ayrı-ayrı elementlərin diqqətlə öyrənilməsi, onların azaldılması istiqamətində daha təsirli tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi, bu tədbirlər üzrə çoxlu sayda amillərin təsirinin araşdırılması lazım gəlir. Əslində elə risklərin idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi zərurəti də bu kimi mürəkkəb və əhatəli təsirə malik müxtəlif risk amillərinin mahiyyətinin üzə çıxarılması, təhlili və onların təsirinin azaldılması

ilə bağlı inzibati-təşkilati tədbirlərin görülməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Qazaxıstan banklarının risklərin idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi üzrə apardıqları tədbirlərin təhlili göstərmişdir ki, bank risklərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər özü müəyyən hərəkətlərin məcmusu kimi xarakterizə olunur və bu hərəkətlər risklərin idarə edilməsinin son nəticələrinə ciddi təsir göstərir. Ölkənin bank sistemində əsas problemlər kimi kommersiya banklarının servis xidmətlərinin və struktur bölmələrinin vəzifə funksiyalarının optimal bölüşdürülməməsi, kreditlərin verilməsi ilə bağlı girov sisteminin kifayət qədər etibarlı olmaması, menecment strukturunun qeyri-adekvatlığı, əmanətlərin sığortalanması sxeminin fraqmentar xarakter daşması, kredit risklərinin və bank fəaliyyəti ilə bağlı risklərin adekvat qiymətləndirilməsi metodlarının kifayət qədər təkmilləşdirilməməsi və s. qeyd olunur [7]. Şübhəsiz, bu göstərilən problem xarakterli məsələlərin lazım olunan səviyyədə dəyərləndirilməməsi, öyrənilməməsi, bank risklərinin idarə edilməsi ilə bağlı proseslərin təkmilləşdirilməsinə ardıcılıq və dərinlik prinsipləri ilə baxılmaması, bu kimi risklərin əhatə dairəsinin arzuolunmaz həddə çatmasına və fəsadlarının çoxalmasına səbəb ola bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, bu qeyd olunan problemlərin və halların əksəriyyəti Azərbaycanın kommersiya banklarının təcrübə işində yer almışdır. Belə ki, bank risklərinin idarə edilməsi üzrə təkmilləşdirilmiş qaydalar və mexanizmlərin mövcudluğuna baxmayaraq, əksər bank fəaliyyəti istiqamətləri üzrə risklərin yaranması və genişlənməsi ehtimalları mövcuddur. Mərkəzi Bankının rəsmi olaraq təsdiq etdiyi və “Banklarda korporativ idarəetmə standartları” adlanan sənədin 5-ci maddəsində bildirilir ki, bankda onun əməliyyatlarının növünə, həcminə, fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və mühitinə, mürəkkəbliyinə və üzləşdiyi risklərə adekvat risklərin idarə edilməsi sistemi yaradılmalıdır. Həmin sənədin 14.8-ci maddəsinə əsasən bankın məruz qaldığı əhəmiyyətli risklərin idarə edilməsi proseduraları verilmişdir [8]. Fikrimizcə, məhz bu istiqamətlər üzrə hər bir kommersiya bankının risklərin idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin əsaslandırılmış formalarının işlənib hazırlanması və reallaşdırılması zəruridir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2015-ci ili üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatında bildirilir ki, kontortsiklik bank nəzarət modeli və prudensial siyasət vasitəsi ilə bank sistemində risklərin çevik idarə olunması və bankların maliyyə dayanıqlılığının daha da gücləndirilməsi nəzərdə tutulur [9]. Göründüyü kimi, ölkənin Mərkəzi Bankının siyasətində də bank risklərinin optimal idarəetmə sisteminin yaradılmasına və bununla bağlı proseslərin təkmilləşdirilməsinə, yeni bank mexanizmlərinin və alətlərinin tətbiqinə ciddi önəm verilir. Bununla belə, 2015-ci ilin ilk aylarında Azərbaycanın bank sistemində valyuta məzənnəsi ilə bağlı bank risklərinin fəsadları bir daha bank risklərinin sistemli və komplekslik prinsipləri gözlənilməklə, hər bir ölkənin bank sisteminin və ayrı-ayrı bankların fəaliyyət prinsiplərinin mühüm elementləri nəzərə alınmaqla, təkmilləşdirmələr aparılmasını, risklərin idarə edilməsi sisteminin müasir, daha çox dayanıqlı modellərinin işlənib hazırlanmasını və tətbiqini zəruri edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proseslər dünya bank sistemində mütəmadi təkrarlanan proseslər kimi xarakterizə olunur 2014-cü ilin sonlarında və 2015-ci ilin əvvəllərində postsovet məkanında bir çox dövlətlərin milli valyutalarının dəyərdən düşməsi, başqa sözlə, valyuta məzənnəsi riskinin həddindən çox artması, kommersiya banklarının ciddi itkilərlə üzləşməsi baş vermişdir.

Tədqiqatların nəticəsi olaraq, bank risklərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yollarının əsas istiqamətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür:

- bank risklərinin idarə edilməsi üzrə bankın siyasətinin təkmilləşdirilməsi;
- vaxtı keçmiş kreditlərin məbləği və kredit portfelində xüsusi çəkisinin ciddi araşdırıl-

ması, adekvat tədbirlərin görülməsi;

- qeyri-standart kreditlərin cəmi və bu kreditlərin hər bir alt kateqoriyası üzrə məbləği və kredit portfelində xüsusi çəkisinin bankın ümumi aktivlərində adekvatlıq səviyyəsinin qorunması;

- kredit üzrə yaradılmış adi və məqsədli ehtiyatların məbləği və kredit portfelinə nisbətətin etibarlılığı;

- kreditlərin, o cümlədən, vaxtı keçmiş kreditlərin regionlar, iqtisadi sektorlar üzrə bölgüsünün təhlili;

- iri kredit borclarının məbləği və məcmu kapitalla nisbətinin balanslaşdırılması;

- faiz risklərinə həssaslıq üzrə təsnifat, sabit və dəyişkən faizi olan aktiv və öhdəliklərin təsnifatının aparılması və təhlili;

- əməliyyat riskləri üzrə tənzimləmə çərçivəsinin yaradılması və əməliyyat risklərinin kapital adekvatlığının hesablanması optimallaşdırılması;

- fəaliyyətində istifadə edilən əsas xarici valyutalar və açıq valyuta mövqeyi üzrə prudensial normativlər göstərilməklə, bankın hər bir əsas valyuta üzrə ayrılıqda və məcmu açıq valyuta mövqeyinin gücləndirilməsi;

- xarici valyuta ilə bağlı riskin qarşısının alınması məqsədi ilə istifadə edilən alətlərin və bank mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;

- risk əsaslı və kontor-tsiklik prudensial tənzimləmənin həyata keçirilməsinə imkan verən siyasət modelinin qurulması şərti ilə hər bir risk növünün prudensial tələblərin əhatəsi üzrə effektiv tədbirlərin görülməsi;

- bank nəzarəti çərçivəsinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Bazel III prinsiplərinin, habelə bank fəaliyyətinin yerli mühitinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Пронская Н.С. Совершенствование управления рисками коммерческих банков в кризисных условиях функционирования // Вестник Волгоградского Государственного Университета. Серия 3, Экономика, 2011. № 1(18), с. 165-171 - <http://www.volsu.ru>.

2. Зражевский В.В. Основные направления совершенствования системы управления рисками. <http://www.bankmib.ru>.

3. Алешин В.А., Рудаева О.О. Совершенствование системы управления рисками как условие обеспечения стабильности банковского сектора // Экономические аспекты стратегии модернизации России. Сборник научных трудов / Под. ред. проф. Алешина В.А., проф. Чернышев М.А., проф. Анопченко Т.Ю. – Ростов-на-Дону: Изд-во “АкадемЛит”, 2011.-208 с. <http://www.management61.ru>.

4. Бирюкова Е.С. Совершенствование системы управления рисками в многофилиальном коммерческом банке. Дисс. канд. экон. наук. Ростов-на-Дону, 2006. – 177 с.

5. Королев О.Г. Анализ и управление эффективностью деятельности коммерческого банка. Автореферат дисс. д-ра экон. наук. Москва, 2008.

6. Управление рисками в ОАО “Альфа-Банк” - <http://alfabank.ru/>.

7. Совершенствования управления рисками в отечественных банках Казахстана. <http://www.articlekz.com>.

8. Banklarda korporativ idarəetmə standartları. AR MB-nın 12/04№-li 03.06.2013-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. <http://www.huquqiaktlar.gov.az>.

9. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2015-ci ili üçün pul və maliyyə sabitliyi siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Bəyanatı. <http://www.cbar.az>.

*Aslanov E.Ş. doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

BANK RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Məqalədə bank risklərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə bank risklərinin mahiyyəti, nəzəri əsasları, xüsusiyyətləri, onların yaranma səbəbləri və bunlara təsir edən amillər, bank risklərinin idarə edilməsi mexanizmləri, bu risklərin azaldılması üçün nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri təhlil olunmuşdur.

Məqalənin sonunda bank risklərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi yolları üzrə prioritet fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

*Асланов Э.Ш. докторант
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E Z İ O M E

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УПРАВЛЕНИЕМ БАНКОВСКИМИ РИСКАМИ

В статье исследованы проблемы и пути совершенствования управлением банковскими рисками в современных условиях. С этой целью были рассмотрены теоретические основы, особенности и сущность банковских рисков, факторы, влияющие на них, механизмы управления банковскими рисками и направления совершенствования системы контроля минимизации рисков.

В конце статьи определены пути совершенствования управлением банковскими рисками и дан ряд предложений.

*Aslanov E.Sh. post-graduate student
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

WAYS OF THE IMPROVING THE RISK MANAGEMENT OF BANKS

The problems and ways of improving the risk management of banks in modern conditions are investigated in the article. The theoretical foundations, characteristics and nature of banking risks, the factors that influence them, management of banking risks and areas for improvement of the control system to minimize the risks are considered for this purpose.

The ways of improvement of the risk management of banks and a number of suggestions are given at the end of the article.

*Гурбанов Э.И. дис.**Полтавский Университет Экономики и Торговли*

UOT - 172.1:340.141

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ, АДМИНИСТРИРОВАНИЯ И ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

Açar sözlər: qanunvericilik, etika, milli psixologiya, sosial-iqtisadi təfəkkür, anarxizm, cəmiyyət.

Ключевые слова: законодательство, этика, национальная психология, социально-экономическое мышление, анархизм, общество.

Key words: legislation, ethics, national psychology, social and economic thinking, anarchism, society.

Социальные законы, закономерности действуют во всех областях человеческой деятельности и могут различаться по сфере своего распространения. Так, существуют законы, действие которых распространяется на малую группу, на определенную социальную страту (социальный слой или класс) и, наконец, на все общество. Иными словами, в сфере действия закона может находиться общество в целом или его часть.

Если Творец при создании человека дал ему глаза, уши и нос, одновременно он человека вознаграждал права, исходящие от его человечества. Сюда относятся право свободы, на существования, имущества, равенства и др. Это утверждение принадлежит известному (экономист философ) политическому деятелю (члену Британского парламента) Джону Стюарту Миллю (1806-1873). Мыслитель, считающий природу источником прав человека отметил, что законы каждой страны создаются соответственно психологии проживающих там людей [5].

Главным предметом античной философии было решение благосостояние народов с путем (по отдельности и необходимости) политики и нравственности. Целью расследования является определение взаимодействия в обществе этих двух предметов.

Регулирование всех областей общества, в том числе отношений относительно экономической деятельности, осуществляются на основе законодательства страны. Экономическое мышление, совокупность идей об организации создания и обмена материальных ценностей, стоящих на вершине всех естественных потребностей человеческого существа.

При глобализации мира расширяются и обогащаются экономические звенья. Ускоренная взаимная интеграция человечество с современными технологическими средствами обуславливает формирование мыслей человека об общественной жизни и о новом (экономическом) мышлении. Основная и самая главная область деятельности человечества, в конечном итоге, несет экономическое значение. Потому, что деятельность любой области, в конце, направляется на экономические интересы. И это является источником обеспечения материальных потребностей человеческого существа. Поэтому, как объект исследования, в основном будем исследовать экономические-юридические отношения. Все области общества, в том числе экономические отношения регулируются законами. Наряду с развивающейся мировой экономикой всегда имеется потребность в создании совершенной законодательной системы, регулирующей эти отношения. Да, глобализирующийся мир вместе с собой ставит проблему задач регулирования и обобщения системы законодательства. Как знаем, народы отличаются друг от друга географическим положением местонахождения, основным занятием, религиозными верами и формирующимися от них долгими годами обрядами и традициями.

Своеобразная культура каждого общества утверждает его основные правила поведения во всех сферах. Иногда общество может хромать от влияния международных общественно-политических процессов как интеграция. Это в основном, происходит от несовершенства законодательной системы. Такие случаи служат причиной серьезных противоречий в обществе. Если законодательная система страны не создается в соответствии с психологией проживающих там людей, то образуются противоречия и обязательно происходит деформация законов в плохом смысле. Наряду с законами деформируются механизмы его работы и управления. Это становится причиной более худших результатов. Параллельно, при глобализации мира законы обязательно должны быть обобщены и соответственны международным нормам. Но непрофессиональное разрешение данного вопроса приводит к не очень положительным результатам. Так как, во многих случаях, как отмечено (созданное национальной культурой) не учитывается национальная психология.

Например, возьмем процесс совместимости общества с анархистским сознанием с международными нормативами. Что такое анархистские особенности? Анархисты верят что, в общем люди обладают способностями управления на основе творчества, совместной работой, взаимного уважения и общественные отношения и институты должны основываться на личной заинтересованности, взаимопомощи, добровольном согласии и ответственности (исходящей из личной заинтересованности) каждого участника, а все виды власти (то есть принуждения и эксплуатации) должны быть ликвидированы. Во многих анархистских философиях выражается ответственность каждого индивидуума в своем поведении. То есть предпочитают жить в отношениях на основе взаимного почитания и моральных ценностей. Такого типа особенности относятся многим народам ближнего востоке, средней Азии, в том числе Азербайджанскому народу. Такие люди воспринимают суровость закона как моральное давление им. Поэтому мировые законы они не любят. Это значит, что законодательная система не утверждается согласно морально-психологическим требованиям общества, то есть естественным особенностям. Суровость общественного поведения и консервативность в обществе становятся причиной протеста многих людей, особенно молодежи. Но в современном обществе, даже в политических и социальных структурах, все время существуют причины и условия восприятия анархистских программ и деятельности и создания склонности к ним. В таком обществе случаи перехода границы дозволенного являются часто встречающимися событиями. Так как, чрезмерный бюрократизм, во многих случаях, становится причиной широкого распространения состояния против государства. А наличие социально-политического и правового неравенства становится причиной усиления желания раздела собственности. Любые национальные особенности обобщенное течение тысячелетнего сознания, формировавшегося от древних идеологических традиций и образа жизни. Здесь власть и народ не обладают различными формами сознания. Поэтому, законы международного нормативного значения создают обязательно в этом обществе социально-политические противоречия. Таким образом сущность и влияние закона направляется против своей цели. В такой среде жесткость деформированной законодательной системы приводит инвестиционную и предпринимательскую среду к парализованному состоянию. Даже наличие степени налогов в более низких пределах сравнительно с другими странами, не снижает опасность таких экономических ситуаций. В это время законы больше всего создают признаки как моральное давление. Неестественность законодательной системы и административности, особенно становятся причиной покидания страны в массовом виде инвесторов и предпринимателей и регрессии национальной экономики. Поэтому основной темой исследования являются решение таких вопросов, усовершенствование законодательной системы по регулированию экономических и социальных отношений в обществе, в том числе вопросов этических моральных принципах соответствующих международным требованиям.

Долгое время, как в законодательной системе Азербайджанской Республики, (одной из постсоветских стран), в том числе в законах и нормативных актах регулирования экономических отношений не обращаются в раздел оповещение. Причиной каких результатов становится это? Обратим внимание, какие свойства включает в себя реальность созданный любой сферой, в том числе экономической **администрацией**. Для примера рассмотрим один из правил административного регулирования экономического события, происходящего в повседневной жизни. Для этого проанализируем результаты штрафов и финансовых санкций применяемое с государственными налоговыми органами в отношении налоговых правонарушений. Например, какой-либо предпринимательский субъект по невнимательности или не ответственности нарушил правила произведения расчетов наличными деньгами за оказанную работу, услуги, предоставляемые товары и т.д. То есть осуществил операцию не оприходовав полученные деньги в Контрольно-Кассовый Аппарат. Сотрудник Налогового органа, осуществляющий оперативный налоговый контроль, немедленно оценив данный случай как налоговое правонарушение, составляет административный протокол. Самая худшая сторона этого вопроса в том, что фонд особого поощрения любого государственного органа создаются за счет определенного процента (25%) именно применяемой фин-санкций. А это значит, что налоговый сотрудник заинтересован в применении штрафы. Юридическое превосходство, в любом случае, на стороне государственного представителя. Применяемая санкция, если произошла по вине продавца или кассира, высокая степень пени может стать результатом полной потери месячной заработной платы. Полный риск месячным материальным обеспечением как может создать социальную справедливость? Взаимное недовольство обеих сторон, организовавшего превосходство личного круга заинтересованности, обуславливает создание плодородное условие для механизма коррупции и **взяток**. То есть расширяет организованные преступные отношения. Безусловно, в таком обществе крайнее администрирование воспринимается как применение насилия. Потому, что здесь и администрирование, и незаконность формируется только на уровне перехода пределов дозволенного. В это время законы меняют сущность в обществе, покупается и продается и появляется хаос. Не работают и нормы этики, ни законы. Устраняется доброжелательство, исчезает любовь, эгоизм разъедает человеческую нравственность.

Противоположно вышеуказанным, за нарушение какого-либо закона, не считающегося общественной опасностью, в случае уведомления физического лица, или предпринимательского субъекта, то лицо почувствует государственную заботу к себе, из-за такой уступки у него появляется моральная ответственность. Будет остерегаться появления следующего нарушения, чтобы не стесняться за предупреждение. Это может послужить причиной появления у человека моральной и совестной ответственности. Потому, что человек одновременно со всем этим является духовным существом. Отсюда можно прийти к такому выводу, что одним из основных причин в обострении административных юридических нарушений и общественных противоречий во многих обществах является постепенное устранение с законодательной системы понятия предупреждение. И это устранение справедливости, примирения и мира в обществе. Значит, если наказание по результату не несет воспитательное значение, это ничто другое кроме как ссора (противоречие). Выдающийся автор самой долголетней государственной философии Китая Конфуций (~[551]-[479]~) применение закона и силы считал крайностью. **Воспитывать человека правильно не с силой а возбуждением чувства совести и веры**. То есть правильно создавать не чувство страха, а чувство веры и совести. [3].

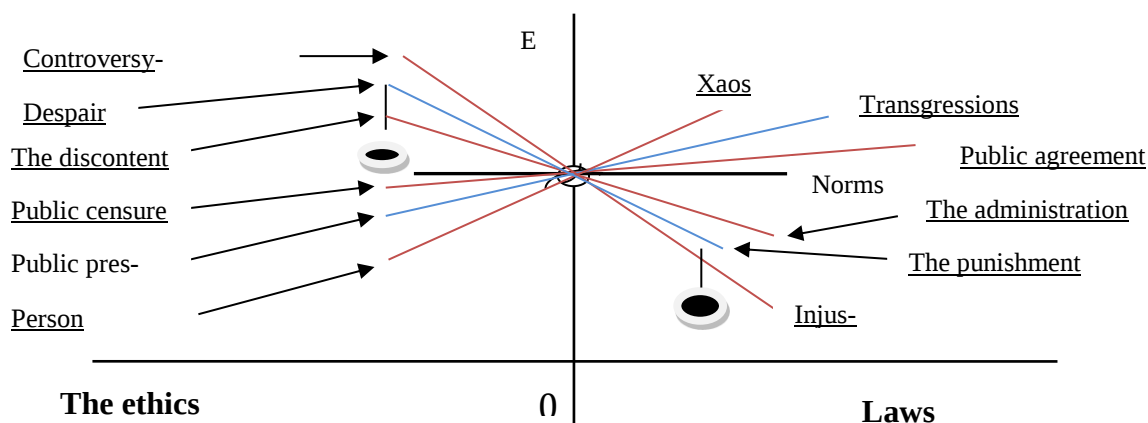
Выдающийся греческий философ Демокрит (~[-460]-[-370]) хотя и предпочитал мораль чем закон, но отмечал необходимость законов для массы (народа). Законы искусственны "Не следует мудрецу повиноваться законам, он должен жить свободно". Степень соблюдение законов соответствует духовным качествам каждого индивиду-

ума. Мудрец не нарушает законы, наоборот его действия создают закон. Значит повышение духовных нравственных качеств массы остается проблемой государства

Основоположник немецкой неоклассической философии Иммануил Кант к подобному вопросу подходит немного по-другому. **“Действуй так, чтобы правило твоих действий могло быть общим законом для всякого разумного существа”**. Да, действительно, соблюдение этих законов является предметом законной этической проблемы. Взаимные признаки права и закона показывает себя в этом вопросе. **Права по отдельности имеют индивидуальный, а законы носят общий характер**. Обобщенность и отличие этики и законов, как разница между естественностью и искусственностью. Нравственность является понятием качества. Законы в сущности не качество, только может стать причиной появления качества. И каждый человек соблюдает законы совместно по своим нравственным качествам.

И это истина, что характер, психология и поведение каждого человека, как личности, очень зависит от социальной среды. А социальная среда состоит не только от отдельных людей, а от маленькой или большой группы. В общем, когда говорим общество, имеется ввиду стабильная совокупность, по сравнению с собранием, имеющим общие интересы, богатство и нормы поведения, созданные в рамках человечества. Обществу свойственны индивидуальные и общие интересы. Но "крайний предел собственных интересов расшатывает общество и уничтожает любовь" (Моzi 470-391)

Внизу: Мы описали деление в виде прямоугольника по 90 градусов из 180 градусов единства (прямая линия) закона и этики. В описании влияния этики и закона в отношении друг к другу в данной координатной плоскости отражаются этапы процесса увеличения и уменьшения обоих критериев. Создано описание по этапам взаимного влияния законности и этических принципов в обществе. Здесь отмечается позиция, занимаемая на противоположной стороне в зависимости от их стадии развития и в обществе, где развиты принципы незаконности, и в обществе, где развиты этические принципы. Обратим внимание на изменение состояния равновесия на координатной плоскости весов, как символ справедливости и равенства в обществе.

На координатной плоскости пределы равновесия этики и закона и создаваемое в соотношении друг к другу. Norms Характеризует состояние общего и полного равновесия закона и этики, состояние единства этики и законов в обществе. Он параллельно линии закона - этики. Изображена черной линией.

1. Понаблюдаем за изменением равновесия с превосходством закона в отношении к этике. На координатной плоскости нарушение равновесия изображено по этапам. Предположим, что эти отношения в обществе в состоянии более тяжелого веса стороны закона. Жесткость (тяжесть) под углом 15 градусов стороны закона состояние администрирования, отмеченного зеленой линией. А его сторона нравственности (этики) выражает уровень недовольства. Следующий 15 градусов жесткий механизм закона, то

есть напряжение с состояния равновесия 30 градусов, определяет этап безнадежности, апатии (Despair). Самая жесткая и крайняя степень законности, указанная красной линией, то есть еще большее применение силы и наказания, определяет этап противоречия и деградации морали. Это изображение последнего этапа, относящегося в раздел закона, указанного измененной красной линией под углом 45 градусов с положения нормального равновесия. Крайняя законность состояние создающее дискриминацию и несправедливости после наказания.

А теперь рассмотрим этапы состояния напряжения этических принципов в обществе в отношении к законности. То есть проанализируем этапы превосходства моральной стороны.

2. Крайний предел моральных ценностей первый этап жесткости изображен зеленой линией. В этическом разделе этап общественного осуждения характеризует уровень, обоснованный общественному мнению и согласованию стороны закона. Этические принципы, ожесточенные под углом 30 градусов характеризует общественное давление. Этап, созданный им на противоположной стороне незаконность, то есть состояние полного ослабления законов. А следующий этап жесткость под углом 45 градусов этической стороны. Известно, что общественное мнение не может обеспечить справедливое решение всех отношений. На этом этапе решающим больше является воля влиятельных лиц общества. То есть отношения строятся не в рамках закона, а только соответственно личным (общественным) волям. А это полностью устраняет традиции государственности и гос-управление. Такой предел этической системы формирует противоречие международным нормам. Создает своеобразный новый хаос.

1. Этапы превосходства закона по сравнению с этической стороной.

Norms	—————→	Norms
Administration	—————→	The discontent
The punishment	—————→	Despair
Injustice	—————→	Controversy-degradation

2. Этапы превосходства этических принципов по сравнению с законом.

Norms	—————→	Norms
Public censure	—————→	Public agreement
Public pressure	—————→	Transgressions
Personvolition	—————→	Хаос

1- *Результат.* Как видно, конец этапа, сформировавшего крайнее превосходство закона, ограничивается деградацией и противоречиями. Если обратим внимание на мировые развитые страны, то увидим, что в тех странах в которых мировые законы получили жесткий и серьезный характер, в этих обществах регрессируют доброжелательство и моральные ценности. Хотя общественные правила несут серьезный характер, понижается уровень индивидуальных человеческих качеств и отношений. Самым широким примером этого является семейные отношения. Самый крайний предел законности подчинение гражданского общества законам. А это вовлекает общество к более невыносимым пределам. Такие ситуации выдвигает более резкие проблемы.

2 - *Результат.* Если рассмотрим этапы этического раздела: как видно, здесь крайнее воплощение этических принципов в конце приводит к беззаконию и хаосу. Поэтому, что господство в крайней степени моральных ценностей обуславливает решение всех отношений сначала на плоскости (уровне) общественной воли, а далее постепенно на плоскости собственной воли. А это значит, что законы в обществе полностью теряют свою силу и примерно, как в теократических государственных структурах, приво-

дит к вопросу фетвы. В таких обществах дискриминация протекает в более страшной степени. **Анализ общих результатов и новшество.** От вышеуказанного очевидно, что законы по характеру появляются как естественные и общественные законы. Естественные законы являются конкретными и необходимыми связями между событиями. А закономерность, ссылаясь на естественные законы характеризует объяснимые события. Общественные законы утверждаются сознанием человеческого существа и общественным и потребностями. Основной целью вышеуказанного вопроса, устранение человека от природы и разъяснение ему отсутствие закономерности отличающегося отношения о законе. Человек является неотъемлемой частью природы, поэтому создание общественных законов обязательно должны соответствовать природным особенностям человека. Человек отличается от других одушевленных только качествами (сознанием) и занятием и в разных обществах люди находятся под влиянием отличающейся законодательной системы. Поэтому регулирование отношений государства и людей нужно обеспечивать в порядке в котором олицетворяются и моральные, и юридические требования всех людей. **Абсолютная идея даже являющейся причиной всех причин и наличие всего и вселенного (выражающая полноту всего сущего) третьем этапе своего развития воплощается в человеке.** (по усмотрению Г.В.Ф. Гегеля (1770-1831) Это значит что человек по своей естественный природы является и нравственным существом. За это, принципы этики и законности должны применяться на сбалансированном уровне, чтобы придерживались все качества. В таком случае никакая сторона не позволит себе не переходить границы дозволенного [6]. Значит взаимное влияние принципов закона и этики необходимо привести на предел примирения. И это может создать условия в обществе для развития общего примирения, мира и гуманизма. Поэтому для выдвижения принципов законности и моральности (этических принципов) необходимо применение предупреждения и общественного нарекания. В таком случае, во всех областях возможно обеспечение на высоком уровне соблюдения законов и морального воспитания людей. В обществе закон и нравственность должно быть сбалансировано, чтобы превосходство одного из них не послужило устранению другого. Если закон настроен на крайний уровень метода наказания, во многих случаях такой закон создает не воспитание а невоспитанность. Потому что, нравственность является главным основанием индивидуальных правил и правил общественного поведения. Надо делать так, чтобы согласие между этих двух противоречий (этика и законность) не нарушалось.

Мы проанализировали регулирование всех социально-экономических отношений на основе принципов этики и закона. Любой дисциплинированный индивидуум (лицо) в обществе должны различаться по общественному, политическому, экономическом поведению. Если законность регрессирует, в обществе не находит формирование, это значит что и ужесточение законов не обещают положительных результатов. Для этого необходимо применять не наказание, а акт награждение. (поощрение)

Пример, тезис, выражающий “Никто не получает удовольствие от выплаты налогов”, в сущности для нормального общества должно пониматься как оскорбление. Это значит, что в данном обществе нет идеологии законности, в замен этом есть резкое администрирование. На самом деле налогоплательщики должны осуществлять это дело любя и в добровольном виде. Из-за того, что люди адаптированы в среду неопределенности. Такая юридическая политика не может быть признаками здоровой структуры общества. Из-за исчезновения доверия к государству люди хотят воспользоваться всеми приобретенными возможностями на максимальном уровне. Будто хотят гарантировать свои дальнейшие обеспечения. По этой причине всегда появляется не обоснованный и пустой ажиотажи. Крайняя привязанность общества с материальной жизнью реализует факт страстного присвоения материальных ценностей. Именно в это время происходит расшатывание общества частными интересами. А какие (инновационные) мероприятия должны осуществляться для создания веры и доверия. Для получения

быстрого и массового характера этих принципов необходимо осуществить на общественном уровне акт поощрения. Пример, Поощрение юридических субъектов, предпринимателей, водителей, мастеров, врачей, государственных служащих, лиц, не имеющих гражданства, не нарушающих правила порядка и этические нормы, должны освещаться в массовых средствах информации. Это значит создание благоприятных условий для развития моральных ценностей, человеческих качеств и законности в обществе. Во всех областях если стараться стать примером для других своим поведением, если не воспользоваться нарушением прав для государственных интересов, естественно появится доверие и вера к государству.

Исследование - разработало моральные и юридические результаты регулирования законных и этических норм во всех сферах общества, в том числе в самой значительной (экономической) области. Поэтапно исследованные результаты представлены как концепциальные предложения для устранения дискриминации и несправедливости, и для формирования примирения и стабильность в обществе.

Этическая система исследовала в комплексном виде превосходства регулирования отношений во всех областях жизни общества, в том числе в экономической жизни, зарождающей материальные и нематериальные результаты. В исследовании расследованы сущность новых инноваций в творчестве и области применения закона, создание общества, обладающего этической юридической системой, обеспечивающей общие интересы общества.

Список использованной литературы

1. The Chinese Classics: Confucian Analects (in Chinese and English) translated by James Legge. <http://www.gutenberg.org/dirs/4/0/9/4094/4094-0.txt>; Древнекитайская философия. Т. 1. Москва, 1972.
2. Социология: энциклопедический словарь. Книга, Геннадий Васильевич Осипов. Первая публикация: 2007 г. – советский и российский социолог, философ, доктор философских наук, профессор, академик.
3. Mozi. Basic Writings. Translations from Asian Classics. Translated by Burton Watson. Columbia University Press, 2003; Древнекитайская философия. Т. 2. Москва, 1973.
4. "Tax Philosophy and Ideological Bases" book. Baku 2014 "Teacher publication" Налоговая Философия и Идеологические Основы" Баку 2014 "Учительская Издательство".
5. Книга: Джон Милль, Book: John Mill [www.e-reading.club/bookreader.php/ .../Petrova-Dzhon_Mill.html](http://www.e-reading.club/bookreader.php/.../Petrova-Dzhon_Mill.html).
6. Философия Г.В.Ф. Гегеля. Категория: Учебные материалы по философии studfilosed.ru/uchebnye-materialy-po.../310-filosofiya-g-v-f-gegelya.ht...

Qurbanov E.I. dis.

İqtisadiyyat və Ticarət Poltava Universiteti

X Ü L A S Ə

SOSIAL İQTİSADI TƏFƏKKÜR, İNZİBATÇILIQ VƏ QANUNVERİCİLİK SİSTEMİ PROBLEMLƏRİ

Məqalədə cəmiyyətin bütün sahələrinə dair, dövlət və insan münasibətləri, xüsusilə inzibati hüquqla tənzimlənən ictimai münasibətlərin xarakter və xüsusiyyətlərinin mənavi və psixoloji elementləri tədqiq edilmişdir. İdarəetmə fəaliyyətinin bütün sahələrinə, o cümlədən iqtisadi həyata dair normaların (davranış qaydaları) fərdin əxlaq və mənavi keyfiyyətləri ilə uyğunlaşdırılmasının fəlsəfi psixoloji elementləri əsas tədqiqat predmeti olaraq götürülmüşdür. Qanun yaradıcılığı sahəsində və inzibatchılıqda qanunun aliliyinin təmin edilməsi məqsədlə hər bir xalqın əsrlərlə formalaşan adət ənənələrinə, milli mənavi dəyərlərinə əsaslanan (milli) psixologiyasının nəzərə alınmasının zəruriliyi vacib məsələ kimi ortaya qoyulmuşdur.

Tədqiqat cəmiyyətin gündəlik həyatında geniş təşəkkül tapmış misallar əsasında təhlil edilmiş, burada qanun və inzibatçılıq, hüquq və mənaəviyyat elementləri fərdi və cəmiyyət fonunda öyrənilmişdir.

Гурбанов Э.И. дис.

Полтавский Университет Экономики и Торговли

Р Е З Ю М Е

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ, АДМИНИСТРИРОВАНИЯ И ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

В статье исследованы моральные и психологические элементы характера и особенностей общественных отношений, регулированных государственными и человеческими отношениями, в особенности административным правом, относительно всех областей общества. Основным предметом исследования являются философско-психологические элементы совместимости нравственных и моральных качеств индивидуума, совокупности норм, касающихся всех областей управленческой, в том числе экономической деятельности. С целью обеспечения верховенства закона в области творчества закона и административности, как важный вопрос, выдвинута необходимость принятия во внимание психологию, основанную на традициях и обычаях, национальных моральных ценностях (национальных), веками сформированных каждым народом. Исследование анализировано примерами, нашедшими широкое формирование в повседневной жизни общества, здесь элементы закона и административности, права и нравственности изучены на фоне индивидуума и общества.

Gurbanov E.I. cand. for a degree

Poltava University of Economics and Trade

S U M M A R Y

PROBLEMS OF SOCIAL AND ECONOMIC THINKING, ADMINISTRATIVE AND LEGAL SYSTEM

The article deals with the relationship of the state and a person in all areas, especially moral and psychological elements of the nature and characteristics of social (economically) relations regulated by administrative law. Philosophical and psychological elements of coordination of the set of rules harmonizing management activities for all areas with the moral and spiritual qualities of the individual are considered as the main subject of the study. The importance of consideration of the (national) psychology of each nation, based on the traditions, national spiritual values, which are formed over the centuries, is presented as an important task to ensure the supremacy of law in the field of creation of law and administration. The study is analysed through the examples widely used in everyday life of the community, and there are studied the elements of the law and administration, law and morality against the background of the individual and the community.

**BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİNİN “AUDİT” JURNALINDA
DƏRC OLUNMAQ ÜÇÜN NƏŞRƏ TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
HAZIRLANMASI QAYDALARI**

Jurnala aid məqalələrin aşağıdakı ardıcılıqla – nəzəri, təcrübi hissələri və nəticələri əhatə etməklə tərtib olunması zəruridir:

1. Məqalələr 2 nüsxədən ibarət olmaqla jurnalın istiqaməti və quruluşuna uyğun tərtib edilərək yazılı və elektron variantında təqdim edilməlidir.

2. 2-ci nüsxənin sonunda müəllif imza etməli, iş yeri, ünvanı və telefon nömrələrini göstərməlidir.

3. Məqalələr təmiz, çap edilmiş halda qəbul olunur.

4. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər verilməlidir.

5. Müəlliflərin təqdim etdiyi məqalədə vərəqin sol tərəfindən 2,5 sm, sağ tərəfindən 1,5 sm, aşağıdan 2,5 sm və yuxarıdan isə 3 sm boş yer saxlanmaqla çap olunaraq təhvil verilməlidir.

6. Məqalə və nəşr materialları hər bir vərəqdə 27-30 sətir, hər bir sətirdə 60-65 çap işarəsi olmaqla təqdim edilməlidir.

7. Həmin vərəqin baş tərəfində solda məqalənin mətninə uyğun UOT (УДК) nömrəsi yazılmalı, sağda müəllifin soyadı, işlədiyi müəssisənin adı, ortadan altda isə məqalənin adı böyük hərflərlə yazılmalıdır. Məqalənin adı yığcam olmaqla məzmununu əhatə etməlidir.

8. Məqalənin çap olunmasının mümkünlüyü barədə müəllif məqalə ilə birlikdə iş yerindən mütəxəssis rəyi və protokoldan çıxarış təqdim etməlidir. Sonra isə məqalə jurnalın redaksiya heyətinin üzvlərindən birinə rəyə verilməlidir.

9. Jurnalın bir nömrəsində bir müəllif 1 məqalə, akademik və müxbir üzvləri isə 2 məqalə dərc edə bilər. Jurnalda Azərbaycan, rus və ingilis dilində məqalələr çap edilir.

10. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa 2 dildə də məqalənin xülasəsi verilməlidir.

11. Xülasələrdə müəllifin (müəlliflərin) gəldiyi elmi nəticə, işin yeniliyi, tətbiqinin əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin (müəlliflərin) tam adı göstərilməlidir.

12. Məqalənin mətninin sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnə ədəbiyyat materiallarına istinad düz mötərizədə göstərilir.

13. Cədvəllər və şəkillər adları və sıra sayları yazılmaqla mətnə verilir. Cədvəllərin adları və sıra sayları cədvəlin üst tərəfində, şəkillərin adları və sıra sayları isə şəklın altında yazılmalıdır.

14. Təqdim olunan məqalənin həcmi A4 formatında 8-10 səhifədən çox olmamalıdır. Məqalənin mətni Times New Roman - 12 şrifti ilə (məsələn: Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əlifbası) 1 intervalla yazılmış diskə də təqdim olunmalıdır.

15. Məqalə rəydən alındıqdan sonra redaksiya heyətində müzakirə edilir və məqalənin dərc olunub - olunmaması barədə müəllifə xəbər verilir.

16. Məqalə müəllifə düzəliş üçün geri qaytarıldıqda müvafiq düzəlişlər edildikdən sonra köhnə mətnlə birlikdə redaksiyaya qaytarılır.

17. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işləməyə göndərildiyi və çap olunma tarixi sonda göstərilməlidir.

18. “Audit” jurnalı təsərrüfat hesablı olmaqla özünümaliyyələşdirmə prinsipi ilə ildə 4 dəfə (rübədə bir dəfə) nəşr edilir. Müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata keçirilir.

Korrektor:	İSGƏNDƏROVA A.V.
Kompüter tərtibatçısı:	ƏMRULLAYEVA H.C.
Kompüter operatoru:	MƏMMƏDOVA V.X.
Texniki redaktor:	BAĞİROV Ə.N.

Yığılmağa verilib:	11.02.2016
Çapa imzalanıb:	14.03.2016
Kağız formatı:	A3
Tirajı:	1000

Bakı Biznes Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.